भाग ३

॥ यतो कृष्णस्ततो जयः ॥

भगवान् श्रीकृष्ण

बाळशास्त्री हरदास

१०-११.	श्रीकृष्णांचे गुणविशेष	३
१२.	श्रीकृष्णांचे अभिजात नेतृत्व	३८
१३-१४.	श्रीकृष्णांचा आदर्श	६२
१५.	धर्मसाम्राज्याची स्थापना	११०
१६.	धर्मराज्याचे स्वरूप	१३५

अनुक्रमणिका

भाग	व्याख्यान	विषय	५ भाग	एकत्र	पुस्तक	पृष्ठसंख्या	
१	१	प्रास्ताविक	७	७	१	११	१२०
	२	विशाल सांस्कृतिक जीवनाचा दृष्टीकोन	१८	१८	१२	११	
	३	आक्षेपक	२९	२९	२३	२१	
	४	आक्षेपांचे परीक्षण	५०	५०	४४	२०	
	५	ईश्वरी अवतार	७०	७०	६४	३५	
	६	यादवांचे गणराज्य	१०५	१०५	९९	२२	
२	७	कृष्णजन्मापूर्वीचा इतिहास	३	१२७	१२१	२६	८१
	८	श्रीकृष्णांचे बालपण	२९	१५३	१४७	३५	
	९	जरासंधाशी लढा	६४	१८८	१८२	२०	
३	१०-११	श्रीकृष्णांचे गुणविशेष	३	२०८	२०२	३५	१५०
	१२	श्रीकृष्णांचे अभिजात नेतृत्व	३८	२४३	२३७	२४	
	१३-१४	श्रीकृष्णांचा आदर्श	६२	२६७	२६१	४८	
	१५	धर्मसाम्राज्याची स्थापना	११०	३१५	३०९	२५	
	१६	धर्मराज्याचे स्वरूप	१३५	३४०	३३४	१८	
४	१७	धर्मराज्यावरील संकट	३	३५८	३५२	१८	१२६
	१८	कृष्णशिष्टाईची भूमिका	२१	३७६	३७०	१९	
	१९	कृष्णशिष्टाई	४०	३९५	३८९	३५	
	२०	मंत्रयुद्धाचा परिणाम	७५	४३०	४२४	१९	
	२१-२२	आमच्यापुढील प्रश्न	९४	४४९	४४३	३५	
५	२३	जडवादी दृष्टीकोनाचे स्वरूप	३	४८४	४७८	१४	१३०
	२४-२५	साम्यवादाची मीमांसा	१७	४९८	४९२	३७	
	२६	भगवद्गीतेचे तत्त्वज्ञान	५४	५३५	५२९	३३	
	२७	दोन तत्त्वज्ञानांची तुलना	८७	५६८	५६२	३०	
	२८	उपसंहार	११७	५९८	५९२	१६	

श्रीकृष्णांचे गुणविशेष

द्वारकेंत स्थिरपद झालेल्या व यादवांची राज्यसंस्था विशुद्ध स्वरूपांत प्रथापित केलेल्या भगवान् श्रीकृष्णांनीं आतां शेष भारताकडे दृष्टि वळविली. माझ्या महाभारतावरील व्याख्यान-मालेंत दाखविल्याप्रमाणें समाजजीवनांतील सर्व संस्था जिच्यावर अवलंबून आहेत ती राज्यसंस्था ही तपस्विसत्ता, अमात्यसंस्था, पौर-जानपदांची सत्ता व धर्मसस्था यांचीं बंधनें झुगारून देऊन अनियंत्रित व स्वयंभू झाली असल्याचें त्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. राज्यसंस्था ही सर्वांत श्रेष्ठ असून तिच्यावर सर्व धर्मांचें विकसन किंवा अधःपात अवलंबून आहे असें पूर्वीपासूनच भारतीय द्रष्टयांच्या प्रत्ययास आलेलें आहे. महाभारताच्या शांतिपर्वात असें म्हटलें आहे कीं,–

> **सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति ।**
> **सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राजंस्त्यागं धर्मं चाहुरग्र्यं पुराणम् ॥२७**
> **मज्जेत् त्रयी दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विबुद्धाः ।**
> **सर्वे धर्माश्चाऽश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥२८**
>
> –(महाभारत, शान्तिपर्व अ. ६३)

"सर्व धर्म राजधर्मामुळेंच रक्षिले जातात. सर्व वर्गाचें संरक्षण राजधर्मामुळेच होतें. राजधर्मांत सर्वच गोष्टींचा त्याग अभिप्रेत आहे आणि त्याग हा सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे असें प्राचीनांचें म्हणणें आहे. राजधर्म जर नष्ट झाला तर त्रयी नष्ट होते. वाढलेले आणि बद्धमूल झालेले धर्मसुद्धां नष्ट होतात. क्षत्रप्रधान राजधर्माचा परि-त्याग केला तर सर्व आश्रमधर्म नष्ट होतात." त्यामुळें राजसंस्थेचें शुद्धीकरण हाच धर्मसंस्थापनेचा म्हणजे सांस्कृतिक जीवनमूल्यांच्या प्रतिष्ठापनेचा एकमात्र उपाय भगवान् श्रीकृष्णांना दिसून आला. राजसंस्थेचें हें शुद्धीकरण दोन प्रकारांनीं होण्यासारखें होतें. एकतर

व्याख्यान १० व ११ वें, दि. ५ व ६–४–५२

असलेल्या राजसंस्थेपैकीं कोणाला तरी हाताशीं धरून, अथवा नवी राजसंस्था निर्माण करून. असलेली राजसंस्था स्वयंभू व अनियंत्रित, व सुख आणि अधिकार यांना इतकी वश झालेली होती कीं तिला पुन्हा नियंत्रित व धर्मोन्मुख करणें केवळ अशक्यप्राय होतें. अशा स्थितींत नवी राजसंस्था निर्माण करणें हा एकच मार्ग शिल्लक होता. कोणाला हाताशी धरून ही राजसंस्था निर्माण करतां येईल याचा विचार करीत असतां श्रीकृष्णांना फक्त पाण्डव हेच असे दिसून आले की ज्यांना हाताशी धरलें असतां हें कार्य होण्यासारखें होतें. तात्पर्य, ब्रह्म व क्षत्र या दोहोंच्या अधःपाताची ही वेळ आलेली होती. ब्रह्म हे समाजाचें नेतृत्व असले तर क्षत्र हे सामर्थ्य होते. समाजांत धर्म टिकावयास दोहोंच्या विशुद्धतेची आवश्यकता होती. म्हणून श्रीकृष्ण या कार्यास प्रवृत्त झाले. पांडवांत त्यांना संघटित नेतृत्व दिसून आलें. त्या नेतृत्वांत जसें सामर्थ्य होतें, त्याचप्रमाणें आत्यंतिक त्याग, अपार सत्यनिष्ठा, धर्माचें नियंत्रण मानण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति इत्यादि गुण विशेष एकवटलेले होते. भगवान् श्रीकृष्णांनीं या नेतृत्वाला सिंहासनस्थ करणें हा एकच धर्मसंस्थापनेचा उपाय आहे हें ओळखलें व पांडवांना आपल्या कार्याचें साधन म्हणून वापरावयाचें ठरविलें. त्या नेतृत्वांत कांहीं दोष नव्हतेच असें नाही; पण स्वतःच्या सामर्थ्यानें व प्रभावानें ते दोष नष्ट करतां येतील असा त्यांना विश्वास होता. मनाशीं निश्चय ठरतांच त्यांनीं पांडवांकडे आपली दृष्टि वळविली. पांडवांची व श्रीकृष्णांची पहिली भेट द्रौपदीच्या स्वयंवराच्या वेळीं झालेली आहे आणि तीही अशा एका विशिष्ट परिस्थितीत कीं, ज्यामुळें पांडवांनीं मनानें तरी त्यांना सदाचें कृतज्ञ रहावें! राजा या नात्यानें युधिष्ठिरांची योग्यता केवढी श्रेष्ठ आहे हें आपल्या यौवराज्याच्या अत्यल्प काळांत युधिष्ठिरांनीं दाखवून दिलेलें होतें. चुलत्याच्या जाचामुळें हक्काच्या राज्याला पारखें झालेले, अंगीं सर्व प्रकारची योग्यता असूनही आश्रयहीन अवस्थेंत अनाथाप्रमाणें भटकणारे, व अपार सामर्थ्य असूनही योग्य मार्गदर्शनाची अपेक्षा असलेले पांडव द्रौपदीच्या स्वयंवरांत दृष्टोत्पत्तीस

येतांच त्यांचें कार्य हें आपलेंच कार्य समजून श्रीकृष्णांनीं त्यांना आधार द्यावयाचें ठरविलें. या विशिष्ट स्थितींत जो कोणी पांडवांना आधार देईल त्याचें पांडवांना जीवनभर अर्थातच महत्त्व वाटणार होतें. संपत्तीच्या काळांत कोणीही पांडवांच्याकडे आला असता. विपत्तीच्या काळांत पाठीवरून आधाराचा समर्थ हात फिरविणारा केवळ श्रीकृष्णच होता. लाक्षागृहदाहांतून सुरक्षितपणें बाहेर पडून द्रौपदीच्या स्वयंवरांत ब्राह्मण वेषांत पांडव उपस्थित राहिले. राजमंडळावरून दृष्टि फिरवितां फिरवितां सहज ब्राह्मण समाजाकडे श्रीकृष्णांची दृष्टि गेली. तों भस्मानें झांकलेल्या अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान असलेल्या पांडवांना त्यांनीं तत्काळ ओळखलें. त्यांनीं बलरामांना त्यांची ओळख करून दिली. महभारतकार म्हणतात (आदिपर्व अ. १८७–९, १०) कीं,– " मत्तगजेंद्राप्रमाणें दिसणाऱ्या अथवा भस्माच्छन्न अग्नीप्रमाणें भासणाऱ्या पांडवांना पाहून युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन, नकुल व सहदेव या सर्वांची त्यांनीं ओळख करून दिली." प्रथम रामांना त्यांची ओळख पटेना. पण हळुहळू त्यांची त्यांना ओळख पटली. एकदां ओळख पटल्यावर व स्वयंवराच्या निमित्तानें झालेल्या नंतरच्या युद्धांत भीमार्जुनांचा पराक्रम प्रत्ययास आल्यानंतर मानापमानादि विकारांची अंतःकरणावर अणुमात्रही छाया नसलेले भगवान् श्रीकृष्ण बलरामासहित स्वतः होऊन कुंभारवाड्यांत कोणीही पहाणार नाहीं अशा वेळीं ऐन मध्यरात्रीं त्यांच्याकडे गेले व त्यांनीं त्यांच्याशीं आपला संबंध स्वतः होऊन प्रस्थापित केला. महाभारतकार म्हणतात (आदिपर्व अ.१९१–१८ ते २२५) कीं, "बलरामासहित श्रीकृष्ण पांडवांचा शोध करीत करीत ते रहात होते त्या कुंभाराच्या घरीं गेले. त्या ठिकाणीं मध्यभागीं बसलेला आजानुबाहू युधिष्ठिर व त्याच्या सभोंवार बसलेले अग्नीप्रमाणें तेजस्वी असे त्याचे बंधु त्यांनीं पाहिले. स्वतः होऊन श्रीकृष्णांनीं आंत जाऊन युधिष्ठिराला वंदन करून मी कृष्ण आहें असें सांगितलें. युधिष्ठिराच्या मागोमाग त्यांनीं आपली आत्याबाई जी कुंती तिलाही वंदन केलें. युधिष्ठिरांना एकाएकीं अनपेक्षितपणें या

महापुरुषाचें तें वंदन हर्षमिश्रित आश्चर्यांत टाकणारेंच होतें. गोंधळून त्यांनीं विचारलें, "श्रीकृष्णा, आम्ही येथें गुप्तपणें राहात असतां तू आम्हांला ओळखलेंस कसें ?" श्रीकृष्णांनी त्यांना उलट उत्तर दिलें : "अग्नि गूढ असला तरी त्याला ओळखतां येत नाहीं काय ? मत्स्ययंत्राचा वेध व सर्व राजे लोकांचा पराभव ही अपूर्व पराक्रमाचीं कृत्यें पांडवांशिवाय दुसरा कोण करूं शकणार आहे ? ही अत्यंत सद्भाग्याची गोष्ट आहे कीं, तुम्हीं लाक्षागृह व तत्समान अनेक जीवघेऊं आपत्तीतून वाचलांत व धृतराष्ट्राचा पापी पुत्र आपल्या कारस्थानांत यशस्वी झाला नाहीं. तुमचें कल्याण असो! अग्नीप्रमाणें तुमचें तेज वाढो. कोणीही तुम्हांला तुमची इच्छा असेपर्यंत ओळखूं नये अशीच माझीही इच्छा आहे. म्हणून मी आमच्या शिबिरांत जातों."

पांडवांचा निरोप घेऊन बलरामासहित घाईघाईनें श्रीकृष्ण आपल्या शिबिराकडे निघून गेले. द्रौपदीचें स्वयंवर झाल्यावर पांडवांनाच वाढवावयाचें असें मनाशीं ठरवून या विपत्तीच्या काळांत नवें राज्य उभारावयास त्यांना सर्वांत अधिक धनाची आवश्यकता लागेल हें ओळखून श्रीकृष्णांनी त्यांना तें साहाय्य भेटींच्या रूपानें दिलें. महाभारतकार वर्णन करतात (आदिपर्व अ. १९९–१३ ते १९) कीं नंतर विवाह झालेल्या पांडवांना नाना प्रकारची रत्नें, सुवर्णाचे अलंकार, निरनिराळ्या देशांतील भारी वस्त्रें, अनेक प्रकारचीं आसनें, श्रीमंती थाटाचीं व राजवैभवाची द्योतक असलेलीं वाहनें व इतर सामान, उत्कृष्ट दासी, हत्ती, घोडे, रथ व अमाप सोनें त्यांनीं दिलें. आपत्तीच्या काळांत पाठीराखा म्हणून उभ्या राहिलेल्या श्रीकृष्णांच्या अंतःकरणाला बरें वाटावें म्हणून युधिष्ठिरांनीं या सर्व गोष्टींचा स्वीकार केला. ज्यांना आश्रय नव्हता त्यांच्या पाठीशीं आतां सर्वश्रेष्ठ व बलवान् अशी यादवांची सत्ता उभी राहिली. धनाशीं ज्यांचा संबंध नाहीं त्यांचा धनकोश समृद्ध झाला. भगवान् श्रीकृष्णांनीं सुवर्णाचेंच पहिलें साहाय्य पांडवांना कां केलें असेल? राजनीतीशास्त्राकडे एकवार दृष्टि फेंकली तर त्याचीं कारणें दिसून येतात. अर्थशास्त्रांत राजर्षिवृत्तामध्यें कौटिल्य म्हणतो:

अर्थ एव प्रधानः इति कौटिल्यः अर्थमूलौ हि धर्मकामौ इति ।

—(कौटिलीय अर्थशास्त्र अध्याय ७)

"सर्वात अर्थाचेंच महत्त्व अधिक आहे. कारण धर्म व काम शेवटीं अर्थावरच अवलंबून असतात. सैन्यबळ अधिक असलेल्याला मित्रराजानें जवळ करावें की अर्थबळ अधिक असलेल्याला ? सैन्य आणि अर्थ यांच्यांत श्रेष्ठ कोण ? याचा विचार करीत असतां कौटिल्यानें दिग्दर्शित केलेले पुढील विचार या दृष्टीनें पहाण्यासारखे आहेत. तो म्हणतोः—

पुरुषभोगं हिरण्यभोगं वा मित्रमिति । 'पुरुषभोगं मित्रं श्रेयः, पुरुषभोगं मित्रं प्रतापकरं भवति । यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साधयति' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । हिरण्यभोगं मित्रं श्रेयः, नित्यो हिरण्येन योगः कदाचिद् दण्डेन दण्डश्च हिरण्येनान्ये च कामाः प्राप्यन्त इति ।

—(कौटिलीय अर्थशास्त्र अ. १०७)

"ज्याच्याजवळ पुष्कळ शूर लोक आहेत असा मित्र चांगला कीं ज्याच्याजवळ पुष्कळ संपत्ति आहे असा मित्र चांगला ? आमचे गुरु म्हणतात, ज्याच्याजवळ पुष्कळ शूर लोक आहेत तो चांगला. कारण तो आपल्या सैन्यासहित एकदां उठला कीं काम यशस्वी केल्याविना राहणार नाहीं असा पराक्रम तो गाजवितो. परंतु यावर कौटिल्य म्हणतो, तसें नाही. ज्याच्याजवळ भरपूर संपत्ति आहे तो चांगला. कारण पैशाचें काम नेहमीं लागतें. सैन्याचें काम नेहमींच लागतें असें नाहीं. त्यांतूनही पैसा असला म्हणजे सैन्य मिळतें आणि दुसरेंही हवें तें मिळतें."

कोशदण्डव्यसनयोर्दण्डव्यसनम् इति कौणपदन्तः । दण्डमूलो हि मित्रामित्रनिग्रहः परदण्डोत्साहनं स्वदण्डप्रतिग्रहश्च । दण्डाभावे च ध्रुवः कोशविनाशः । कोशाभावे च शक्यः कुप्येन

भूम्या परभूमिस्वयंग्रहेण वा दण्डः पिण्डयितुम् । दण्डवता च कोशः । स्वामिनश्चासन्नवृत्तित्वादमात्यसधर्मा दण्ड इति ।

नेति कौटल्यः । कोशमूलो हि दण्डः । कोशाभावे दण्डः परं गच्छति, स्वामिनं वा हन्ति । सर्वाभियोगकरश्च । कोशो धर्मकामहेतुः । देशकालकार्यवशेन तु कोशदण्डयोरन्यतरः प्रमाणीभवति । लम्भपालनो हि दण्डः कोशस्य । कोशः कोशस्य दण्डस्य च भवति । सर्वद्रव्यप्रयोजकत्वात् कोशव्यसनं गरीय इति ।

—कौटिलीय अर्थशास्त्र अध्याय ११७

" कौणपदंत म्हणतो : पैशाच्या अभावामुळें येणारी आपत्ति व सैन्याच्या अभावामुळें येणारी आपत्ति, यांत सैन्याची आपत्ति अधिक भयंकर होय. मित्रांवर व शत्रूवर सैन्यामुळें छाप बसते; शत्रूच्या सैन्यास सैन्याच्या जोरावर वश करतां येतें; राज्यांतील कारभार सैन्यावर चालतो. सैन्य नसेल तर तिजोरी गेली असें समजावें. तिजोरी नसली तरी खाणीतून अगर वनांतून कच्चा माल काढून, जमीन पेरून अथवा शत्रूची जमीन काबीज करून सैन्य जमवितां येतें. सैन्याच्या जोरावर पैसा मिळवितां येतो. राजाच्या सन्निध राहण्याच्या दृष्टीनें अमात्य व दंड यांच्यांत साधर्म्य आहे.

कौटिल्य म्हणतो : सैन्य पैशावर अवलंबून असतें. पैशाच्या अभावीं सैन्य शत्रूस जाऊन मिळतें. राजास मारतें; आणि अनेक विघ्नें उत्पन्न करतें. पैसा धर्माचरणास व मनोरथसिद्धीस कारणीभूत होतो. तथापि स्थलपरत्वें, कालपरत्वें, व कार्यपरत्वें कधीं पैसा तर कधीं सैन्य अधिक कार्यकारी ठरतें. सैन्याच्या जोरावर पैसा मिळवितां येईल व जतन करून ठेवितां येईल. पण मिळालेला पैसा व सैन्य दोन्ही पैशाच्या जोरावरच राखतां येतील. ज्या अर्थी पैशापासून सर्व कांहीं मिळतें, त्या अर्थी पैशाची आपत्ति अधिक भयंकर होय."

पांडवांचें सद्भाग्य असें कीं त्यांना अतिशय श्रेष्ठ असा मित्र मिळाला. सैन्य व धन या दोन्हींचें अपूर्व सामर्थ्य एकवटलेला

असा साहाय्यक त्यांना मिळाला. श्रीकृष्ण याप्रमाणें संकटकाळीं पांडवांच्या सर्वस्वीं उपयोगी पडले व त्यामुळें त्यांच्या विषयींच्या कृतज्ञतेच्या जाणिवेनें पांडव त्यांच्या सदैव लगामीं राहिले तरी पांडवांसारखे वीर पुरुष श्रीकृष्णांच्या हातांत स्वतःचें जीवन देऊन व सर्व प्रकारचा विनीत भाव धारण करून श्रीकृष्णांच्या महत् कार्याचें साधन म्हणून स्वतःचा वापर करूं द्यावयास कां सिद्ध झाले असतील? हा मोठाच प्रश्न आहे. संकटकाळांत विदुरही पांडवांच्या उपयोगी पडले होते. किंबहुना विदुर नसते तर लाक्षागृहदाहासारख्या प्रसंगांतून पांडवांची सुटका कधींही झाली नसती. अशा स्थितींत कृतज्ञतेचा भाव विदुराविषयीं पांडवांच्या अंतःकरणांत नसेल असें कोणीही म्हणूं शकणार नाहीं. शिवाय महापराक्रमी, पूर्ण आत्माभिमान असलेले, भीति हा पदार्थ ठाऊक नसलेले, व दुसऱ्याच्या ओंजळीनें पाणी प्यावयास मनानेंच प्रतिकूल असलेले पांडव अगदीं यंत्राप्रमाणें श्रीकृष्णांच्या स्वाधीन झाल्याचें व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांत त्यांनीं सर्वस्वीं आत्मार्पण केल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. कालांतक महारुद्रासमोर सुद्धां मान न वाकविणारा पार्थ, मोडेन पण वाकणार नाहीं अशा मनोवृत्तीचा भीम, सर्व प्रकारच्या मोहाचा परित्याग केलेले युधिष्ठिर यांनीं एखाद्याच्या व्यक्तिमत्त्वांत आत्मार्पण करावें ही कांहीं सामान्य गोष्ट नव्हे. काय म्हणून पांडवांनीं हें आत्मार्पण केलें? पहिल्याच भेटींत कांहीं तें घडलेलें नाहीं. तें हळुहळू घडलेलें आहे. आपल्यापेक्षां प्रत्येक गोष्टींत कितीतरी श्रेष्ठ असलेली महत्ता पांडवांच्या प्रत्ययास आली म्हणून श्रीकृष्णांच्या व्यक्तिमत्त्वासमोर पांडव नमले व त्यांच्या महत् कार्याचें साधनयंत्र बनून त्यांच्या इच्छाशक्तीनुरूप वागावयास ते सिद्ध झाले. श्रीकृष्णांचे हे महत्तम व्यक्तिविशेष अथवा विभूतिवैशिष्टयें काय आहेत हें पहाणें अवश्य आहे. श्रीकृष्ण हे महापुरुष होते, युगपुरुष होते व अवतारही होते. पांडवांच्या पहिल्या सहवासांत त्यांना त्यांचें महापुरुषत्व अथवा विभूतिमत्त्व प्रत्ययास आलें. तें काय आहे तें आपण पाहूं.

पांडव व विशेषत: श्रीकृष्णांचा सखा अर्जुन हा खऱ्या क्षात्र धर्माचा मूर्तिमंत आविष्कार असून त्याचा त्यासंबंधींचा आत्माभिमान अतिशय विलक्षण होता. त्या आत्माभिमानासाठीं त्यानें श्रीकृष्णांचा मेव्हणा व भोजकटाचा राजा रुक्मी ह्याचें साहाय्य सुद्धां नाकारलें असा इतिहास आहे. भगवान् श्रीकृष्णांच्यांत क्षात्र धर्म परिपूर्णावस्थेला गेलेला पांडवांना दिसून आला व त्यांच्या गुणविशेषांत किंबहुना प्रत्येक वैशिष्टयांत ते सर्वश्रेष्ठ आहेत असें आढळून आलें. म्हणून अर्जुनासारखा श्रेष्ठ क्षत्रिय त्यांच्यासमोर वाकला. श्रीकृष्णांचें पहिलें श्रेष्ठत्व त्यांच्या अद्वितीय पराक्रमांत त्याला दिसलें. भगवद्गीतेंत क्षत्रियाचीं स्वभाववैशिष्टयें सांगतांना तीं अशीं सांगितलीं आहेत कीं,

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ –गीता अ. १८–४३

शौर्य, तेज, धैर्य, दक्षता, युद्धांत कधींही पाठ न दाखविणें, औदार्य व नियंत्रकत्वाची भावना हें क्षत्रियाचें स्वभाववैशिष्टय होय. क्षत्रिय म्हटला कीं तो या गुणांचा अथवा वैशिष्टयांचा प्रतिनिधि असला पाहिजे. भगवान् श्रीकृष्ण हे तत्कालीन सर्व समाजांत या दृष्टीनें सर्वश्रेष्ठ होते.

श्रीकृष्णांचें शौर्य

आपण क्रमानें या एकेका वैशिष्टयाचा विचार करूं. क्षत्रियाचें श्रेष्ठत्व सांगतांना व त्या विषयांत श्रीकृष्ण सर्वांत श्रेष्ठ कसे आहेत हें स्पष्ट करतांना राजसूय यज्ञाच्या वेळीं त्यांच्या अग्रपूजेचें समर्थन करतांना भीष्म म्हणतात :

क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः ।
यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ॥ ७
अस्यां हि समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ।
न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्रतेजसा ॥ ८

–(महाभारत, सभापर्व अ. ३८)

"क्षत्रियानें युद्धांत क्षत्रियाला जिकून व आपल्या स्वाधीन करून घेऊन जर त्याला जिवंत सोडलें तर या स्थितींत विजेता हा नि:संशय श्रेष्ठ समजला जातो. राजसूय यज्ञाच्या निमित्तानें येथें जमलेल्या या विशाल राजसमुदायांत भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या पराक्रमानें ज्याला जिकलें नाहीं असा एकही राजा वा क्षत्रिय मला दिसत नाही. म्हणून सर्व क्षत्रियांत श्रीकृष्ण सर्वांत श्रेष्ठ आहेत."

श्रीकृष्णांच्या पराक्रमाचा व त्यांच्या यशस्वी विजेतृत्वाचा तत्कालीन सर्वच लोकांना विलक्षण प्रत्यय आहे. राजनीतिकुशल विदुर द्रौपदीस्वयंवरांत प्रकट झालेल्या पांडवांच्यावर एकदम चढाई करून त्यांना जिकण्याची कल्पना मनांत आणणें देखील मूर्खपणाचें कसें आहे हें धृतराष्ट्राला समजावून सांगतांना म्हणतो :

बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशांपते ।
यतः कृष्णस्ततः सर्वे यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २६

–(महाभारत, आदिपर्व अ २०५)

"यादव बलवान् व पुष्कळ आहेत. श्रीकृष्ण जो पक्ष धरील तोच यादवही धरतील हे निश्चित आहे. अशा स्थितीत जिकडे श्रीकृष्ण त्याच पक्षाचा विजय होणार ही गोष्ट निश्चित असल्यामुळें या वेळीं श्रीकृष्णांनी पांडवांचा पक्ष उचलून धरलेला आहे ही गोष्ट ध्यानांत घेऊन त्यांच्यावर चढाई करण्याची कल्पना आत्मघातकीपणाची आहे हें नीट ध्यानांत बाळगून ती सोडून द्यावी."

नरोत्तम म्हणून महाभारतकारांनी ज्याला वाखाणलें व ज्याच्या पराक्रमांच्या वर्णनानें, इंद्राच्या वर्णनानें जशी ऋग्वेदाचीं, तशींच महाभारताचीं बहुसंख्य पृष्ठें व्यापिलेली आहेत, त्या अर्जुनाच्या अंत:करणांत सुद्धां श्रीकृष्णांच्या पराक्रमाविषयी व शौर्याविषयीं विलक्षण प्रत्यय असलेला दृष्टीस पडतो. किंबहुना यासंबंधांत असलेलें श्रीकृष्णांचें श्रेष्ठत्व त्याच्या अंत:करणाला इतका मोह उत्पन्न करतें कीं, अशा पराक्रमी पुरुषाला सखा म्हणून आपण संबोधूं शकतों या गोष्टीचेंच त्याला विलक्षण महत्त्व वाटतें. खांडववनप्रकरणांत श्रीकृष्णांच्या विषयीं विश्वास देतांना अर्जुन म्हणतो :–

चक्रपाणिर्हृषीकेशो विचरन्युधि वीर्यवान् ।
चक्रेण भस्मसात्सर्वं विसृष्टेन तु वीर्यवान् ।
त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न कुर्याज्जनार्दनः ।। ३१

–(महाभारत, आदिपर्व अ. २२५)

"चक्रपाणि हृषिकेश, हातांत आपले चक्र घेऊन रणक्षेत्रांत उतरला म्हणजे तो चक्रानें जे भस्मसात् करणार नाही असें जगांत कांहींही नाही." पराक्रमी श्रीकृष्णाच्या अद्वितीय शौर्याविषयी अर्जुनाच्या अंतःकरणांत केवढा विलक्षण आत्मप्रत्यय आहे याचें निदर्शन उद्योगपर्वांत (अ. ४८–६९ ते ८८) सजयाला निरोप देतांना त्यानें जें भाषण केले आहे त्यांत दृष्टीस पडतें. तो सजयाला म्हणतोः–

"मला जर कोणी असें विचारले कीं या युद्धांत वज्रपाणि महेंद्र व श्रीकृष्ण यांतून तुला कोण साहाय्यक हवा तर वज्रपाणि महेंद्राऐवजीं मी श्रीकृष्णानाच माझा साहाय्यक निवडीन. सुदैवानें तो श्रीकृष्ण मला या युद्धांत साहाय्यक मिळाला आहे. देव मला साहाय्यक आहे इतकाच याचा अर्थ आहे. प्रत्यक्ष युद्ध न करतांदेखील केवळ मनानें श्रीकृष्ण ज्याच्या जयाची इच्छा करील त्याचे विरोधक शत्रू म्हणून महेंद्रासहित सारे देव व मानव एकवटून उभे राहिले तरीही त्या पुरुषाचाच जय होईल. आम्ही युद्ध करून कृष्णाला जिंकू अशी जर तुमची कल्पना असेल तर ती निव्वळ मूर्खपणाची आहे. अगाध समुद्राला पोहून तरून जाण्याची इच्छा जितकी आत्मघाताची तितकीच तेजस्वी व शूर श्रीकृष्णाला युद्धांत जिकण्याची इच्छाही आत्मघाताची व खुळेपणाचीच आहे. चंद्र, सूर्य व अग्नि यांना आपल्या हातानें निवारण करण्याची इच्छा करणें किवा युद्धांत देवांजवळून अमृत हरण करण्याची इच्छा बाळगणें व युद्धांत श्रीकृष्णाला शौर्याच्या भरवंशावर जिकण्याची इच्छा करणें या गोष्टी समान आहेत. त्यानें एकटयानें सर्व राजांचा पराभव करून रुक्मिणीच्या विवाहप्रसंगीं आपला पराक्रम प्रकट केला. नग्नजित् राजाच्या दुष्ट पुत्रांनीं शीलवान् व देवांनीही ज्याला वाखाणावें अशा सुदर्शनाला बंदींत ठेवलें असतां कृष्णानें केवळ

एकट्यानेंच गांधार देशांतील लोकांचा संहार करून व नग्नजिताच्या पुत्रांना जिंकून सुदर्शनाला सोडविलें. केवळ छातीच्या धक्क्यानेंच यानें पांड्याला ठार मारलें. कलिंग देशांतील लोकांचा संहार यानेंच केला. काशीनगरी ह्यानें उद्‌ध्वस्त केल्यावर कित्येक दिवस-पर्यंत ती पुन्हां वसली नाहीं. सर्व योद्ध्यांत अजिक्य ठरलेल्या निषादराज एकलव्याला यानें द्वंद्वयुद्धांत ठार मारलें. जंभासुराचें तर शिलेच्या एकाच आघातानें ह्यानें चूर्ण केलें. अगदीं लहानग्या वयांत भरसभेंत कंसाला ठार मारून व उग्रसेनाला राज्य देऊन आपलें कर्तृत्व व आपला पराक्रम यानें सर्व जगांत प्रस्थापित केला आहे. विख्यात पराक्रमी शाल्व कूटयुद्ध करून याला जिंकावयास आला असतांना ह्याच्याच क्रोधाग्नीत तो स्वतःची आहुति देऊन भस्मसात् झाला. प्राग्ज्योतिषपुरावर चढाई करून देवांनाही अजिक्य झालेल्या नरकासुराला ह्यानें ठार मारलें व त्यानें पळवि-लेलीं अदितीचीं कुंडलें तिला परत आणून दिलीं. मुर दैत्याला ठार मारून व अंगावर चालून आलेल्या सर्व दैत्यसंघाला भस्मसात् करून सहा हजार दुष्ट शत्रूंची यानें एकट्यानें कत्तल उडविली. त्या युद्धांतील याचा विलक्षण पराक्रम पाहून युद्धाचे श्रम तुला बाधूं शकणार नाहीत व शस्त्रांचा व्रण तुला होऊं शकणार नाहीं असें देवांनींच याला वरदान दिलें. अशा या महाबल, अप्रमेय,असह्य, अनंतवीर्य कृष्णाला जिंकण्याची दुर्योधन इच्छा करतो काय ?"

किंबहुना श्रीकृष्णांच्या विरोधी पक्षांत असलेल्या लोकांचीही त्यांच्या शौर्याविषयीं व पराक्रमाविषयी अशीच विलक्षण निश्चिति आहे. "आपल्या शक्तीच्या भरंवशावर मी कोणालाही ठार मारूं शकेन व म्हणून माझ्या भरंवशावर तूं निश्चित राहा" असे दुर्योधनाला युद्धासाठीं वारंवार उत्तेजन देत असतांना सांगणाऱ्या कर्णाला महेंद्रानें दिलेल्या त्याच्या शक्तीचा सहजपणें घात करूं शकणारी पराक्रमी व्यक्ति म्हणून भीष्मांनीं श्रीकृष्णांचेंच नांव सुचविलें आहे. कोणाच्याही रागालोभाची पर्वा न करतां त्यांच्या योग्यतेविषयीं व पराक्रमाविषयीं निःस्पृहपणें योग्य तेंच मत प्रदर्शित करणारे भीष्म कर्णाला उत्तर देतांना म्हणतात :-

यां चापि शक्ति त्रिदशाधिपस्ते ददौ महात्मा भगवान् महेन्द्रः ।
भस्मीकृतां तां समरे विशीर्णां चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९
बाणस्य भौमस्य च कर्ण हन्ता किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
यस्त्वादृशानां च वरीयसां च हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११

–(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ६२)

" देवांचा अधिपति महेंद्र यानें तुला जी अमोघ शक्ति दिली आहे तिचा घात पांडवसैन्यांत कोणीही करूं शकणार नाहीं असें तुला वाटत असेल तर तो तुझा निव्वळ भ्रम आहे. आपल्या सुदर्शन चक्रानें स्वत: श्रीकृष्ण तुझ्या त्या अमोघ शक्तीचे तुकडेतुकडे करून तिचें भस्म करील याचा तूं कांहीं विचार केला आहेस काय? अर्जुन एकटा आहे व म्हणून शक्तीचा उपयोग करून तू त्याचा पराभव करूं शकशील असें जर तुला वाटत असेल तर तें चुकीचें आहे. बाणासुर व नरकासुर यांना ठार मारणारा आणि भयानक युद्धांत तुझ्यासारख्याच काय पण तुझ्यापेक्षांही अधिक पराक्रमी असलेल्या लोकांना सहजपणें ठार मारणारा श्रीकृष्ण अर्जुनाचा संरक्षक आहे ही गोष्ट तुला विसरतां येणार नाहीं."

भीष्मांचें हें उत्तर ऐकल्यावर कर्ण स्वत: काय म्हणाला तेंही विचारांत घेण्यासारखें आहे. गर्व व ताठा यांचा मूर्तिमंत पुतळा असलेला आणि केवळ आत्मश्लाघा हाच ज्याचा स्थायी भाव बनून राहिला होता तो कर्ण स्वत:ची अमोघ शक्ति श्रीकृष्ण तुकडे करून नष्ट करूं शकतील या भीष्मांच्या उद्गारांवर असें म्हणतो कीं,

असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथा च भूयांश्च ततो महात्मा ॥ १२

–(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ६२)

"तुम्हीं जें श्रीकृष्णांविषयीं म्हणालात तें नि:संशय खरें आहे. श्रीकृष्ण इतका सामर्थ्यसंपन्न आहेच, किंबहुना यापेक्षांही तो अधिक सामर्थ्यसंपन्न आहे."

पण पुढें कर्णानें असें म्हटलें आहे कीं, हें जरी सारें खरें असलें तरी माझा तुम्हीं भरसभेंत अपमान करीत आहांत म्हणून मी तुमचा निषेध म्हणून हें सभास्थान सोडून येथून निघून जातों.

स्वतःच्या एकटयाच्या भरंवशावर श्रीकृष्णांनी शाल्वाशीं त्याच्या सैन्यासहित टक्कर दिली व त्याला ठार मारलें. या त्यांच्या कृत्याचें विस्तारपूर्वक वर्णन महाभारताच्या वनपर्वांत आढळतें. युद्धाच्या प्रत्येक कलेंत ते तत्कालीन कोणत्याही पुरुषापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असून त्यांचीं आयुधें नुसतीं पेलणें सुद्धां इतरांना अशक्य आहे. स्वतः श्रीकृष्णांनींच आपल्या तोंडानें महाभारताच्या सौप्तिक पर्वांत (अ. १२–११ते२४) यासंबंधाची एक गोष्ट सांगितली आहे. श्रीकृष्ण युधिष्ठिराला म्हणातात :–

"हे राजन्, तू वनांत असतां हा अश्वत्थामा द्वारकेंत येऊन राहिला. यादवांनीं त्याचा मोठा आदरसत्कार केला. एकदा द्वारकेंत मी समुद्रतीरावर एकांतांत असतां हा माझ्याकडे आला व मला म्हणूं लागला कीं, हे श्रीकृष्णा, अत्यंत उग्र तपश्चर्या करून अगस्त्या-पासून कुरुपांडवांचे आचार्य यांनी जे ब्रह्मशिरस् नांवाचें देव-गंधर्वांनीं पूजिलेलें अस्त्र मिळविलें तें अस्त्र पित्याप्रमाणेंच मलाही येतें. तें दिव्य अस्त्र तू माझ्याजवळून घे व त्याच्या मोबदल्यांत शत्रूंना ठार मारणारें तुझें सुदर्शन चक्र तू मला दे. वारंवार तो ज्या वेळीं मला हें म्हणू लागला त्या वेळी मी त्याला असें सांगितलें कीं, देव, दानव, गंधर्व, मनुष्य, पक्षी, सर्प यांचें सामर्थ्य माझ्या सामर्थ्याच्या शतांशसुद्धां नाही. हें धनुष्य, ही शक्ति, हें चक्र, ही गदा, येथें आहेत. माझ्या या सर्व आयुधांपैकी तुला जें हवें असेल तें तूं खुशाल घे. जें शस्त्र तू उचलू शकशील व रणांत ज्याचा तूं सहज वापर करूं शकशील असें कोणतेंही शस्त्र तू खुशाल घे. मला त्याच्या मोबदल्यांत तुझ्याजवळून कांहींही नको. तसेंच तू शस्त्र घ्यावयास माझा नकार नाही. त्या उन्मादी अश्वत्थाम्यानें तेथें असलेल्या सहस्र धारेच्या सुदर्शन चक्राला एकदम उठून हात घातला. त्यानें डाव्या हातानें तें चक्र उचलण्याचा प्रयत्न केला, पण तें जागचें हाललें सुद्धां नाहीं. शेवटीं उजवा हातही डाव्या हाताला साहय देऊन व दोन्हीं हातांनीं सारें बळ एकवटून दांतओंठ खात तो सुदर्शन उचलूं लागला. तरीही तें त्याला उचलणें व पेलणें

अशक्य झालें. त्यामुळें तो खिन्न झाला व थकून त्या कर्मापासून निवृत्त झाला."

सर्व प्रकारच्या युद्धकलेंत श्रीकृष्ण हे श्रेष्ठ होते. प्रत्यक्ष धनुर्विद्येंत सुद्धां अर्जुनापेक्षां ते अधिक श्रेष्ठ होते. श्रीमत् भागवतांत (दशमस्कंध अ. ८३–१९ ते २६) त्यांच्या धनुर्वेद-कौशल्याची एक सुन्दर गोष्ट आलेली आहे. श्रीकृष्णांच्या अष्ट नायिकांपैकीं लक्ष्मणा नांवाची एक पत्नी आहे. मद्रदेशचा राजा बृहत्सेन याची ही मुलगी. तिच्या स्वयंवराच्या वेळीं द्रौपदीच्या स्वयंवराप्रमाणेंच मत्स्ययंत्राचा पण होता. पण द्रौपदीच्या स्वयंवरांतील मत्स्यवेधापेक्षांही हा मत्स्यवेध अधिक कठिण होता. त्याचें वर्णन व तेथील प्रसंगांत श्रीकृष्णांचें धनुर्विद्येंतील कुशलतेचें वृत्त स्वतः लक्ष्मणेनेंच द्रौपदीला प्रभास क्षेत्रावर सांगितलें आहे. ती द्रौपदीला म्हणते :

" हे द्रौपदी ज्याप्रमाणें तुझ्या स्वयंवराचे वेळीं तुला अर्जुनच पति मिळावा या बुद्धीनें मत्स्ययंत्र केलें होतें, तसेंच एक यंत्र माझ्या स्वयंवराचे वेळीही करविलें होतें. मात्र त्यांत भेद एवढाच होता कीं, तुझ्या वेळचा मत्स्य बाहेरूनच केवळ झाकलेला होता. (त्याच्या खालीं उभे राहणाऱ्याला फक्त तो दिसत होता.) पण माझ्या वेळचा मत्स्य प्रत्यक्ष असा कोठूनही दिसणारा नसून त्याचें प्रतिबिंब मात्र पाण्यांत दिसत होतें. हा पण ऐकल्यावर अनेक राजांनीं त्या स्पर्धेत भाग घेतला. परंतु कित्येकांनीं धनुष्य हातीं घेतल्यावर त्यावर दोरी चढवितां येईना म्हणून तें तसेंच सोडून दिलें. कित्येकांनीं दोरी धनुष्याच्या टोकापर्यंत ओढली, पण इतक्यांत तें निसटून त्याचा भार छातीवर पडल्यामुळें ते पटकन् खालीं बसले. दुसरे जरासंध, अंबष्ठ, शिशुपाल, भीम, दुर्योधन, कर्ण इत्यादि मोठमोठे पराक्रमी वीर धनुष्याला कशीबशी दोरी लावून उभे राहिले. पण तो मत्स्य कोठें असावा हें त्यांच्या ध्यानांत येईना. अर्जुनानें मात्र मत्स्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून तो मत्स्य कोठें असावा हें ठरविलें आणि सावधपणें बाण सोडला. पण तो मत्स्याचा वेध न करतां त्याला केवळ स्पर्श करून गेला. याप्रमाणें मोठमोठ्या क्षत्रियांचा मानभंग होऊन ते परत गेले असतां भगवान् श्रीकृष्ण

पुढें आले आणि त्यांनीं धनुष्य हातांत घेऊन त्यावर सहजपणें दोरी चढविली व त्या धनुष्यावर बाण चढवून एकदांच त्यांनीं मत्स्याच्या पाण्यांतील प्रतिबिंबाकडे पाहिलें आणि सूर्य अभिजित् नक्षत्रामध्यें स्थिर असतां बाणानें त्या मत्स्याचा वेध करून त्याला खालीं पाडलें."

मल्ल व गदा युद्धांतही श्रीकृष्ण तसेच प्रवीण होते. करुष देशाचा राजा वक्रदंत याला त्यांनी गदायुद्धांतच ठार मारलें आहे. लहान वयांत हत्तीशीं झुंज घेऊन त्याला ठार करणें व चाणूर, शल, तोषल यांच्यासारख्या विख्यात मल्लांना मल्लयुद्धांतच यमसदनांत पाठविणें हें त्यांच्या मल्लयुद्धांतील प्रावीण्याचें केवढें मोठें निदर्शन आहे! त्यांच्या या श्रेष्ठपणामुळें त्या त्या विषयांत ते अनेकांच्या स्पर्धेचा विषय झाले होते. एरवी कर्णाचें सारथ्य करावयास मुळींच सिद्ध नसलेला शल्य केवळ श्रीकृष्णापेक्षांही तूं श्रेष्ठ आहेस असें दुर्योधनानें म्हणतांच कर्णाचें सारथ्य करावयास सिद्ध झाला. तो स्वतःच दुर्योधनाला असें म्हणतो की,

यन्मां ब्रवीषि गान्धारे मध्ये सैन्यस्य कौरव ।
विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्म्यहं त्वयि ॥ ६३

—(महाभारत, कर्णपर्व अ. ३२)

हे गांधारीपुत्रा, सर्व सैन्याच्या मध्यें तूं मला देवकीपुत्र श्रीकृष्णांपेक्षांही अधिक श्रेष्ठ आहेस असें म्हणतोस, त्या अर्थी मी तुझ्यावर अत्यंत प्रसन्न आहें."

अर्जुनाच्या सुद्धां अंतःकरणांत श्रीकृष्णांच्या या अपूर्व पराक्रमामुळें तापद नव्हे, पण लोभनीय स्पर्धा होती हें स्वतः श्रीकृष्णांनींच त्याला म्हटलें आहे. अर्जुन ज्या वेळी श्रीकृष्णांना तुम्ही युद्ध न करतां सारथ्य करा असें म्हणूं लागला त्या वेळीं श्रीकृष्णांनीं त्याला असें म्हटलें की,

उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धसि मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव ॥ ३८

—(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७)

"हे पार्था, तूं माझ्याशीं स्पर्धा करीत आहेस हें योग्यच आहे. मी तुझें सारथ्य अवश्य करीन. तुझी इच्छा सफळ होऊं दे."

एकही असें शस्त्र नाहीं व अस्त्र नाहीं कीं ज्याचें निवारण व प्रतिकार करणें भगवान् श्रीकृष्णांना अशक्य आहे. या विलक्षण पराक्रमाला अनुरूप अशी अतिशय श्रेष्ठ आत्मप्रतीतीही त्यांच्या ठिकाणीं आहे. महाभारतांत ठिकठिकाणीं त्यांच्या या शौर्याच्या व सामर्थ्याच्या आत्मप्रतीतीचीं उदाहरणें विखुरलेलीं आढळतात. "कौरवांच्या राजसभेंत तूं एकटा गेलास तर शत्रूंच्या तावडींत तूं सांपडशील व ते तुला अपाय करतील" असें युधिष्ठिरानें म्हणतांच त्याला उत्तर देतांना श्रीकृष्ण म्हणतात :

अथ चेत्ते प्रवर्तेत मयि किञ्चिदसाम्प्रतम् ।
निर्दहेयं कुरून् सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७

--(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७२)

"जर ते मला कांहीं अपाय करण्यास धजले तर मग वेगळें युद्ध करावयाचें कांहीं कारणच उरणार नाहीं. सर्व कौरवांना त्यांच्या साहाय्यकांसहित मीच जाळून टाकीन." हीच शंका हस्तिनापुरांत ते गेल्यावर विदुरानें त्यांना बोलून दाखविली असतां ते विदुराला म्हणतात :

न चापि मयि पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१

--(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ९३)

"हे सर्व राजे एकत्र जरी आले तरी ते मला पुरे पडूं शकणार नाहींत. सिंहाच्या समोर क्षुद्र हरिणांचें टोळकें जसें टिकूं शकत नाहीं तसेंच हेही माझ्यासमोर टिकूं शकणार नाहींत. त्यांच्या विलक्षण आत्मप्रत्ययाचें एक उदाहरण भीष्मपर्वांत आहे. (अ. १०७-२८ ते ३१) युद्धाच्या नवव्या दिवशीं पांडव पक्षांतील वीरांचा अगणित संहार झालेला पाहून व कोणीही भीष्मासमोर टिकूं शकत नाहीं असें पाहून खिन्न झालेल्या युधिष्ठिराला श्रीकृष्ण म्हणाले :

"हे पांडवा, मलाच तूं सेनापति म्हणून कां नियुक्त करीत नाहींस ? मी भीष्मांशीं युद्ध करतों. तूं म्हटल्यावर मी युद्धांत काय करणार नाहीं ? आव्हानपुरःसर सर्व कौरव पहात असतां त्या

पुरुषश्रेष्ठ भीष्माला अर्जुनाची इच्छा नसली तर मी स्वतः ठार मारतों. भीष्माच्या मृत्यूत तुझा जय आहे असें तुला वाटत असेल तर मला सांग. मी द्वद्वयुद्धांत अगदीं एकटा जाऊन भीष्मांना ठार मारीन. महेंद्राप्रमाणें तळपणारा माझा पराक्रम तूं पहाच. 'एकाहून एक महास्त्रांचा प्रयोग करीत भीष्मांना ठार करून मी रथांतून खाली पाडीन."

परशुरामाशीं चोवीस दिवसपर्यंत अहोरात्र युद्ध करणाऱ्या भीष्मांसारख्या सर्वश्रेष्ठ धनुर्धरालासुद्धां द्वंद्वयुद्धांत ठार करणें ही श्रीकृष्णांना एक सामान्य गोष्ट वाटत होती. एकही युद्ध असें नाहीं की ज्यांत श्रीकृष्णांचा पराभव झाला आहे व त्यांनीं समोरच्या शत्रूशी युद्ध चालू असतां त्याला पाठ दाखविली आहे. हें माझें विधान ऐकून कोणाला आश्चर्य वाटेल. कारण की जरासंधाच्या युद्धांत श्रीकृष्ण राजधानी सोडून पळून गेल्याचा मी उल्लेख केला आहे. तसेंच कालयवनालाही त्यांनी पाठ दाखविली आहे. पण त्या वेळचे प्रश्न थोडेसे भिन्न आहेत. सामुदायिक पद्धतीचें युद्ध व द्वंद्वयुद्ध यांत फरक असतो व क्षत्रियाचा खरा पराक्रम द्वंद्वयुद्धांतच कसास लागतो. त्यामुळें व्यक्तिगत शौर्य व पराक्रमाचें निर्णायक असें तेंच युद्ध होय. शिवाय जरासधाच्या अगणित सेनासागराशीं अनेकवार टक्कर देऊन स्वतःचें सैन्य त्याच्यासमोर सागरासमोरच्या ओहोळासारखे असतांना देखील श्रीकृष्णांनी सतरा वेळां त्याचा पराभव केला हें ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. राजधानी बदलण्याचें त्यांचें खरें कारण मी विस्तारानें या पूर्वीच्या व्याख्यानांत दिलें आहे. नागरजीवन उद्ध्वस्त होऊं नये हें तें कारण होय. कालयवनालांसुद्धां पळून जाण्याच्या युक्तीनें त्यांनी रणक्षेत्रापासून दूर नेलें त्याचेंही कारण आपण सामुदायिकरीत्या युद्धांत गुंतलों तर पिछाडीवरून चढाई करून जरासंध मथुरा बेचिराख करील असें त्यांना वाटत होतें हेंच होय हें मी मागें दर्शविलेंच आहे. संताजी घोरपड्यासारखे रणमर्द औरंगजेबाच्या तंबूचे सोन्याचे कळस कापून आणण्याइतके समर्थ असतांना सुद्धां अफाट व अगणित सैन्यबळाचा व त्यांनीं होणाऱ्या व्यापक दुष्परिणामांचा विचार

करूनच छत्रपति राजारामाला जिंजीस राजधानी न्यावी लागलेली आहे. व्यक्तिगत शौर्याच्या दृष्टीनें विचार केला तर जरासंधा-सारख्या मल्लयुद्धांत व गदायुद्धांत अत्यंत प्रवीण असलेल्या व्यक्तीला देखील श्रीकृष्णांनीं मल्लयुद्धाचें आव्हान दिलें आहे. भीम, अर्जुन व श्रीकृष्ण जरासंधाकडे गेले असतां श्रीकृष्णांनीं त्याला स्वत:शीं द्वंद्वयुद्ध खेळावयास देखील संधि दिलेली आहे. 'तूं भीमाशीं द्वंद्वयुद्ध कर' असें श्रीकृष्ण त्याला म्हणाले नाहींत. तर त्यानेंच द्वंद्वयुद्धासाठीं भीमाची मागणी केली. महाभारतकार म्हणतात :—

त्रयाणां केन ते राजन्योद्धुमुत्सहते मनः ।
अस्मदन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ २
एवमुक्तः स नृपतिर्युद्धं वव्रे महाद्युतिः ।
जरसन्धस्ततो राजा भीमसेनेन मागधः ॥ ३

—(महाभारत, सभापर्व अ. २३)

"श्रीकृष्ण जरासंधाला म्हणाले, आम्हां तिघांपैकीं ज्या कोणाशीं तुला द्वंद्व खेळावयाचें असेल त्याचें नांव सांग. तूं म्हणशील तो सज्ज होईल." श्रीकृष्णांचें हें वाक्य ऐकतांच जरासंधानें भीमाची निवड केली."

श्रीकृष्णांचें तेज

क्षत्रियाच्या या विशेष गुणाचा श्रीकृष्णांच्या ठिकाणीं जसा परिपूर्ण आविष्कार होता तसाच तो इतर गुणांच्याही संबंधांत होता. शौर्य, पराक्रम, व आत्मप्रतीति यांच्यासमवेतच तेज हा जो क्षत्रियाच्या सहज गुणाचा विशेष त्याचेंही भगवान् श्रीकृष्णांच्या ठिकाणीं परिपूर्ण रूप पहावयास मिळतें. तेज या शब्दाचे दोन अर्थ केले जातात. एक अन्याय सहन न करण्याची प्रवृत्ति व दुसरा सभोंवारच्या सर्व व्यक्तींत नक्षत्रमालेंतील सूर्याप्रमाणें असें चमकून उठणें कीं, ज्यामुळें त्या प्रभावासमोर इतरांचा प्रभाव लोपून जावा. पहिल्या अर्थानें घेतलें तर श्रीकृष्णांचें सर्व जीवन हें अन्यायाविरुद्ध

झगडण्यांतच गेलेलें आहे. भगवान् श्रीकृष्णांनीं वयाच्या अगदीं लहानग्या अवस्थेपासून अन्यायाचा प्रतिकार करावयास प्रारंभ केलेला आहे. गोकुळांतील कालियाला हांकलून देणें, कंसाचा वध, नरकासुराचें निर्दालन, भारतीय राजसंघाशीं त्यांनीं दिलेले लढे, हीं सर्व त्याचींच निदर्शनें होत. अन्यायाची त्यांना केवढी विलक्षण चीड असे याची महाभारतांतील त्यांचे कांहीं उद्‌गार उत्कृष्ट साक्ष देतात.

दुर्योधनानें कपटानें व अन्यायानें द्यूतांत फसवून पांडवांचें राज्य गिळंकृत केल्यानंतर ते ज्या वेळी वनांत गेले त्या वेळीं ती वार्ता ऐकून शाल्वाच्या लढाईतून नुकतेच मोकळे झालेल्या श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिराची भेट घेतली तेव्हां त्यांनी पहिल्या भेटींतच युधिष्ठिरासमक्ष जे उद्‌गार काढले ते असे आहेत कीं,

> दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
> दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५
> एतान्निहत्य समरे ये च तस्य पदानुगाः ।
> तांश्च सर्वान् विनिर्जित्य सहितान् सनराधिपान् ॥ ६
> ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
> निकृत्योपचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ७
>
> —(महाभारत, वनपर्व अ. १२)

"दुर्योधन, कर्ण, दुरात्मा शकुनि व दुःशासन यांचें पृथ्वी रक्त प्यायल्यावांचून राहाणार नाहीं. त्यांना व त्यांच्या अनुचरांना ठार मारून आणि त्यांच्या सर्व साहाय्यकर्त्या राजांना जिंकून धर्मराज युधिष्ठिराला आपण सिंहासनावर बसवून अभिषेक करूं. सज्जनाशीं कपटानें विद्रोह करणाऱ्या नीचांना ठार मारणें हाच धर्म आहे."

शेवटीं द्रौपदी ज्या वेळीं आपल्यावर झालेल्या अन्यायांची व स्वतःच्या दुर्दैवाच्या दशावतारांची कहाणी श्रीकृष्णांना सांगूं लागली त्या वेळीं अंतःकरण करपून गेलेले भगवान् तिला म्हणाले :—

> रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भाविनि ।
> बीभत्सुशरसंच्छन्नाञ्छोणितौघपरिप्लुतान् ॥ १२८
> निहतान् वल्लभान् वीक्ष्य शयानान् वसुधातले ।
> यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ १२९

सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ।
पतेद्द्यौर्हिमवाञ्छीर्येत् पृथिवी शकलीभवेत् ॥ १३०
शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥ १३१
–(महाभारत, वनपर्व अ. १२)

"द्रौपदी, आज तूं ज्याप्रमाणें रडते आहेस त्याचप्रमाणें अर्जुनाच्या बाणांनीं तुकडे झालेल्या व रक्ताच्या थारोळ्यांत पडलेल्या आपल्या मृत पतींना पाहून, तू ज्यांच्यावर रागावली आहेस त्यांच्याही स्त्रिया अशाच रडतील. शोक आवर. पांडवांच्या इभ्रतीला योग्य असेंच मी घडविल्याविना कधींही राहणार नाहीं. तुला मी वचन देतों. तूं सम्राज्ञी होशील. कदाचित् हिमालय विरून जाईल, पृथ्वीचे तुकडे उडतील, समुद्र कोरडा होईल, पण माझें वचन कधींही मिथ्या व्हावयाचें नाहीं."

अन्यायानें पांडवांचें राज्य गिळंकृत केल्यानंतर त्या आपल्या अपकृत्याचा पश्चात्ताप होण्याऐवजीं वाटाघाटींचा घोळ घालून पांडवांनाच धर्मोपदेश करावयास निघालेल्या धृतराष्ट्राची भगवान् श्रीकृष्णांना इतकी चीड आली होती कीं, शेवटीं आपला काय निरोप आहे म्हणून संजय जेव्हां त्यांना विचारावयास आला, तेव्हां त्याला उत्तर देतांना (उद्योगपर्व अ. ५९–१८ ते २४) श्रीकृष्ण म्हणतात कीं,

"हे संजया, स्वतःला फार बुद्धिमान् समजणाऱ्या राजा धृत-राष्ट्राला, कुरुमुख्य भीष्म व द्रोणाचार्य ऐकत असतां, सर्व वडील मंडळींना आमचा नमस्कार व धाकट्यांना कुशल विचारलें आहे असें सांगून माझा पुढीलप्रमाणें निरोप सांग. त्यांना तूं असें सांग कीं, विविधप्रकारचे जे जे यज्ञ करावयाचे असतील ते ते सर्व उरकून घ्या. ब्राह्मणांना जीं काय दानें व दक्षिणा द्यावयाच्या असतील त्या देऊन टाका. संसारांत आपल्या मुलांसहित व स्त्रियांसहित जो काय आनंद उपभोगावयाचा असेल तो एकदां उपभोगून घ्या. कारण पुन्हां अशी संधि मिळणार नाहीं. संकटाचा वणवा तुमच्यासाठीं असा धगधगून पेटला आहे कीं त्यांत तुमची राख झाल्याविना राहणार

नाहीं. विजयासाठीं राजे युधिष्ठिर त्वरा करीत आहेत. तुम्हांला उसंत मिळणार नाहीं. वस्त्रहरणाच्या वेळी जगांत कोणीही आपल्या अब्रूची पर्वा करणारे नाहीत असें पाहून द्वारकेंत असलेल्या मला एकमात्र आधार समजून 'हे गोविंदा' अशी जी द्रौपदीनें हांक मारली ती माझ्या हृदयांत खोलवर रुतून बसलेली आहे. तिचें तें ऋण माझ्या हृदयांतून कधींही जाणार नाहीं. तेजोमय, दुराधर्ष, गांडीव धनुष्य ज्याच्या हातांत आहे व मी ज्याचा साहाय्यक आहें, त्या सव्यसाची अर्जुनाशीं तुमचें वैर आहे. मी व अर्जुन ह्यांना मृत्यु-जवळ येऊन ठेपल्याखेरीज कोण आव्हान देईल ? महेंद्राचें सुद्धां आमच्यासमोर उभें राहिल्यास आयुष्य संपलें म्हणून समजा."

श्रीकृष्णांच्या अशा तेजस्वी उद्‌गारानी महाभारताच्या उद्योग-पर्वाचीं कितीतरी पृष्ठें तेजाळून उठलेली आहेत. शत्रूचा प्रभाव मुळींच सहन न होणें व आपल्या व्यक्तिप्रभावानें शत्रूचें तेज लोप-वून टाकणें ही गोष्ट त्यांच्या ठिकाणी सहज आहे. महाभारतांतील तिसऱ्या दिवशींच्या युद्धांत भीष्मांचा पराक्रम अधिक वाढला व त्यानें पांडवसैनिक थरकांपून उठले असें पाहून सात्यकि पळणाऱ्या सैनिकांना थांबविण्याचा प्रयत्न करूं लागला. शत्रुपक्षाचा तो प्रभाव सहन न होऊन श्रीकृष्ण संतापले. महाभारतकार त्यांच्या तेजस्वी-पणाचें व प्रभावाचें वर्णन करतांना (भीष्मपर्व अ. ५९-८३ ते ९४) असें म्हणतात कीं,—

"पार्थाचें मृदुयुद्ध व भीष्मांचा वाढता प्रभाव पाहून श्रीकृष्णांना ती गोष्ट सहन झाली नाहीं. जवळच असलेल्या सात्यकीला उद्देशून पांडव सैनिकांवर तुटून पडणाऱ्या कौरव योद्धयांकडे पहात ते म्हणाले, हे सात्यकि, जे पळाले आहेत त्यांना तर जाऊं देच. पण ज्यांना अजून रण सोडून पळून जावयाचें असेल त्यांनाही खुशाल घरीं जावयास सांग. मी आज भीष्म व द्रोण यांना त्यांच्या गणां-सहित ठार मारतों. मी ठार करून रथांतून फेकून दिलेला भीष्म आज सर्वांच्या दृष्टीस पडेल. कौरवांच्यापैकीं कोणीही नांवाजलेला रथी आज मी जिवंत सोडणार नाहीं. मी माझें चक्र घेऊन या भीष्माला ठार मारतों. त्याच्या पाठोपाठच साऱ्या अनुचरांसह

द्रोणालाही ठार मारून अर्जुनाच्या अंतःकरणाला मी आनंद देईन. एकटा मी आजच कौरवांच्या बाजूचे सर्व प्रमुख वीर व रथी धृतराष्ट्राच्या शंभर मुलांसह ठार मारून युधिष्ठिराला राज्य देईन. असें बोलून श्रीकृष्णांनी आपलें चक्र हातांत धारण केलें व घोड्यांचे लगाम सोडून रथावरून खाली उडी घेतली. प्रत्येक पावलापावलाला भूमि नमवीत भीष्मांच्या अंगावर ते धांवून जाऊं लागले. संक्रुद्ध झालेला व शत्रूचें प्रमथन करणारा सिंह ज्याप्रमाणें मदांध हत्तीवर तुटून पडावा त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण भीष्मांच्या अंगावर धावून जात होते. त्यांच्या अंगावरील बहुमोलाचें पीत वस्त्र त्यांच्या श्यामसुन्दर शरीरावर, सजल मेघावर वीज तळपून उठावी त्याप्रमाणें सुन्दर दिसत होतें. हातांतील सुदर्शन आणि त्या सुदर्शनाखाली असलेला हात हा लांब देंठासहित असलेल्या सहस्रदल कमलाप्रमाणें शोभत होता. नारायणाच्या नाभिसरोवरांतून उत्पन्न झालेलें व माध्यान्हीच्या सूर्याप्रमाणें अत्यत तेजस्वी असें आदिपद्म जसें शोभावें तशीच ती अपूर्व शोभा होती. श्रीकृष्णांच्या क्रोधरूपी सूर्यानें विकसित झालेलें तें सुदर्शनरूपी कमल आपल्या धाराख्पी पत्रांनी अत्यंत सुशोभित असून त्यांचा बाहू म्हणजे त्या कमलाचें देंठ व देह हेंच त्याच्या उत्पत्तीचें सरोवर असें वाटत होतें. चक्र उगारून जोरजोरानें गर्जना करणाऱ्या सक्रुद्ध श्रीकृष्णाला पाहून सर्व कौरवांचा विनाशकाळ ओढवला या जाणिवेनें सर्व प्राणिमात्र चीत्कार करून उठले. हातांत चक्र घेऊन श्रीकृष्ण जणूं कीं काय प्रलय करीत आहेत असें दिसत होतें."

श्रीकृष्णांच्या प्रभावाचें असेंच वर्णन नवव्या दिवशींच्या भीष्मपर्वातील युद्धांतही (अ. १०७–५४ ते ६०) आहे. त्या वेळीं तर चक्रही घेण्याचें भान न राहून केवळ चाबूक हातांत घेऊनच श्रीकृष्ण भीष्मावर धांवून गेले. महाभारतकार म्हणतात :–

"माध्याह्नकालीन भास्कराप्रमाणें तेज वाढत चाललेल्या, पांडवांच्या पक्षाकडील मोठमोठ्या योद्ध्यांना टिपून ठार मारणाऱ्या युगांतकालीन प्रलयाची अवस्था उत्पन्न करणाऱ्या भीष्मांचा

पराक्रम श्रीकृष्णांना सहन झाला नाहीं व त्या योगेश्वर वासुदेवानें अर्जुनाचे घोडे सोडून देऊन सिंहाप्रमाणें गर्जना करीत रथांतून खाली उडी घेतली व केवळ चाबूक हातांत घेऊनच भीष्मांना ठार मारण्याप्रीत्यर्थ तो तेजस्वी युगपुरुष धांवून गेला. त्यांच्या पायांनीं जणू पृथ्वी दुभंग होईल असें वाटत होतें. त्यांचा चेहरा क्रोधानें इतका संतप्त दिसत होता कीं, त्यांच्याकडे पहावत नव्हतें. त्यांचा तो वेग, तें स्वरूप, व तो निश्चय पहातांच कौरव सैन्यांत थरकांप उत्पन्न झाला व 'मेला! भीष्म ठार झाला!' अशी कौरवसैन्यांत एकच आरोळी उठली."

श्रीकृष्णांचें धैर्य

भगवान् श्रीकृष्णांच्या तेजस्वितेबरोबरच त्यांचें धैर्यही अपूर्व आहे. धैर्य म्हणजे कोणत्याही प्रसंगीं चित्तवृत्ति न डगमगणें अथवा अंत:करण कधींही विचलित होऊं न देणें. धैर्यशाली पुरुषांच्या कधींही विचलित न होणाऱ्या मनोवृत्तीचें एका कवीनें असें वर्णन केलें आहे कीं,

चलन्तु गिरयः कामं युगान्तपवनाहताः ।
कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव धीराणां निश्चलं मनः ।।

"युगान्तकालीन वाऱ्याच्या झोतानें पर्वत हालूं लागतील, पण धैर्यशाली पुरुषांचें निश्चल अंत:करण कोणत्याही संकटांत डगमगावयाचें नाहीं." मथुरेच्या छोटया गणराज्यावर सम्राट जरासंधाच्या एकामागून एक झालेल्या सतरा स्वाऱ्यांच्या वेळीं श्रीकृष्णांची धैर्यशीलता व त्यांच्या अंत:करणाची निश्चलता पूर्णपणें प्रत्ययास आलेली आहे.

त्यांची चित्तवृत्ति किती शांत असे याचें प्रत्यंतर अठराव्या स्वारीच्या वेळीं समोर आघाडीवर कालयवन व पिछाडीवर जरासंध अशा विलक्षण कैचींत सांपडल्यावर, त्यांतून ज्या युक्तीनें त्यांनीं स्वत:स व आपल्या छोटया गणराज्यास वांचविलें त्यावरून पूर्णपणें प्रकट झालेली आहे. श्रीकृष्ण एकाद्या प्रसंगीं डगमगले आहेत असें कोणालाही दाखवून देतां यावयाचें नाहीं. त्यांच्या या निष्कंप अंत:करणाचें निदर्शन महाभारतांतील स्त्रीपर्वांत मिळतें.

आपलीं शंभर मुलें मारलीं गेल्यामुळें शोकाकुल होऊन व श्रीकृष्णांनीं मनांत आणलें असतें तर आपलीं मुलें निश्चित वांचलीं असतीं अशा कल्पनेनें तोल सुटून गांधारीनें श्रीकृष्णास आजपासून छत्तिसाव्या वर्षी तुझाही कुलक्षय होईल व आज ज्याप्रमाणें माझ्या सुना रडत आहेत तशीच तुझीही अवस्था होईल' असा कडकडून शाप दिला. तो ऐकून ऐकणारांचीं अंतःकरणें करपून गेलीं. पण श्रीकृष्णांच्या अंतःकरणावर त्या शापाचा किंचितही परिणाम झाला नाहीं. ते हांसत हांसत गांधारीला म्हणाले,

जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ।
दैवादेव विनश्यन्ति वृष्णयो नात्र संशयः ॥ ४८

संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे ।
अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः ॥ ४९

परस्परकृतं नाशं यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ॥ ५०

—(महाभारत, स्त्रीपर्व अ. २५)

"हे गांधारी, हा शाप देऊन तूं मला कोणतीही नवी आपत्ति सुचविलेली नाहींस. हें होणार आहे हें मला तू शाप देण्याच्या पुष्कळ आधींपासून ठाऊक आहे. जें निश्चित व्हावयाचें आहे व जें पूर्वींच ठरविलेलें आहे त्याचा तूं केवळ अनुवाद केलास. यादव त्यांच्या दैवानुसार निश्चितपणें नष्ट होणार हें ठरलेलें आहे. फार कशाला, देव, दानव वा मनुष्य यांच्यांत यादवांच्या संघाला नष्ट करणारा दुसरा कोणीही नसल्यामुळें आपआपसांत भांडूनच ते नष्ट झाले आहेत असें लोकांना दिसेल. पण तुला खरें सांगू? मी स्वतःच त्यांना नष्ट करणार आहें. कारण माझ्याशिवाय त्यांचा संहार करणारा दुसरा कोणीही नाहीं." तूं मात्र आपला शोक आवर. मेलेल्या, नष्ट झालेल्या, व होऊन गेलेल्या गोष्टींसंबंधीं जो उगाच शोक करतो त्याच्या हातीं शोकाशिवाय दुसरें कांहींही पडत नाहीं. हृदयाच्या निष्कंपतेचें याहून दुसरें श्रेष्ठ उदाहरण सांपडणें शक्य तरी आहे काय ?

श्रीकृष्णांची सावधता

दाक्ष्य म्हणून भगवद्गीतेंत स्वत: श्रीकृष्णांनींच ज्याचें वर्णन केलेलें आहे तो क्षत्रियांचा अत्यंत श्रेष्ठ गुण म्हणजे अखंड सावधानता. त्याचा श्रीकृष्णाइतका परिपूर्ण आविष्कार दुसरीकडे कोठेंही आढळणार नाहीं. अपार सामर्थ्यामुळें उद्दिष्टपूर्तीवरचें त्यांचें लक्ष कधींही ढळलेलें नाहीं व अशक्य गोष्टी शक्य करून दाखविणें त्यांना शक्य असूनही त्यांची विलक्षण सावधानता कधींही चळली नाहीं. किंबहुना रणमदानें धुंद होऊन अर्जुन एखाद्या वेळीं भान विसरला असेल, पण श्रीकृष्ण ऐन धुमश्चक्रींत सुद्धां कधींही असावध नव्हते. त्यांच्या अखंड सावधानतेच्या या कवचामुळेंच पांडवांचें संरक्षण झालेलें आहे. महाभारतांतील भीष्मपर्वापासून तों स्त्रीपर्वापर्यंतच्या सर्व युद्धांत भगवंतांची ही अखंड सावधानता अर्जुनाचें कवच बनून राहिलेली आहे. शत्रूकडून येणारा प्रत्येक प्रहार कोणत्या योग्यतेचा आहे, अर्जुन कोणत्या प्रहाराचा प्रतिकार करूं शकेल व कोणत्याचा करूं शकणार नाहीं या गोष्टीकडे त्यांचें इतकें सूक्ष्म लक्ष आहे, कीं त्याचा प्रत्यय येतांच मन आश्चर्यानें भरून जातें. प्राग्ज्योतिषपुराचा राजा भगदत्त हा अर्जुनाशीं प्राणपणानें युद्ध करीत असतां अर्जुनाच्या कंठनालाचा नेम धरून वैष्णवास्त्राच्या प्रयोगानें भारलेला अंकुश भगदत्तानें अर्जुनावर टाकला. अंकुशाचें तें तळपतें तेज पहातांच त्या अस्त्रप्रयोगाची श्रीकृष्णांना कल्पना आली व या अस्त्राच्या प्रतिघाताचें अर्जुनांत मुळींच सामर्थ्य नाहीं हें ओळखून श्रीकृष्णांनीं आपल्या देहाचें कवच अर्जुनाभोंवतीं घालून प्रहार स्वत:वर घेतला व अर्जुनाचें संरक्षण केलें. महाभारतकार (द्रोणपर्वांत (अ. २९–१७ ते १९) म्हणतात :

"अर्जुनाच्या बाणप्रहारानें अत्यंत व्यथित झालेल्या भगदत्तानें आपला अंकुश वैष्णवास्त्राचें अभिमंत्रण करून अर्जुनाच्या रोखानें फेंकला. तें अस्त्र सर्वांचा घात करण्याइतकें समर्थ असलेलें पाहून व अर्जुन त्याच्यासमोर टिकूं शकणार नाहीं हें ओळखून श्रीकृष्ण रथावर उठून उभे राहिले व अर्जुनाला झांकून टाकून

त्यांनीं स्वतःच्याच हृदयावर तो प्रहार घेतला. भगवान् श्रीकृष्णांच्या हृदयावर तें अस्त्र येतांच त्याचें सामर्थ्य नष्ट होऊन त्याचें रूपांतर आपादलंबिनी व सुंदर अशा वैजयंती पुष्पमालेंत झालें."

पण श्रीकृष्णांच्या या कृत्यानें अर्जुनाचा आत्माभिमान दुखावला गेला व तो श्रीकृष्णांना संरक्षण दिल्याबद्दलच दूषण देऊन आपलें सामर्थ्य जणूं काय त्यांना माहिती नाहीं अशा आवेगानें सांगूं लागला. श्रीकृष्ण हांसले व अर्जुनाला इतकेंच म्हणाले (द्रोणपर्व अ. २९-३६ व ३७) कीं,—

"हें अस्त्र इतकें विलक्षण सामर्थ्यवान् आहे कीं त्याला अवध्य असें कांहींही नाहीं. तूं त्याच्यासमोर टिकूं शकला नसतास हें ओळखूनच मी तें अस्त्र व्यर्थ केलें. आतां भगदत्ताला मारणें सोपें आहे. तूं त्याला मारण्यावर आपलें लक्ष केंद्रित कर."

श्रीकृष्णांच्या या सावधतेचे अनेक कसोटीचे प्रसंग अर्जुनाच्या भावनात्मकतेनेंही उद्‌भवलेले आहेत. अभिमन्यूच्या वधानंतर संतापलेल्या अर्जुनानें जयद्रथाच्या वधाची प्रतिज्ञा केली. ती प्रतिज्ञा नुसती जयद्रथाच्या वधाचीच असती तर कांहीं विशेष अडचणीची गोष्ट नव्हती. पण 'उद्यां संध्याकाळच्या आंत मी जयद्रथाला ठार मारीन व न मारलें तर अग्निकाष्ठ भक्षण करीन' अशी ती त्याची प्रतिज्ञा होती. अशा भलत्याच प्रतिज्ञा करून व ज्याच्यासाठीं संग्राम उत्पन्न झालेला आहे तें आपलें महान् उद्दिष्ट दृष्टिआड करून केवळ अतिरिक्त अहंकारापायीं स्वतःच्या जीवितास धोका उत्पन्न करून घेणें व अकारण शत्रूच्या हातीं आपणच आपल्या विनाशाची संधि देणें ही गोष्ट श्रीकृष्णांना मुळींच संमत नव्हती. उद्दिष्टावर लक्ष ठेवणाऱ्या पुरुषाची तें अंतिम उद्दिष्ट पार पाडणें हीच काय ती खरी प्रतिज्ञा. त्यानें भावनेच्या व विकारांच्या आधीन होऊन नसतें संकट स्वतःच उत्पन्न करणें ही वस्तुतः चूकच होय. स्वतःच्या पौरुषाच्या अतिरिक्त अभिमानानें अशी भलती प्रतिज्ञा करून अर्जुनानें आपल्या भोवतीं केवढी नाजूक परिस्थिति उत्पन्न केली होती याची श्रीकृष्णांना पूर्ण कल्पना होती. कारण जो महारथी पार्थ कोणालाही साधा पराभूत करणें सुद्धां अशक्य, त्याचा

विनाश करणेंसुद्धां कौरवांना या प्रतिज्ञेनें सहजशक्य झालें होतें व अर्जुनाचें मरण म्हणजे पांडव पक्षाचेंच मरण होतें. कारण आतां एका दिवसांतच थोडी विशेष व्यवस्था केली कीं कौरवांचें काम सदाचें साधणारें होतें. त्यांनीं केवळ जयद्रथाला संध्याकाळपर्यंत संरक्षण द्यावयाचें व रात्र पडेपर्यंत अर्जुनाच्या तांवडींत त्याला सांपडूं द्यावयाचें नाहीं एवढी दक्षता बाळगली कीं पाशुपतास्त्रा-सारख्या श्रेष्ठ सामर्थ्याचा धनी असलेला अर्जुन, आपण होऊन आत्महत्या करणार होता व ही आपत्ति दुसऱ्या कोणी त्याच्यावर आणली नसून त्यानें ती स्वतःच आपल्यावर ओढवून घेतली होती. कौरवांनीं तसा निश्चय ठरविला. श्रीकृष्ण इतके सावध होते कीं युद्धाच्या प्रारंभ दिवसापासूनच त्यांनीं आपले गुप्त हेर कौरवांच्या सैन्यांत पसरून ठेविले होते. त्यांच्याकडून कौरवांनीं अर्जुनाची ही प्रतिज्ञा ऐकून जयद्रथाला वांचविण्याच्या बाबतींत केंद्रित केलेलें सर्व लक्ष व आंखलेल्या अमोघ योजना श्रीकृष्णांना तात्काळ कळल्या. त्यांना या गोष्टीचा अतिशय राग आला व ते अव्यवस्थित असावधतेविषयीं आणि त्यापायीं सर्वनाशाचा प्रसंग ओढवून घेतल्याविषयीं अर्जुनाला परोपरीनें दोष देऊं लागले. अर्जुनाला उद्देशून ते म्हणाले (द्रोणपर्व अ. ७५) कीं,

"आपल्या भावांचें किंवा कोणाचेंही मत न घेतां सिंधुराज जयद्रथाला उद्यांच्या उद्यां ठार करण्याची तूं ही जी आपल्याच लहरीनें प्रतिज्ञा केली आहेस ती आत्मघातकी साहस आहे. माझ्याशीं कोणत्याही प्रकारचा विचारविनिमय न करतां येवढा मोठा भार उचलावयास तुला कोणी सांगितलें होतें ? आपण सर्व जगांत हास्यास्पद कसे ठरणार नाहीं याचा तरी तूं विचार केला आहेस काय ? प्रतिज्ञा करण्यापूर्वी मला विचारणें आवश्यक नव्हतें काय? दुर्योधनाच्या शिबिरांत तेथें कांहीं कमीजास्त घडलें तर तें आपणांस ताबडतोब कळावें म्हणून मी कांहीं हेर ठेवलेले आहेत. त्या हेरांनीं येऊन मला जी वार्ता दिली तिच्यावरून तुझी प्रतिज्ञा पार न पडतां तूं उलट प्राणघातक संकटांत सांपडलास आहेस हें स्पष्ट दिसतें. जयद्रथानें द्रोणाचार्यांचा आधार घेतला आहे व सर्वांनीं त्याच्या

संरक्षणाची सर्व प्रकारची सिद्धता करून व्यवस्थित योजना आंखलेली आहे. कर्ण, भूरिश्रवा, अश्वत्थामा, वृषसेन, कृपाचार्य व शल्य हे कौरवांच्याकडचे सहा श्रेष्ठ महारथी आपल्या छातीचा परकोट करून व्यूहाच्या तोंडावर उभे राहून जयद्रथाचें संरक्षण करतील. मोठा शकटव्यूह रचून त्याच्या आंत द्रोणाचार्यांनीं पद्मव्यूहाची रचना केलेली आहे व त्या पद्माच्या केसराच्या जागीं अगदीं पाठीमागच्या भागांत सर्व योद्ध्यांनीं संरक्षण दिलेला जयद्रथ राहणार आहे. शस्त्रास्त्रें, बल, वीर्य या सर्व दृष्टींनीं हे सहा महारथी कांहीं सामान्य नाहींत. या सहाही महारथ्यांना जिंकल्यावांचून जयद्रथ तुझ्या हातीं लागणें शक्य नाहीं. त्यापैकीं प्रत्येकाच्या पराक्रमाचा विचार कर व असे सहा सामर्थ्यशील लोक एकामागून एक जिंकावयाचे आहेत ही गोष्ट ध्यानांत ठेव."

प्रतिज्ञा न करतां सुद्धां अर्जुन दुसऱ्या दिवशीं जयद्रथाला मारूं शकला असता व त्याचा वध करीत असतां त्याच्या अपकृत्याची त्याला तो जाणीवही देऊं शकला असता. पण त्यानें प्रतिज्ञा करून टाकल्यामुळें आत्मनाशक संकटाचा एक विलक्षण डोंगरच उभा राहिला होता. श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला दोष दिला तरी तो आपल्याच आत्माभिमानांत व पुत्रशोकामुळें उत्पन्न झालेल्या संतापाच्या भावनेंत इतका गर्क होता कीं त्याला संकटाची यथार्थ कल्पना आलीच नाहीं. तो जेव्हां आपल्या सामर्थ्याचें वर्णन करूं लागला तेव्हां त्याच्याशीं अधिक विवाद करण्यांत अर्थ नाहीं असें पाहून व गोष्ट एकदां होऊन गेल्यावर तिच्यांतून मार्ग काढणें येवढें एकच आपलें काम आहे हें ओळखून रात्रभर स्वतः श्रीकृष्ण काळजी करीत व योजना आंखीत बसले. त्यांनीं स्वतःच ती प्रतिज्ञा पार पाडावयाची असें ठरवून आपला सारथी दारुक याला बोलावून घेतलें व सिद्धतेच्या सर्व योजना त्यांनीं दारुकाला नीट समजावून सांगितल्या. अर्जुन निश्चितपणें स्वस्थ झोंपला होता. श्रीकृष्ण मात्र रात्रभर चिंतेनें जागत बसले होते. ते दारुकाला म्हणाले (द्रोणपर्व अ.७९)

" हे दारुका, पुत्रवधामुळें आर्त झालेल्या अर्जुनानें उद्यां जयद्रथाला ठार मारण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. ती ऐकून दुर्योधन

जयद्रथाला संरक्षण देणार ही गोष्ट निश्चित आहे. दुर्योधनाचें लक्षावधि सैन्य केवळ जयद्रथाला वांचविण्यावरच उद्यां आपलें सर्व लक्ष केंद्रित करील. आपल्या पराक्रमी पुत्रासहित द्रोणाचार्य आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशीं जयद्रथाला संरक्षण देतील व ज्याला द्रोणांनीं संरक्षण दिलें त्याला ठार करावयाचें सामर्थ्य, दैत्य-दानवांचा मद हरण करणाऱ्या महेंद्राच्या ठिकाणीं देखील नाहीं. अर्जुन तेथें काय करणार? हा कुंतीपुत्र अर्जुन उद्यां सूर्य अस्ताला जाण्याच्या आंत जयद्रथाला ठार करूं शकेल असें मलाच आतां केलें पाहिजे. म्हणून उद्यां सकाळीं तूं यथाशास्त्र माझा रथ तयार कर. माझी कौमोदकी गदा, दिव्य शक्ति, माझें चक्र, धनुष्य व बाण व इतर सर्व शस्त्रास्त्रें आपल्या रथावर सुसज्ज स्थितींत ठेव. गरुडाची ध्वजावर स्थापना करून शैब्य, सुग्रीव, मेघपुष्प व बलाहक हे माझे घोडे रथाला जुंपून व अंगांत चिलखत चढवून अगदीं सुसज्ज स्थितींत रहा. पांचजन्याचा घोर नाद मी युद्धांत ज्या स्थानावरून करीन ती खूण आहे असें समजून ताबडतोब तूं तेथें आपला रथ घेऊन ये. प्रसंग पडला तर मी स्वतः अर्जुनासाठीं उद्यां युद्ध करून एकाच दिवसांत कौरवसैन्याचा नाश करून अर्जुनाची प्रतिज्ञा पूर्ण झालेली पाहीन. सर्वनाश वांचविण्याचा मला याहून दुसरा मार्ग दिसत नाहीं."

दुसऱ्या दिवशीं घनघोर युद्ध सुरूं झालें. श्रीकृष्णांचें लक्ष केवळ जयद्रथाच्या वधावर लागलें होतें. ते त्यासंबंधीं इतके सावध होते कीं युद्ध करतांना पराक्रमाची स्फूर्ति येऊन अर्जुन जर रेंगाळला तर कृष्ण त्याला सावध करून व वीरांना डावलून अंतर तोडीत होते. द्रोणांच्या युद्धांत अर्जुन पराक्रम प्रकट करण्याच्या मनःस्थितींत येऊन त्यांच्याशीं ठाण मांडून युद्ध करूं लागला तों कृष्णांनीं त्याला सांगितलें (द्रोणपर्व अ. ९१–३० व ३१) कीं,–

"पार्था! पार्था!! हे महाबाहो, वेळ किती चालला आहे याची तुला कांहीं कल्पना आहे का? आजचें आपलें लक्ष्य वेगळें आहे व कार्य पार पाडणें किती दुर्घट आहे याचा विचार कर. द्रोणाशीं युद्ध करण्याचा मोह टाळ. आपण यांना प्रदक्षिणा करून व डावलून

तात्काळ पुढें गेलें पाहिजे. द्रोणाच्या आव्हानाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून श्रीकृष्ण अर्जुनास पुढें घेऊन गेले. मार्गांत यादववीर कृतवर्मा आड आला. श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सांगितलें कीं, ' रेंगाळूं नकोस. एकच प्रहार असा कर कीं ज्यानें हा विव्हल होईल. हा पुन्हां सांवरत नाहीं तोंच आपण बरेंच अंतर कापूं."

श्रीकृष्णांनीं अंतर कापण्यावर त्या दिवशीं स्वतःचें लक्ष इतकें केंद्रित केलें होतें कीं महाभारतांत त्याचें अत्यंत काव्यमय असें वर्णन केलेलें आहे. अर्जुनानें समोरच्या शत्रूच्या कंठनालाचा वेध घेऊन बाण एक मैल अंतरावर उभ्या असलेल्या शत्रूच्या रोखानें सोडलेला असावयाचा व श्रीकृष्णांनीं मात्र त्या बाणानें शत्रूचें मस्तक धडावेगळें करण्याच्या आंत आपला रथ त्या शत्रूपासून पुढें एक मैल अंतरावर नेलेला असावयाचा!" हें वर्णन काव्यमय आहे हें उघडच आहे. असो.

अशा स्थितींत त्यांच्या रणक्षेत्रावरील विलक्षण सावधतेचा एक प्रसंग महाभारतकारांनीं वर्णन केलेला आहे. जयद्रथाकडे पोहोंचण्याची घाई, अर्जुनाचें संरक्षण करून मार्ग कापावयांत चित्त व्यग्र झालेलें, अशा स्थितींत जी गोष्ट खास अर्जुनाच्याही ध्यानांत आली नाहीं ती श्रीकृष्णांच्या ध्यानांत आली. यावरून त्यांची दृष्टि किती सूक्ष्म व चौफेर असली पाहिजे हें ध्यानांत येतें. अर्जुनाचा प्रिय शिष्य व श्रीकृष्णांचा एक निष्ठावंत अनुचर सात्यकि हा रणक्षेत्रावर थकलेल्या स्थितींत असतांना ताज्या दमाचा कौरवपक्षीय वीर भूरिश्रवा हा त्याला पकडून जमिनीवर पाडतो व खड्ग उपसून त्याच्या मानेवर ठेवावयास हात वर करतो. अशा स्थितींत सात्यकि मरतो असें पाहून रणक्षेत्रावर दृष्टि ठेवणें हें वस्तुतः ज्याचें खरें काम आहे त्या अर्जुनाचेंही तिकडे लक्ष जात नाहीं; पण श्रीकृष्णांचें मात्र त्याच्याकडे लक्ष वेधतें व ते अर्जुनाला म्हणतात (द्रोणपर्व अ. १४२–५३ व ५४) कीं,

"अर्जुना, हा पहा यादवामधील वाघासारखा पराक्रमी सात्यकि रणक्षेत्रावर एकसारखें लढून थकून गेल्यामुळें भूरिश्रव्याच्या

तावडींत प्राणसंकटांत सांपडला आहे. याला वांचविणें तुझें कर्तव्य आहे. अशा स्थितींत तूं रणक्षेत्रावर असतांना तुझा शिष्य सात्यकि अकारण प्राण गमावून बसणें योग्य नाहीं. त्याची मुक्तता होईल असें कांहीं तात्काळ कर." तात्काळ अर्जुन एक अर्धचंद्राकार बाण काढून वरच्यावर भूरिश्रव्याचा हात तोडतो व सात्यकीची मुक्तता करतो.

दिवसभर भीषण युद्ध करूनही जयद्रथ आटोक्यांत येत नाहीं असें पाहून श्रीकृष्णांनी आपल्या दिव्यशक्तीनें रणांगणावर अंधार उत्पन्न करून सर्व कौरव सैनिकांना संध्याकाळ झाल्याच्या भ्रमांत पाडलें व योग्य वेळीं अर्जुनाकडून जयद्रथाचा वध करविला हें तर प्रसिद्धच आहे. मोठमोठ्या योद्ध्यांशीं अर्जुनाची गांठ घालून त्यांची खोडकी जिरविणाऱ्या श्रीकृष्णांनीं इंद्रानें दिलेली अमोघ शक्ति जोंवर कर्णाच्या आधीन होती तोंवर त्याची व अर्जुनाची गांठच पडू दिली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर शेवटीं घटोत्कचावर कर्णाकडून ती शक्ति टाकवून तिला व्यर्थ घालविल्यावर मगच मोकळेपणानें त्यांनीं अर्जुनाला रणक्षेत्रावर वावरूं दिलें. धृतराष्ट्रानें या संबंधांत संजयाला विचारलेला प्रश्न व त्यानें दिलेलें उत्तर (द्रोणपर्व अ. १८२–१८ ते ३२) पहाण्यासारखें आहे.

"हे संजया, माझा पुत्र दुर्योधन महामूर्ख आहे. तो व त्याचे मंत्री स्वत:ला फार शहाणे समजतात. पण अर्जुनाच्या वधाचा एकमात्र उपाय असलेली शक्ति इतक्या दिवस कर्णानें अर्जुनावर टाकूं नये व कोणीही त्याला तसें सुचवूं नये या गोष्टीचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. तूं सुद्धां वेंधळ्याप्रमाणें रणक्षेत्रावर नुसताच वावरत राहिलास त्याऐवजीं ती शक्ति अर्जुनावर टाकण्याचें कर्णाला तूं तरी कां सुचविलें नाहींस?"

संजय त्यावर उत्तर देतांना म्हणाला कीं, "रोज रात्रीं शिबिरामध्यें एकांतांत बसून मी, दुर्योधन, शकुनि व दु:शासन कर्णाला असें विनवीत होतों कीं उद्यां समरांगणावर सर्व सैन्याला सोडून पांडव सैन्याचा प्राणभूत जो अर्जुन त्याच्यावर तूं चालून जा व आपल्या शक्तीनें त्याला ठार मारून कृतार्थ हो. एकदां अर्जुन मेला कीं

उरलेल्या पांडवांना व पांचालांना आपले दास करणें अगदीं सोपें आहे. अथवा अर्जुन मेला तर कृष्ण आणखी दुसऱ्या कोणाला तरी पुढें करून आपल्याशीं लढा चालवील असें वाटत असेल तर श्रीकृष्णांवरच ही शक्ति टाकून त्याला ठार मार. कृष्ण हा पांडवांचा आधार आहे. तोच त्यांचें बळ असून त्यानेंच त्यांना संरक्षण दिलें आहे. झाडाचें मूळ तोडलें म्हणजे त्याच्या पर्ण-शाखांचा वेगळा नाश करण्याची जशी आवश्यकता नसते त्याचप्रमाणें श्रीकृष्णाला मारल्यावर पांडवांचा वेगळा नाश करण्याची आवश्यकताच न उरता ते आपोआपच नष्ट होतील. याप्रमाणें आम्ही रोज ठरवीत असतांही ऐन युद्धाच्या प्रसंगांत नेमका आम्हांला दुसऱ्याच कोणत्या तरी गोष्टींत गुंतण्याचा प्रसंग येई व ही गोष्ट नेमकी विसरली जात असे. डोळ्यांत तेल घालून श्रीकृष्ण कर्णापासून अर्जुनाचें सदैव संरक्षण करी व कर्णाच्या समोरासमोर अर्जुनाला मुळींच न आणण्याची दक्षता घेई. वेगवेगळ्या दुसऱ्याच योद्ध्यांना श्रीकृष्णानें नेहमीं कर्णासमोर उभें करून त्याची सदैव वंचना चालविली होती व कर्णाची शक्ति व्यर्थ कशी घालवितां येईल याचा ते सतत विचार करीत होते. अर्जुनाला जो वांचवूं शकतो, त्याला स्वतःचें संरक्षण करणें तर फारच सुलभ होतें. श्रीकृष्णांच्या दक्षतेचा विचार केला तर त्यांना जिंकणारा पुरुष जन्मालाच यावयाचा आहे यांत शंका नाहीं."

ऐन रणक्षेत्रावरील श्रीकृष्णांच्या या विलक्षण सावधगिरीची हीं अनेकविध उदाहरणें दाक्ष्य या क्षत्रियांच्या वैशिष्ट्याचीं परिपूर्णता त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांत कशी झाली होती याचीं जणुं कांहीं निदर्शनेंच होत. कोणत्याही प्रसंगांत कोणाहीसमोर ते उभे राहिले तरी प्रत्येकाचें अंतरंग अगदीं त्यांतील आंतला कप्पासुद्धां त्यांच्यासमोर उघडला जाऊन आपले भाव संपूर्णपणें व्यक्त करीत असे व प्रत्येक आघातावरील उपाययोजना सिद्धहस्त म्हणूनच त्यांना वश होत असे. सर्व संहार झाल्यावर शोकाकुल झालेल्या राजा धृतराष्ट्राच्या भेटीस्तव म्हणून पांडव गेले असतां श्रीकृष्णही त्यांच्यासमवेत होते. युधिष्ठिरानें राजा धृतराष्ट्राला वंदन केलें.

झाल्या प्रकारांत सर्वस्वी अपराध स्वतःचा व स्वतःच्या पुत्रांचाच असल्यामुळें आणि पांडव सर्वस्वीं निरपराध असल्यामुळें उघडपणें त्यांना कांहीं बोलतां येण्यासारखें नव्हतें. पण पुत्रवधामुळें राजा धृतराष्ट्राचें अंतःकरण जसें शोकानें करपून गेलें होतें तसेंच पांडवांविषयींच्या क्रोधाग्नीनें तें धगधगतही होतें. त्यानें युधिष्ठिराला कसें बसें आलिंगन दिलें व भीम कोठें आहे म्हणून तो विचारूं लागला. त्याच्या नुसत्या स्वरावरून त्याच्या मनांत काय चाललें असेल हें श्रीकृष्णांनीं ओळखलें किंवा त्याच्या मनोवृत्तीच्या सुसूक्ष्म परिचयामुळें पुढें काय होणार आहे या गोष्टीची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. धृतराष्ट्र वरून कांहीं दाखवीत नव्हता म्हणून श्रीकृष्णांनाहीं उघडपणें कांहींच बोलतां येण्यासारखें नव्हतें. पण त्यांनीं सर्व प्रकारची दक्षता आगाऊच ठेवली होती. किंबहुना कृष्ण सावधान नसते तर विजेत्या पांडवांना भीमाला गमावून बसून विनाशच ओढवून घ्यावा लागला असता. श्रीकृष्णांच्या अखंड सावधानतेची व दुसऱ्याचें मनोगत सहज ओळखण्याच्या त्यांच्या बुद्धिमत्तेची या उदाहरणांत चांगलीच साक्ष पटते. महाभारतकार (स्त्रीपर्व अ. १३-१४ ते २४) म्हणतात:—

"राजा धृतराष्ट्राचा शोकरूपी वायूनें अधिकच प्रज्वलित केलेला क्रोधरूपी अग्नि भीमसेनरूपी तृणाला जणुं कांहीं जाळूं इच्छीत होता. त्यानें वरून तसें कांहीं न दाखवितां 'भीमा' म्हणून हांक मारली. भीम समोर जाऊं लागला तोंच त्याचें मनोगत ओळखून श्रीकृष्णानें हातानेंच भीमाला बाजूस केलें व त्याची लोखंडी प्रतिमा धृतराष्ट्रासमोर केली. महाबुद्धिवान् श्रीकृष्णांनीं त्याचें हें मनोगत ओळखून त्यावरील उपाययोजना आधींच सिद्ध ठेविली होती. ती लोखंडी प्रतिमा म्हणजे भीमच आहे असें समजून अत्यंत बलवान् राजा धृतराष्ट्रानें आपल्या बाहूंचें बंधन आवळून तिला पिचून टाकलें. एवढें मोठें लोखंड पण त्याचेसुद्धां तुकडे उडाले! धृतराष्ट्राच्याही छातीवर त्या लोखंडी प्रतिमेचा मोठा आघात झाला व तो रक्त ओकूं लागला. त्याचें सारें अंग रक्तानें माखून गेलें. रक्तस्रावामुळें आलेल्या अशक्ततेनें तो घेरी येऊन खालीं कोसळला

तोंच संजयानें त्याला सांवरून धरलें व तो त्याचें सांत्वन करूं लागला. कांहीं वेळानें धृतराष्ट्र सावरला. भीम मेला अशा कल्पनेनें त्याचा राग शांत झाला होता. उगाचच शोकाचें ढोंग करून 'हाय भीमा, हाय भीमा' म्हणून तो आक्रोश करूं लागला असतां पुरुषश्रेष्ठ श्रीकृष्णांनीं त्याला असें सांगितलें कीं, 'राजा धृतराष्ट्रा, भीमाविषयीं तुला शोक करण्याचें कांहींच कारण नाहीं. तूं हा भीम मारलेला नाहींस. तूं जें छिन्नविछिन्न केलेंस तो भीम नसून ती भीमाची लोखंडी प्रतिमा होती. तूं क्रोधाच्या तावडींत गेल्याचें मीं केव्हांच ओळखलें होतें व भीम मृत्यूच्या दाढेंत रगडला जाऊं नये म्हणून आयत्या वेळीं मी त्याला बाजूला करून ही त्याची लोखंडी प्रतिमा तुझ्यासमोर केली. आतां तुला शोक करण्याचें कांहीं कारण नाहीं." भगवान् श्रीकृष्णांचें हें वाक्य ऐकून धृतराष्ट्राच्या अंतःकरणाचें किती पाणी झालें असेल!

प्रत्येकाच्या अंतःकरणाच्या कप्प्याचें, त्याच्या मनोवृत्तीचें, गुण-दोषांचें व मर्मस्थानांचें भगवान् श्रीकृष्णांना विलक्षण ज्ञान आहे आणि त्यामुळें त्या विशिष्ट गोष्टींवर प्रहार करून केवढ्याही मोठ्या शत्रूच्या संकटांतून ते आपल्या अनुचरांना तारून नेतात. आचार्य द्रोण हे असे अद्वितीय योद्धे होते कीं, युद्ध करून त्यांना जिंकणें अर्जुनाला तर काय पण खास त्यांचा मृत्यु म्हणूनच निर्माण झालेल्या धृष्टद्युम्नालासुद्धां केवळ अशक्य होऊन बसलें होतें. अशा स्थितींत त्यांना निःशस्त्र करणें हाच एकमात्र मार्ग होता. पण द्रोणाचार्यांना हत्यार खालीं टाकावयास लावणार कोण? त्यांचें अश्वत्थाम्यावर अतोनात प्रेम होतें. ती त्यांच्या अंतःकरणाची अत्यंत नाजूक जागा होती. केवळ अश्वत्थाम्यावरील प्रेमासाठीं ब्राह्मण्याची दिव्य परंपरा सोडून आचार्य द्रोण हे राजप्रेष्य बनले होते. केवळ अश्वत्थाम्यासाठींच कौरवांसारख्या अधार्मिकांचें नेतृत्व त्यांनीं पत्करलें होतें. त्यांच्या अंतःकरणाचा हा नाजूक भाग ओळखून त्यावर प्रहार केला असतां त्यांना शस्त्र खालीं ठेवावयास लावणें सोपें जाईल असें श्रीकृष्णांच्या मनांत आलें. ज्या अश्वत्थाम्या-साठीं आचार्य हवें तें करावयास सिद्ध आहेत तोच मुळांत मेला

असें जर त्यांना कोणी सांगितलें तर ते जीविताविषयीं निराश होऊन आपोआप शस्त्र खालीं ठेवतील व त्यांचा विनाश होईल हें श्रीकृष्णांनीं ओळखलें व त्यांनीं पांडवांना सांगितलें (द्रोणपर्व अ. १९०)कीं, "हातांत धनुष्य असतांना द्रोणाचार्यांना जगांत कोणीही जिंकू शकणार नाहीं. जर त्यांनीं शस्त्र खालीं ठेवलें तरच त्यांचा वध करतां येण्याची शक्यता आहे. या वेळीं तपशिलांतील धर्माधर्म-विवेक बाजूला ठेवून आपल्या पक्षाचा जय कसा होईल या एकाच गोष्टीवर स्वतःचें सारें लक्ष केंद्रित करा. अश्वत्थामा मेला तर मात्र हा युद्ध करणार नाहीं. कोणी तरी त्याला 'अश्वत्थामा मेला' असें जाऊन सांगा. पण कोणाच्या तरी सांगण्यावर द्रोणाचार्यांचा विश्वास बसावा कसा? म्हणून शेवटीं श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिराच्या शब्दावर त्यांचा विश्वास बसेल हें ओळखून त्यांनाच असें सांगितलें कीं "अर्धा दिवस जरी याच पद्धतीनें रागावून द्रोणाचार्य संहार करीत राहिले तर पांडव सेनेपैकीं कोणीही जिवंत राहणार नाहीं हें लक्षांत ठेवून तुम्ही खोटें बोला. सर्वनाश घडवून आणणाऱ्या सत्यापेक्षां जीवितरक्षणार्थ खोटें बोलणें हें अधिक श्रेयस्कर असून बोलणाऱ्यास पाप लागत नाहीं." शेवटीं त्यांनीं युधिष्ठिराकडून ही गोष्ट घडविली व द्रोणाचार्यांचा नाश करविला. हंस-डिभकांचा, त्यांच्या मनोवृत्तींतील परस्परासक्तीचें नाजूक मर्मस्थान ओळखून त्यांनीं त्यावर प्रहार करून असाच नाश केला. कालयवन व जरासंध यांच्या वीरत्वाच्या अभिमानाचा त्यांनीं त्यांच्याच विनाशासाठीं उपयोग करून घेतला. द्रोणाचार्यांच्या पुत्रमोहाचाच त्यांनीं उपयोग करून घेतला आहे. डोहांत लपलेल्या दुर्योधनाला त्याच्या अभिमानावर डंख मारून त्यांनीं बाहेर आणलें आहे. तात्पर्य, युद्धांतील प्रत्येकाच्या मर्मस्थानाचें त्यांना अचूक ज्ञान आहे. प्रत्येकाच्या गुणदोषांची त्यांना नीट कल्पना असून तिचा ते विलक्षण उपयोग करून घेतात. श्रीकृष्णांच्या या सर्व वैशिष्टयांवरून त्यांचें नेतृत्व किती बहुविध गुणांनीं युक्त होतें याची कल्पना येईल. त्यांचीं आणखी कांहीं वैशिष्टयें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

श्रीकृष्णांचें अभिजात नेतृत्व

आतांपर्यंत दिग्दर्शित केलेल्या अनेकविध गुणसमुच्चयाप्रमाणेंच नेतृत्वाचे अनेक गुणविशेष श्रीकृष्णांच्या व्यक्तिमत्त्वांत आढळतात. त्यांचें चरित्र वरवर जरी चाळलें तरी त्यांनीं साधन म्हणून ज्यांना वापरलें अथवा ज्यांचा उपयोग करून घेतला त्या सर्वांचा त्यांच्यावर प्रगाढ विश्वास असलेला आढळून येतो. नेतृत्वांत ही गोष्ट अतिशय आवश्यक असते. व्यक्तिमत्त्वाच्या विशेष प्रभावानें अनुचरांच्या अंतःकरणांत भय, आदर इत्यादि भावना उत्पन्न करणें ही गोष्ट वेगळी व त्यांच्या अंतःकरणांत स्वतःविषयीं प्रेमाचें, भक्तीचें व आत्यंतिक विश्वासाचें स्थान उत्पन्न करणें ही गोष्ट वेगळी. श्रीकृष्णांवरील अनुचरांच्या या विलक्षण विश्वासाची, त्यांचा अनुचरांशीं संबंध उत्पन्न होऊन अगदीं थोडेंच दिवस होत नाहींत तोंच खात्री पटूं लागते. आपण स्वतः सुद्धां आपल्या कल्याणाची जी चिंता वाहूं शकलों नाहीं, ती चिंता आपला नेता वा सहचर आपल्याविषयीं बाळगतो व अत्यंत बिकट प्रसंगीं हाच केवळ आपलें मार्गदर्शन करूं शकतो, ह्यानें केलेलें मार्गदर्शनच केवळ आपल्या हिताचें राहील, दुसरें कोणीही असें मार्गदर्शन करूंच शकत नाहीं हें या विश्वासाचें स्वरूप होय. भगवान् श्रीकृष्णांच्या व पांडवांच्या संबंधाला द्रौपदी-स्वयंवरांत खरा प्रारंभ झाला हें मी मागें दाखविलेंच आहे. तो संबंध प्रस्थापित होऊन कांहीं आठवडेच काय ते झाले असतील; पण अत्यंत महत्त्वाच्या प्रसंगीं श्रीकृष्णांविषयीं इतक्या थोड्या संबंधानंतर सुद्धां हा विश्वास त्यांच्या व त्यांच्या अनुचरांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झालेला आहे. पांडवांनीं राजा धृतराष्ट्राच्या निमंत्रणानुसार हस्तिनापुराला जावें कीं नाहीं या गोष्टीचा विचार द्रौपदीच्या स्वयंवरानंतर चालू असतां राजा द्रुपदानें श्रीकृष्ण म्हणतील तसें ठरवावें असें सांगितलें. इतकेंच नव्हे तर तो पुढें असेंही म्हणाला कीं,

---

व्याख्यान १२ वें, दि. ८-४-५२

न तद्ध्यायति कौन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यथैषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९

—(महाभारत आदिपर्व अ. २०७)

" स्वतः पांडुपुत्र युधिष्ठिर आपल्या कल्याणाची जितकी चिंता करीत नसेल तितकी त्यांच्या कल्याणाची चिंता श्रीकृष्ण करतात."

आपल्याला पटो वा न पटो पण केवळ श्रीकृष्ण म्हणतात येवढयाच कारणास्तव तें आपल्या कल्याणाचें असलेंच पाहिजे व म्हणून प्रसंगीं आपल्या इच्छा व आत्माभिमानाच्या कल्पना बाजूला सारूनही त्यांच्या अनुचरांनीं, इतकेंच नव्हे तर वयानें व सन्मानानें त्यांच्यापेक्षां श्रेष्ठ असलेल्या लोकांनींही त्यांचा शब्द ऐकण्याइतका त्यांचा स्वयंसिद्ध प्रभाव आहे.

सुभद्रेला घेऊन अर्जुन रैवतक पर्वतावरून निघून गेला असतां त्यानें आपला मोठा अपमान केला व अब्रू घेतली असें वाटून सर्व यादव सभा व श्रीकृष्णांचे वडील बंधु बलराम सुद्धां अत्यंत संतप्त होऊन गेले होते. यादवांच्या श्रीकृष्णांच्या शब्दावरील विश्वासाची व श्रीकृष्णांच्या त्यांच्यावरील वजनाची कसोटी लागण्याचाच तो प्रसंग होता. सुभद्राहरण ही इतकी नाजूक व हृदयस्पर्शी गोष्ट होती कीं या प्रश्नावर पांडव व यादव यांचें सदाचें द्वंद्व उत्पन्न होऊन प्रत्यक्ष यादवांच्या गणसंघांत सुद्धां त्यामुळें भेद उत्पन्न व्हावा. पण महाभारतकारांनीं त्या प्रकारचें जें वर्णन केलें आहे तें लक्षपूर्वक पाहिलें असतां वर उल्लेखिलेल्या कसोटींत श्रीकृष्ण बावन्नकशीं सोन्याप्रमाणें पूर्णपणें यशस्वी झाले असून विश्वास व प्रभाव या दोन्ही गोष्टी विलक्षण रीतीनें सिद्ध झाल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. महाभारतकार आदिपर्वांत (अ. २२० व २२१) म्हणतातः—

" सभापालानें सभेंत जमलेल्या यादवांना अर्जुनानें केलेल्या सुभद्राहरणाचें वृत्त सांगतांच ते आत्माभिमानी व मदानें डोळे लाल झालेले यादववीर अर्जुनानें केलेला अपमान सहन न होऊन 'मी मी' करीत आसनावरून उठूं लागले. कोणी म्हणाले, रथ जुंपा, कोणी म्हणूं लागले आमचीं आयुधें आणा, कोणी म्हणूं लागले

उत्कृष्ट धनुष्यें व चिलखतें चढवा, कोणी रथ तात्काळ सज्ज करा म्हणून जोरजोरानें ओरडून सूतांना आज्ञा करूं लागले. कोणाला तर तेवढाही विलंब सहन न होऊन त्यांनीं स्वत:च घोडे आपल्या रथांना जुंपले. त्या वीरांच्या त्या रणोत्सुक घाईचा त्या ठिकाणीं एकच गोंधळ माजून राहिला. अशा स्थितींत कैलासाच्या शिखराप्रमाणें शुभ्र वर्णाचे, उंच, व बलिष्ठ बलराम त्या सर्वांना उद्देशून बोलूं लागले. त्यांच्या गळ्यांत वनमाला होती. उत्कट मदानें ते धुंद होते. आवडतें नीलवस्त्र ते नेसले होते, व अर्जुनानें केलेल्या अपमानाच्या जाणिवेनें ते अत्यंत खवळून गेले होते. त्यांनीं त्या सर्व लोकांना सांगितलें, खुळ्यांनो, उगाचच रागावून व्यर्थ गर्जना कशास्तव करतां? हा जनार्दन श्रीकृष्ण, येवढ्या सगळ्या गोंधळांत सुद्धां अगदीं शांत व स्वस्थ बसलेला आहे. याच्या अंत:करणाचा भाव समजावून घेतल्यावांचून आपल्या गर्जना व्यर्थ ठरतील. या अत्यंत बुद्धिसंपन्न कृष्णानें या प्रकरणांतील आपलें मनोगत सांगावें व जें याला योग्य वाटत असेल तेंच आपण दक्षतेनें करावें."

बलरामांचें तें भाषण ऐकतांच ती खवळलेली सभा एकदम शांत झाली. सर्व लोक 'फार चांगलें, फार चांगलें' म्हणून बोलूं लागले. उठलेली ती मंडळी पुन्हां आपआपल्या आसनावर बसली. नंतर बलराम श्रीकृष्णांकडे वळले व त्यांना म्हणूं लागले, "हे कृष्णा, चाललेल्या गोंधळाकडे स्वस्थपणें पहात कांहींएक न बोलतां तूं इतका शांत व स्वस्थ कसा बसला आहेस? आम्हीं सर्वांनीं केवळ तुझ्यासाठीं अर्जुनाचा येवढा सत्कार केला. पण तो दुर्बुद्धि कुलाधम त्या सत्काराला मुळींच योग्य नाहीं. ज्या भांड्यांतून जेवावें तेंच भांडें फोडून टाकण्याची निलाजरी वृत्ति, अभिजात व कुलवान् मनुष्य कधींही पत्करणार नाहीं. पूर्वींचा संबंध दृढ करणें, केलेले उपकार आठवणें, हींच कुलवंताचीं लक्षणें आहेत. ज्याला स्वत:चें कल्याण व्हावें असें वाटतें तो मनुष्य आमच्याशीं वागतांना कधींच साहसाचा अवलंब करणार नाहीं. त्यानें आमचा अपमान केला. तुझा अनादर केला. बलात्कारानें त्यानें सुभद्रा पळविली म्हणजे वस्तुत: त्यानें मृत्यूलाच मिठी मारलेली आहे. सापाच्या शेपटीवर पाय दिल्यावर

त्या अपराध्याला साप कधीं जिवंत सोडतो काय? त्यानें माझ्या मस्तकावर पाय दिलेला आहे. मी तो कसा सहन करणार? अर्जुनानें केलेलें हें अतिक्रमण मी कधींही सहन करणार नाहीं. त्याच्या एकटयाच्या या भयंकर अपराधासाठीं मी कौरवकुळाचें बीजसुद्धां शिल्लक ठेवणार नाहीं. एकटाच मी पृथ्वी निःकौरव करीन." याप्रमाणें बलराम गर्जना करूं लागतांच सभेंतील सर्व यादव योद्धयांनीं गर्जना करून त्यांच्या म्हणण्यास साथ दिली. श्रीकृष्णांनीं तें सर्व शांतपणें ऐकून घेतलें व नंतर ते बोलूं लागले. ते म्हणाले, "सुभद्रेला नेण्यांत अर्जुनानें या कुळाचा मुळींच अपमान केलेला नाहीं. किंबहुना त्यानें या कृत्यानें तुमचा सन्मानच अधिक वाढविलेला आहे असें माझें मत आहे. स्वयंबरांत स्वतःचा पराक्रम वापरणें अयोग्य आहे असें अर्जुनाचें मत असलें पाहिजे. पैसे घेऊन मुलगी देणें ही गोष्ट यादवांसारख्या निर्लोभी लोकांना मुळींच योग्य नाहीं हेंही अर्जुनानें ओळखलें. कन्येचा विक्रय जगांतील कोणता पुरुष करील व त्या स्वरूपाचा प्रतिग्रह तरी कोणता अभिजात व कुलीन पुरुष पत्करील? सुभद्रेचें स्वतःशीं लग्न व्हावें अशी अर्जुनाची उत्कट इच्छा होती. अशा स्थितींत इतर सर्व मार्गांतील दोष पाहून अर्जुनानें क्षत्रियाला सर्वस्वीं योग्य अशा धर्मानुसार पराक्रमानें सुभद्रेला नेलेलें आहे. माझें असें म्हणणें आहे कीं, यादव व पांडव या दोन्ही कुळांचा विचार केला असतां झालेला संबंध अगदीं योग्य आहे. अर्जुनासारख्या प्रथम श्रेणीच्या क्षत्रियानें आपल्या सुभद्रेला नेणें हेंच खरोखरी तिच्या भाग्याचें लक्षण आहे असें माझें मत आहे. भरतासारख्या विख्यात वंशांत जन्म पावलेल्या, पूर्वज म्हणून शंतनूचें नांव सांगणाऱ्या, कुंतीसारख्या मातेच्या, अर्जुनासारख्या जगद्विख्यात योद्धयाला आपला संबंधी अथवा आपल्या कुळांतील कन्येचा वर म्हणून कोण पत्करणार नाहीं? उलट त्यासंबंधाचा अभिमान वाटून मुलीनें भाग्य काढलें असेंच कोणीही म्हणेल. अर्जुनासारख्याशीं असा संबंध येण्याची तर उलट कोणीही अभिलाषा बाळगील. आतां युद्धाची जी गोष्ट सगळे लोक बोलत आहेत त्यासंबंधीं मला इतकेंच म्हणावयाचें आहे कीं, केवळ भगवान् महादेव सोडून पराक्रमाच्या

भरंवशावर अर्जुनाला युद्धांत कोणी जिंकू शकेल असें मला वाटत नाहीं. उत्कृष्ट घोडयांनीं सुसज्ज असा दिव्य रथ व अर्जुनासारखा शीघ्रास्त्र योद्धा या दोन्ही गोष्टींचा विचार केला तर सामर्थ्यानें त्याला जिंकणें ही मला तरी अशक्य गोष्ट वाटते. जें कल्याणकारक तेंच झालें आहे असें समजून आनंदानें व सामोपचारानें अर्जुनाकडे जावें व त्याला आणि सुभद्रेला थाटांत येथें आणून विवाह करावा असें माझें मत आहे. त्यामुळें हें प्रकरण गंमतीनें निकालांत निघेल व याचा शेवट अत्यंत गोड होईल. त्याच्या ऐवजीं युद्ध उपस्थित केलें व त्यांत एकटया अर्जुनानें पराक्रमानें तुम्हांला जिंकून जर सुभद्रेला नेलें तर तुमचा पराक्रमाचा नक्षा कायमचा उतरेल व मिळविलेली कीर्तिही धुळीला मिळेल हें लक्षांत ठेवा." श्रीकृष्णांचें हें बोलणें ऐकतांच सभेचा रंग पालटला व यादवांनीं त्यांच्या म्हणण्या-प्रमाणें अर्जुनाला बोलावणें पाठवून कृष्णाच्या इच्छेप्रमाणें सर्व घडवून आणलें.

पराक्रमाचाच विचार केला तर प्रत्यक्ष सारें जगत् धारण करणाऱ्या शेषाचा अवतार म्हणून ज्याचा महाभारतांत उल्लेख आहे, तो प्रलंब, द्विविद इत्यादि आसुरीशक्तींचा निहंता बलराम हा अर्जुनामुळें पराभूत झाला असता असें वाटत नाही. आणि यादव गणसंघाचे मुख्य श्रीकृष्ण यांच्यापेक्षां अर्जुनाचा पराक्रम अधिक असल्याचा कोठेंही उल्लेख नाही. याच्या उलट अर्जुनापेक्षां शौर्य व सामर्थ्य यांत श्रीकृष्ण अधिकच श्रेष्ठ होते असें सिद्ध करणारे कितीतरी पुरावे आहेत. पण केवळ त्यांच्या इच्छाशक्तीचा प्रभाव व त्यांच्या मार्गदर्शनावरील विश्वास याविना हें प्रकरण इतक्या शांतपणें व सामोपचारानें निश्चितच मिटलें नसतें.

अनेक लोकांनीं सल्ला दिला तरी कृष्णांना विचारल्याविना कोणत्याही गोष्टींना हात घालण्याची पांडवांची वा यादवांची सिद्धता नाहीं. राजसूय यज्ञ करावा अशी युधिष्ठिराच्या अंतःकरणांत इच्छा उत्पन्न झाल्यावर त्यानें आपल्या बंधूंना, सुहृदांना, व मंत्र्यांना त्यासंबंधीं सल्ला विचारला. पण सर्वांनीं होकार भरूनही त्याच्या

अंतःकरणाचें समाधान होईना. शेवटीं या संबंधांत श्रीकृष्णांच्या शब्दाशिवाय निश्चय मुळींच करूं नये असें त्याला वाटूं लागलें. त्याच्या मनःस्थितीचें चित्र रेखाटतांना महाभारतकार म्हणतात (सभापर्व अ. १३–३५ ते ४०) कीं,–

"नीट विचार केल्यावांचून केवळ स्वतःच्याच इच्छेनें येवढा समारंभ करतां येणें शक्य नाहीं असें युधिष्ठिरास वाटूं लागलें व या कार्याचा निश्चय करण्यासाठीं श्रीकृष्णांनाच विचारलें पाहिजे असें त्याच्या मनानें घेतलें. तो सर्वज्ञ आहे व हवें तें त्यालाच करतां येणें शक्य आहे, कसल्याही संकटांतून आपल्याला तोच पार पाडूं शकेल अशी युधिष्ठिराची प्रगाढ निष्ठा होती. म्हणून त्यानें श्रीकृष्णांकडे तात्काळ दूत पाठविला."

युधिष्ठिराच्या आज्ञेप्रमाणें श्रीकृष्ण हस्तिनापुरास आल्यावर त्यांच्याशीं बोलत असतांना सुद्धां युधिष्ठिरानें हाच आपला निश्चय व्यक्त केलेला आहे. तो म्हणतो :

> **प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवलेप्सया ।**
> **प्राप्यते येन तत्ते हि विदितं कृष्ण सर्वशः ॥ ४६**
> **यस्मिन् सर्वं संभवति यश्च सर्वत्र पूज्यते ।**
> **यश्च सर्वेश्वरो राजा राजसूयं स विन्दति ॥ ४७**
> **तं राजसूयं सुहृदः कार्यमाहुः समेत्य मे ।**
> **तत्र मे निश्चिततमं तव कृष्ण गिरा भवेत् ॥ ४८**
> **केचिद्धि सौहृदादेव न दोषं परिचक्षते ।**
> **स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ॥ ४९**
> **प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि यद्धितम् ।**
> **एवंप्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादाः प्रयोजने ॥ ५०**
> **त्वं तु हेतूनतीत्यैतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च ।**
> **परमं यत्क्षमं लोके यथावद् वक्तुमर्हसि ॥ ५१**
>
> –(महाभारत, सभापर्व अ. १४)

"हे श्रीकृष्णा, राजसूय यज्ञ करण्याची माझी इच्छा आहे. पण केवळ इच्छेनें कोणी हा यज्ञ करूं शकत नाहीं, याचीही तुला नीट

कल्पना आहे. ज्याच्याजवळ सर्वप्रकारची शक्यता आहे, ज्याच्याविषयीं सर्वत्र पूज्यभाव असतो, व जो सम्राट आहे, तोच राजा राजसूय यज्ञ करूं शकतो. माझे सर्व सुहृद मी हा यज्ञ करावा असें मला सांगतात. पण या विषयांतील निश्चय केवळ तुझ्या शब्दांनीं व्हावयाचा आहे. जे मला हा यज्ञ करण्यासाठीं सांगत आहेत त्यांच्या संमतीमागें अनेक भावना असूं शकतात. केवळ माझ्यावरील सौहार्दामुळें मी जें करीन त्यांत दोषच असणार नाहीं अशा समजुतीनें कित्येक लोक मला होकार भरीत असतील. स्वतःच्या स्वार्थासाठींही कित्येक गोड बोलत असतात, तर कित्येकांना जें आपणांस प्रिय आहे तेंच हिताचेंही आहे असें वाटून प्रिय व हित यांमधील भेद ओळखावयास ते सर्वस्वी असमर्थ असतात. लोकसंमतीच्या पाठीमागें अशी विविध प्रकारची पार्श्वभूमि असूं शकत असल्यामुळें माझा गोंधळ उडालेला आहे. या प्रकारच्या कोणत्याही भावनांच्या आहारीं न जातां कामक्रोधादि मनोविकारांच्या अतीत राहून केवळ जें कल्याणाचें आहे तेवढेंच बोलणारा तुझ्याविना दुसरा कोणीही नाहीं अशी माझी खात्री आहे आणि म्हणूनच मी तुला हें विचारीत आहें."

पुढें तर श्रीकृष्णांनीं हालवून खुंटा बळकट करावा त्याप्रमाणें युधिष्ठिराच्या या निष्ठेची परीक्षाच घेतलेली आहे. जरासंधाला ठार मारावयास्तव व तेंही युक्तीनें मारावयास्तव भीमसेन व अर्जुन यांना माझ्या स्वाधीन कर असें युधिष्ठिरास सांगतांना श्रीकृष्णांनीं बुद्धयाच असा शब्दप्रयोग केलेला आहे कीं,

यदि मे हृदयं वेत्सि यदि ते प्रत्ययो मयि ।
भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ।। ७

—(महाभारत सभापर्व अध्याय २०)

"हे राजा, माझें अंतःकरण शुद्ध आहे अशी जर तुझी खात्री असेल, जर माझ्यावर तुझा निश्चित विश्वास असेल तर तुझे हे भीमार्जुन ठेव म्हणून मला दे. मी त्यांना योग्य रीतीनें सांभाळून परत आणीन."

श्रीकृष्णांच्या तोंडून वरील वाक्यें ऐकतांच त्यांच्याविषयीं आपल्याला असलेल्या निष्ठेसंबंधानें ते साशंक आहेत असें पाहून युधिष्ठिरांना अतिशय वाईट वाटलें. ते म्हणाले,

अच्युताच्युत मा मैवं व्याहरामित्रकर्शन ।
पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाश्रिता वयम् ।। ९
यथा वदसि गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते ।
न हि त्वमग्रतस्तेषां येषां लक्ष्मीः पराङ्मुखी ।। १०
निहतश्च जरासंधो मोक्षिताश्च महीक्षितः ।
राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठतः ।। ११
त्रिभिर्भवद्भिर्हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ।
धर्मकामार्थरहितो रोगार्त इव दुःखितः ।। १३
एवं प्रज्ञानयबलं क्रियोपायसमन्वितम् ।
पुरस्कुर्वीत कार्येषु कृष्णं कार्यार्थसिद्धये ।। १९

—(महाभारत सभापर्व अ. २०)

"श्रीकृष्णा! श्रीकृष्णा! तूं असें बोलूं नकोस. तूंच पांडवांचा एकमात्र त्राता आहेस. आम्ही केवळ तुझ्यावर अवलंबून असलेले तुझे अनुचर आहोंत. तू जें म्हणालास तेंच झाल्याविना राहणार नाहीं अशी माझी दृढ श्रद्धा आहे. ज्यांना दैवानें वैभव दिलेलेंच नाहीं त्यांचा तू नेता राहणें शक्य नाहीं. तू आमचा अग्रणी आहेस. याचाच अर्थ वैभव व विजयश्री आमची आहे. तुझ्या आज्ञेनुसारच आम्ही वागू. तू ज्या अर्थी ही गोष्ट मनांत आणली आहेस त्या अर्थी जरासंध ठार झाला. त्याच्या बंधनागारांत असलेल्या राजेलोकांची सुटका झाली व राजसूय यज्ञही माझ्या पदरांत पडला असेंच मी समजतों. तू, भीमसेन व अर्जुन यांच्यावांचून मी जिवंत राहणेंच शक्य नाहीं. तुमच्यावांचून धर्म, काम व अर्थ यांनीं रहित व रोगानें आर्त झालेल्या माणसाप्रमाणेंच माझी अवस्था होईल. राजनीतिशास्त्र, बुद्धि, सामर्थ्य, क्रिया व उपाय यांनीं युक्त असलेल्या श्रीकृष्णांनाच कोणींही आपलें कार्य सफल व्हावें अशी इच्छा असली तर नेतृत्व दिलें पाहिजे."

युधिष्ठिराचा श्रीकृष्णांवरील हा केवढा प्रगाढ विश्वास आहे. जन्मभर सत्याचें आचरण करणाऱ्या युधिष्ठिराकडूनसुद्धां प्रत्यक्ष द्रोणाचार्यांशीं श्रीकृष्णांनीं खोटें बोलावयास लाविलें याहून त्यांचा अधिक प्रभाव तो कोणता असावयास पाहिजे! श्रीकृष्ण जेथें पाऊल टाकतील तेथें यश निश्चित मिळेल अशी सर्वांच्या अंतःकरणांत श्रद्धा आहे. 'हातांत शस्त्र न धारण करणाऱ्या मला कशासाठीं तूं पत्करलेंस?' असें श्रीकृष्णांनीं विचारल्यावर अर्जुनानें त्यांना असें स्पष्ट उत्तर दिलें कीं,

भवांस्तु कीर्तिमाँल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसां चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३६

– (महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७)

"तुम्ही जगांत विख्यातकीर्ति आहांत. यश तुमच्याकडे येणार ही गोष्ट निश्चित आहे. मला यशाची इच्छा आहे म्हणून मी तुम्ही निःशस्त्र असलांत तरी तुम्हांलाच पत्करलें."

ज्याप्रमाणें अनुयायांचा श्रीकृष्णांवर प्रगाढ विश्वास आहे त्याप्रमाणें त्यांचीही आपण म्हणूं तें आपले अनुयायी ऐकतील व कसलाही भेद उत्पन्न न होतां आपण त्यांना वाकवूं व वळवूं शकूं अशी पूर्ण खात्री आहे. अनुयायांचा नेत्यावर लाख विश्वास असला तरी स्वतः नेत्यालाच अनुयायांविषयीं तेवढा विश्वास नसला तर तें नेतृत्व सफळ होऊं शकत नाहीं. श्रीकृष्णांच्या मनांत असा पुसट सुद्धां संशय नाहीं. कौरवांच्या राजसभेंत शिष्टाईप्रीत्यर्थ श्रीकृष्ण गेले असतां त्यांनीं धृतराष्ट्राशीं बोलणें करतांना त्याला असें सांगितलें कीं,–

त्वय्यधीनः शमो राजन् मयि चैव विशांपते ।
पुत्रान् स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३

–(महाभारत, उद्योगपर्व अ. ९५)

"हे राजा धृतराष्ट्रा, शांतता ही तुझ्या स्वाधीन आहे व माझ्या स्वाधीन आहे. तूं आपल्या मुलांना आवर. मी तुला निश्चित सांगतों कीं मी पांडवांना या परिस्थितींतही आवरूं शकेन."

ज्यांना द्यूतानें लुबाडण्यांत आलें, विष देणें, जिवंत जाळून मारण्याचा प्रयत्न करणें, व शेवटीं तर प्रत्यक्ष धर्मपत्नीची विटंबना करणें, अशीं एकामागून एक, वधदंडच ज्यांना योग्य अशीं अपकृत्यें करणाऱ्या अपराध्यांच्या संबंधांत सुद्धां सर्वतोपरी त्यांचा विध्वंस करण्याचें सामर्थ्य असलेल्या, आपल्या अनुचरांना सारे अपराध गिळून हात आवरावयास लावण्याची व त्यांच्या कंठांत प्रेमानें हात घालावयास लावण्याची शक्ति आपल्या शब्दांत आहे याची श्रीकृष्णांना केवढी निश्चिति वाटत असली पाहिजे हें यांतून चांगलेंच व्यक्त होतें.

जें ज्या वेळीं करावयास पाहिजे तेंच त्यावेळीं श्रीकृष्णांच्या हातून घडलेलें आहे. जणुं कांहीं त्यांना परिस्थितीचीं सारीं गूढें व समोरच्या माणसांच्या अंतःकरणाचा प्रत्येक पापुद्रा ठाऊक आहे. युद्धानंतर गोत्रजांच्या हत्येचा विलक्षण शोक युधिष्ठिराला झाला असतां या शोकावर आपल्या शब्दापेक्षां भीष्मांच्याच शब्दाचा खरा परिणाम होईल हें ओळखून श्रीकृष्णांनीं भीष्मांकडून युधिष्ठिराला उपदेश करविण्यांत आपला हा विशेष प्रकट केलेला आहे. श्रीकृष्ण योग्यतेनें कितीही थोर असले तरी वयानें ते युधिष्ठिरापेक्षां धाकटे, नात्यानें त्यांना श्रेष्ठ मानणारे व प्रत्येक प्रसंगीं वडील म्हणून त्यांना वंदन करणारे असल्यामुळें त्यांच्या युक्तिवादासमोर युधिष्ठिर गप्प बसला तरी खऱ्या अर्थानें त्याच्या अंतःकरणाचें कधींच समाधान होणार नाहीं हें श्रीकृष्णांच्या तात्काळ ध्यानांत आलें. कारण व्यावहारिक दृष्टचा श्रीकृष्णांकडे पहाण्याची त्यांची भावना वेगळी असण्याचा स्वाभाविकपणेंच संभव होता. युधिष्ठिराचें शोकाकुल अवस्थेंत समाधान करावयास अशी व्यक्ति हवी होती कीं जी युधिष्ठिरांच्या पेक्षां वयानें व नात्यानें वडील आहे, धर्मव्यवहाराच्या विषयांत युधिष्ठिराप्रमाणेंच कसलेही पर्याय वा युक्तिवाद पत्करणें जिला मुळींच आवडत नाहीं, जिच्या ज्ञान व तपस्येविषयीं युधिष्ठिराला संशय असूंच शकत नाहीं व जिनें हा अधर्म आहे असें म्हटल्या-बरोबर युधिष्ठिराला मनापासून तसें मानणें भाग पडेल. याच कारणास्तव श्रीकृष्ण शोकाकुल युधिष्ठिराला स्वतः उपदेश न

करतां पितामह भीष्माकडे घेऊन गेले व त्यांच्याकडून त्यांनीं त्याला उपदेश करविला. भीष्मासमोर आपल्या अंत:करणांतील या भावना ध्वनित करतांना (शांतिपर्व अ. ५४–३४) ते म्हणतात :–

"हे महाराज, आपण वयानें वृद्ध आहांत. सर्व प्रकारचा धार्मिक आचार आपण काटेकोरपणें करीत आला आहांत. राजधर्म व इतर सर्व प्रकारचे धर्म आपणांस पूर्णपणें ज्ञात आहेत. राजधर्माचें तर आपण पालनच केलेलें आहे. आपल्या जन्मापासून आजपर्यंतचें आपलें संपूर्ण आयुष्य असें गेलेलें आहे कीं, ज्यांत कोणीही दोष वा कलंक पाहिलेला नाहीं. सर्व धर्माचे महान् ज्ञाते म्हणून सर्व राजे आपणांस ओळखतात. म्हणून पित्यानें पुत्रांस सांगावें त्या नात्यानें आपण युधिष्ठिरास उपदेश करावा. हा जिज्ञासेनें आपणांकडे आला आहे. हा विचारील त्या सर्व प्रश्नांची आपण त्याला यथावत् उत्तरें द्या. ऋषि व देवांची आपण उपासना केलेली आहे." श्रीकृष्णांची ही योजना आंखतांनाची संपूर्ण मन:स्थिति त्यांच्या या उद्‌गारांत भीष्मांना त्यांनीं जीं विशेषणें लाविलीं आहेत त्यावरून व्यक्त होते. त्यांच्या या वैशिष्ट्याचें आणखी एक गमतीचें निदर्शन महाभारतांत आहे. सर्व सैन्याचा वध करून, दुर्योधनाला ठार मारल्यावर, पहिल्यांदांच राजा धृतराष्ट्राकडे अत्यंत शोकाकुल अवस्थेंत त्याचें समाधान करावयास कोणी जावें असा मोठा प्रश्न उत्पन्न होऊन श्रीकृष्णांनींच तेथें जावें अशी युधिष्ठिरानेंच त्यांना विनंति केली. त्याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं तें काम पत्करलें. ज्या पद्धतीनें श्रीकृष्ण तेथें गेले व त्यांनी वर्तन केलें तें सूक्ष्मतेनें पाहिलें म्हणजे ही कला त्यांच्या ठिकाणीं किती परिपूर्णावस्थेस गेली होती याची कल्पना येते. महाभारतकार शल्यपर्वांत (अ. ६३–३३) वर्णन करतात :–

"नंतर वेगानें श्रीकृष्ण रथांत बसून हस्तिनापुरास गेले. राजा धृतराष्ट्राकडे आधीं निरोप पाठवून निर्विकार श्रीकृष्ण राजमहालांत गेले. तेथें आपल्या आधींच येऊन बसलेल्या महर्षि व्यासांना त्यांनीं पाहिलें. त्यांनीं जाऊन क्रमानें व्यास, धृतराष्ट्र व गांधारी यांना वंदन केलें व कांहीं एक न बोलतां धृतराष्ट्राचा हात आपल्या हातांत घेऊन डोळ्यांतून घळघळां अश्रुधारा वाहवीत श्रीकृष्ण

जोरजोरानें स्फुंदून रडू लागले. मुहूर्तभर याप्रमाणें रडून झाल्यानंतर त्यांनीं पाण्यानें आपले डोळे स्वच्छ केले व ते राजा धृतराष्ट्राला म्हणाले, "वयानें व अनुभवानें आपण आमच्यापेक्षां वृद्ध आहांत. आपल्याला कोणतीही गोष्ट अज्ञात आहे असें कांहीं नाहीं. काळाचें सर्वभक्षक सामर्थ्य व त्याची कुरुकुळावर झालेली अवकृपा यांचें आपणांस संपूर्णपणें ज्ञान आहेच."

महाभारतकारांनीं 'अदीनात्मा' म्हणजे विकारातीत असें श्रीकृष्णांना विशेषण वापरून धृतराष्ट्राचा हात आपल्या हातांत घेऊन कांहीं एक न बोलतां गळा काढून श्रीकृष्ण रडले व त्यांनीं डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहविल्या याचें जें वर्णन केलें आहे तें केवळ अपूर्व आहे यांत शंका नाहीं. शोक व मोह यांच्या अतीत असलेल्या श्रीकृष्णांना, ठरवून मारलेल्या दुष्टांविषयीं, कोणत्याही प्रकारची अनुकंपा नव्हती व धृतराष्ट्राविषयीं त्यांनीं सद्भाव बाळगावा असें त्याचें कोणतेंही वर्तन वा पूर्वचारित्र्य नव्हतें हें अगदी स्पष्ट आहे. अशा स्थितींत प्रसंगाचें महत्त्व ओळखून शोकसंकुल अंतःकरणाच्या व्यक्तीला पुन्हां पूर्वस्थितीवर कसें आणावें याचा जणूं कांहीं आदर्श श्रीकृष्णांनीं दाखविलेला आहे.

श्रीकृष्णांची अपूर्व बुद्धिमत्ता

गीतेच्या निर्मात्याच्या बुद्धिमत्तेचें विशेष वर्णन करण्याची कांहीं आवश्यकता आहे असें नाहीं. पण तात्त्विक क्षेत्रांतल्या बुद्धिमत्तेबरोबरच व्यावहारिक क्षेत्रांतही तिनें परिपूर्णता गांठली होती असें आढळून येईल. श्रीकृष्णांनीं न सोडविलेला असा एकही बौद्धिक पेचाचा प्रसंग नाहीं. प्रत्येक धर्मसंकटावर मात करणारीं, त्या संकटांतून मार्गदर्शन करणारीं व तें संकट आणणाऱ्यावरच उलटवून आपल्या पक्षाची सुटका करून घेणारीं अशीं त्या बुद्धिमत्तेचीं वैशिष्ट्यें आहेत. असा एकही बौद्धिक वा धार्मिक निष्ठांचा पेंचप्रसंग नाहीं कीं ज्याच्या निरगांठी त्यांच्या बुद्धिमत्तेसमोर उकलल्याविना राहिल्या आहेत. त्याचीं कांहीं निदर्शनेंच मी येथें देतो.

तत्कालीन क्षत्रियांत युद्धासंबंधीं एक अशी प्रथा होती कीं, ज्याचें बोलावणें प्रथम येईल त्याच्याकडे जावयाचें. कुळाची, अब्रूची व यशाची चाड असलेला प्रत्येक क्षत्रिय ही प्रथा पाळीत असे. केवळ या रूढ संकेतासाठींच द्रुपदानें अभिमन्यूच्या लग्नाच्या वेळीं "वाटाघाटींचा घोळ हवा तितका चालू द्या, पण पहिल्याप्रथम सर्व राजे लोकांना बोलावून घ्या. नाहींतर दुर्योधन त्यांना आपल्या पक्षाला साहाय्य करण्यास्तव बोलावील व तुम्हांला पंचाईत पडेल" अशी पांडवांना स्पष्ट सूचना दिलेली आहे. अशा कांहीं संकेतांच्या खोड्यांत सांपडूनच कौरवांविषयीं स्वतःच्या अंतःकरणांत पूर्णपणें तिरस्कार असतांनासुद्धां नकुलसहदेवांचा मामा मद्रराज शल्य याला कौरवांच्याकडे जावें लागलें. दुर्योधनानें या प्रथेचा उपयोग करून श्रीकृष्णांनाच धर्मसंकटाच्या पेचांत पकडण्याचा प्रयत्न केला होता. श्रीकृष्णांना निमंत्रण द्यावयास तो पांडवांच्या पूर्वी गेला. महाभारतकार या प्रसंगाचें वर्णन करतांना (उद्योगपर्व अ. ७) असें सांगतात कीं, श्रीकृष्ण झोंपले असतां दुर्योधनानें त्यांच्या शयनमंदिरांत प्रवेश केला. तो श्रीकृष्णांच्या डोक्याकडे बसला. मागाहून अर्जुनानें त्या शयनमंदिरांत प्रवेश केला व तो हात जोडून श्रीकृष्णांसमोर उभा राहिला. कृष्ण अशा बेतानें उठले कीं, प्रथम अर्जुनच त्यांच्या दृष्टीस पडला. मागाहून दुर्योधनाकडेही पाहून त्यांनीं त्या दोघांचेंही स्वागत केलें व त्यांच्या येण्याचा हेतु विचारला. त्याबरोबर आपला डाव साधलाच असें वाटून हांसत हांसत दुर्योधन श्रीकृष्णांना म्हणाला, "या संघर्षांत मला साहाय्य करणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे. अर्जुनाचें व माझें आपल्याशीं सख्य सारखेंच आहे. नात्यानेंही अर्जुन व मी आपणांस सारखेच आहोंत. मैत्री व संबंध याही दृष्टींनीं आपणास सारखेच असलेल्या आम्हां दोघांपैकीं युद्धांत आपलें साहाय्य मागावयास मात्र मी अर्जुनाच्या पूर्वीं आलेलों आहें हा माझा विशेष आहे. पूर्वींच्या परंपरांना धरून वागणाऱ्या सज्जन लोकांना त्या परंपरा सोडणें इष्ट नाहीं. रूढ परंपरा अशी आहे कीं, जो पहिल्या प्रथम येईल त्याला साहाय्य करावयास्तव जावें. सज्जनांची ही प्रथा आहे. आज सर्व सज्जनांत तुम्ही अग्रगण्य आहांत. जगांतील

सज्जनांना तुम्ही मान्य आहांत. म्हणून सज्जनांच्या चारित्र्यानुरूपच तुम्ही वागलें पाहिजे. म्हणजे तुम्ही अर्जुनाऐवजीं मलाच साहाय्य करावयास्तव आलें पाहिजे." त्याचे ते उद्‌गार ऐकून श्रीकृष्ण हंसले व त्यांनीं दुर्योधनाचा डाव त्याच्यावरच उलटविला. ते म्हणाले : "तुम्हीं येथें पहिल्याप्रथम आलांत याविषयीं मी मुळींच संशय घेत नाहीं. पण मी पहिल्याप्रथम तुम्हांला पाहिलें नसून अर्जुनाला पाहिलें आहे. दृष्टिप्रामाण्याच्या अनुरोधानें अर्जुनच माझ्याकडे प्रथम आला असें होऊं शकेल. मला इतकेंच म्हणावयाचें आहे कीं, तुमच्या प्रथम येण्यामुळें व अर्जुनाला मी प्रथम पाहिलें असल्यामुळें तुम्हां दोघांचाही माझ्यावर सारखाच अधिकार लागू झालेला आहे. पण हा समान अधिकार वापरतांना रूढ प्रथेच्या अनुसारच प्रथम अर्जुनानें तो वापरला पाहिजे. आधीं धाकटयाचें समाधान करावें अशी प्रथा आहे. अर्जुन तुमच्यापेक्षां धाकटा आहे म्हणून प्रथम त्यानें मागणी करावी. ती प्रथम पुरविली जाईल. नंतर तुमच्या मागणीचा विचार. कारण प्रथा काटेकोरपणेंच पाळली गेली पाहिजे. एका बाजूला मी माझ्याचसारख्या युद्धकुशल अशा नारायण नांवाच्या गोपांचें सैन्य देणार आहें व दुसऱ्या बाजूला मी स्वतः जाईन. मात्र मी शस्त्र-संन्यास घेतलेला असून प्रत्यक्ष युद्ध न करण्याचा निश्चय केलेला आहे. लढणारें सैन्य व न्यस्तशस्त्र मी या दोहोंमधून तुम्हांला निवड करावयाची आहे. मात्र निवडीचा पहिला अधिकार अर्जुनाचा व नंतर तुमचा. अर्जुना, धर्मानेंच तुझा पहिला अधिकार आहे. काय हवें तें माग."

किती युक्तीनें श्रीकृष्णांनीं निर्णयाचा अधिकार अर्जुनाला दिला व दुर्योधनाचा डाव त्याच्यावरच उलटविला आहे! वस्तुतः दुर्योधन सैन्यच मागेल व अर्जुन आपणांसच मागेल असा त्यांचा विश्वास होता. तरीही निर्णयाचा अधिकार शत्रूकडे मळींच न देतां त्यांनीं अर्जुनाकडेच तो दिला व तोही धर्मशास्त्राच्या परिभाषेंत दिला. यावरून सर्व प्रकारची सावधगिरी बाळगण्याचें त्यांचें कौशल्यही उत्कृष्ट रीतीनें व्यक्त होतें.

त्यांच्या या बौद्धिक सामर्थ्यानें दोन वेळां तरी पांडवांचें संरक्षण झालेलें आहे. राजकीय युद्धें नेहमींच दोन प्रकारचीं असतात. एक सर्व लोकांना स्पष्टपणें प्रत्ययास येणारें असें उघड युद्ध असतें तर दुसरें कधींही डोळयांना न दिसणारें असें मंत्रयुद्ध असतें. युद्धांत जय मंत्रयुद्धामुळेंच वस्तुतः मिळत असतो. शत्रूच्या मनोवृत्तींचा पूर्णपणें लाभ घेऊन त्यावर आपले सर्व डावपेंच उभारावयाचे व त्यांनीं शत्रूच्या अंतःकरणावर हवा तो परिणाम घडवून आणाव-याचा हाही या मंत्रयुद्धाचाच एक भाग आहे. कणिकासारख्या कुटिल राजनीतिज्ञाचा शिष्य राजा धृतराष्ट्र या मंत्रयुद्धांत अतिशय कुशल होता. त्यानें पांडव वनवासांतून परत आल्यावर कौरवांचें व पांडवांचें युद्ध होण्याचा संभव ओळखून युधिष्ठिराचें मनोविज्ञान, त्याची विशिष्ट धार्मिक वृत्ति व त्याची उपजत कारुण्यमूर्ति ध्यानांत घेऊन आपला खास दूत संजय त्याच्याकडे पाठविला व पराक्रमाचा दर्प दाखवून पांडवांचा पराभव करतां येणें मुळींच शक्य नाहीं हें ओळखून युधिष्ठिराच्या केवळ सरळ स्वभावाचा फायदा घेऊन संजयाकरवी त्याच्यावर कूटनीतीचा प्रयोग केला. धृतराष्ट्राचा हा प्रयोग व त्या प्रयोगाचें स्वरूप माझ्या महाभारतावरील व्याख्यानांत धृतराष्ट्राच्या स्वभावचित्रांत मीं उल्लेखिलेलें असल्यामुळें येथें तें पुन्हां उद्धृत करीत नाहीं. संजय युधिष्ठिराला युद्धाचें भडक चित्र रंगवून असें सांगूं लागला कीं "सुखदुःख हें ज्याच्या त्याच्या भाग्यानुसार ज्याला त्याला मिळत असतें. तदनुरूप मनुष्यानें मिळेल तेवढयांत संतुष्ट असावें. कमवावयाचें असतें केवळ चारित्र्य! तेवढें तुझ्यासारख्यानें संरक्षण केलें पाहिजे. लोक तुला धार्मिक म्हणतात. ती धार्मिकतेची कीर्ति केवढाही कठिणतम प्रसंग उद्भवला तरी संरक्षण करणें हेंच तुझें काम आहे. कुरु कुलाची धर्मपताका उंच फडकावीत ठेवणें तुझें काम आहे. दुर्योधन आधींच पतित असल्यामुळें तो कसाही वागला तरी तो लाज कोळूनच प्याला आहे. तूं मात्र जन्मभर चांगला वागत आला आहेस. ती कीर्तीच शेवटीं बरोबर येणार. द्वारकेंत भिक्षा मागून पोट भरत असलें तरी तें पत्करावें पण कुलनाशक युद्ध पत्करूं नये. राज्य कोणाजवळ

टिकलें आहे ? धर्मापेक्षां राज्य मोठें नाहीं. लोक तुला काय म्हणतील याचा विचार कर." संजयाच्या या विशिष्ट प्रचाराचा परिणाम अर्जुनावरसुद्धां किती झाला होता हें गीतेच्या पहिल्या अध्यायावरून दिसून येईल. मग युधिष्ठिर तर कोमल मनोवृत्तीचा अर्कच होते. पण श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिरासमोरच त्यांना पटेल अशा पद्धतीनें धार्मिक परिभाषेंतच संजयावर अशी बाजू उलटविली कीं त्यानंतर धृतराष्ट्राला पुन्हां धर्मपरिभाषेंत आश्रय शोधण्याचें सामर्थ्यच उरलें नाहीं. सजयाला उत्तर देतांना (उद्योगपर्व अ.२९) प्रथमच श्रीकृष्णांनी युधिष्ठिराला धर्माचा उपदेश करणाऱ्या संजयाच्या शिष्टपणावर म्हणजे पर्यायानें राजा धृतराष्ट्राच्याच धृष्टतेवर जोरकस प्रहार केला. ते म्हणाले कीं, "हे संजया, मोठा धर्माचा उपदेश करावयास तू आलास. पण माझ्यापेक्षां व धर्म-राजापेक्षां तुला धर्म अधिक कळतो काय ? उत्साहानें आपला स्वधर्म पाळावयास निघालेल्या युधिष्ठिरालाच धर्माचा उपदेश करावयास धजणें हें केवढें धारिष्टच आहे ! तुला जर सर्व धर्म कळतो तर चातुर्वर्ण्याचाही धर्म तुला कळत असलाच पाहिजे. मग मी तुला असें विचारतों कीं ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांचे धर्म जर तुला कळतात तर कौरवांच्या कडून अज्ञानीपणानें धर्मानुसार वागणाऱ्या आम्हांला तो धर्म टाकून देण्याचा उपदेश करावयास तूं आलासच कसा ? क्षत्रियांचा वेदोदित धर्म, अश्वमेध राजसूयादि यज्ञ करणें हा असून धनुष्य, चिलखत, रथ, चतुरंग सैन्य, व शस्त्रें हीच तो धर्म पाळण्याचीं खरीं साधनें आहेत. त्या आपल्या धर्मानुसार आपल्या पूर्वजांच्या दिव्य परंपरेला अनुसरून युद्धाचें आपलें धार्मिक कर्तव्य पार पाडीत असतांना पांडवांना मरण आलें तरी सुद्धां तें धर्मदृष्ट्या प्रशंसनीयच समजलें जाईल. पण कायरे ? राजांच्या धर्माची तुला ओळख आहे म्हणतोस ! मला सांग युद्ध हा राजाचा धर्म आहे, कां युद्धाला पाठ दाखविणें हा धर्म आहे ? चातुर्वर्ण्याच्या धर्मकर्मानुसार युद्धरूपी धर्माचें आचरण करणाऱ्या पांडवांची तूं प्रशंसा कर किंवा हवें तर निंदा कर, पण ते कोणाच्या प्रशंसेनें वा कोणाच्या निंदेनें आपला धर्ममार्ग मुळींच सोडणार नाहींत हें लक्षांत ठेव. राजांचा

धर्म अप्रमत्त राहून प्रजेचें संरक्षण करणें, दान देणें, यज्ञ करणें व विवाह करून गृहस्थाश्रमधर्माचें उत्तमपणें पालन करणें हाच आहे. या आपल्या धर्मानुसार वागणारा, सर्व वर्णांना त्यांच्या त्यांच्या धर्मानुसार वागावयास भाग पाडणारा, अंतःकरणांत निर्लोभ वृत्ति धारण करून प्रजांच्या विषयीं समभावना अंतःकरणांत बाळगणारा राजा श्रेष्ठ म्हणविला जातो. त्यानें लोभ धारण करूं नये परंतु कर्तव्यही सोडू नये. केवळ बळ हाच नीतीचा दंडक समजून अपहरण करण्याची बुद्धि राजे लोकांत उत्पन्न झाली त्या वेळीं युद्धें उत्पन्न झालीं व त्याची साधनें म्हणूनच चिलखत, शस्त्र व धनुष्य यांची उत्पत्ति झाली. महेंद्रानें मानवतेंतील कंटकांचा (दस्यु) वध करण्यास्तव शस्त्र, चिलखत व धनुष्य यांची निर्मिति केली. दस्यूंच्या वधानें अतिशय मोठ्या पुण्याचा लाभ होतो व ज्यांना दस्यू म्हणावें असे सर्व दोष कौरवांच्या ठिकाणीं उत्कटतेनें वास करतात. अधार्मिक व धर्ममर्यादा न ओळखणाऱ्या दस्यूच्या व कौरवांच्या मध्यें कांहींएक भेद नाहीं. आपल्या पुत्रासहित राजा धृतराष्ट्र धर्मानेंच जें पांडवांचें आहे तें गिळंकृत करून वर तें त्यांना पुन्हां कधींही परत न देतां सदाचें पचवून टाकण्याचीं कारस्थानें करीत आहे. प्राचीन राजधर्माची त्याला पुसटशी सुद्धां ओळख नाही. सारे कौरव त्याच्या या पापकृत्यांत त्याचे साथीदार आहेत. तू म्हणशील कीं दुर्योधन दोषी आहे. धृतराष्ट्राचा दोष काय ? पण लोकांना न दिसतां चोरी करणारा व उघडपणें चोरी करणारा हे. दोघेही सारखेच तिरस्करणीय आहेत. धृतराष्ट्र हा स्वतः आड राहून अपहरण करणारा आहे, तर दुर्योधन हा उघड अपहार करणारा आहे. दोघेही सारखेच पापी आहेत. त्यांच्यांत कांहीं भेद नाहीं. अंतःकरणांत लोभ वाढलेला, व तो झांकण्यासाठीं धर्माची ढाल पुढें उभी करणारा राजा धृतराष्ट्र आतां वांचू शकणार नाहीं. जें पांडवांचेंच ठरलेलें आहे, त्याचा अधर्मानें अपहार करून, वर धर्माच्या गोष्टी तुम्ही कितीही सांगितल्या तरी त्या कोण ऐकून घेईल ? कौरवांच्या राज्यामध्यें परत जाऊन तूं त्यांनाच धर्माचा उपदेश कर. त्यांना जाऊन सांग की, चालत आलेल्या परमपवित्र

पुरातन धर्मानुसार पांडव आपला राज्यभाग घेण्याप्रीत्यर्थ स्वतःचे प्राणसुद्धां रणदेवतेस समर्पण करतील, पण कोणत्याही परिस्थितींत चोरांना आपले अधिकार पचूं देणार नाहींत. ते सगळे मृत्युपाशांत सांपडलेले आहेत. असेंच भयानक पाप त्यांच्या हातून घडलेलें आहे कीं, त्यांना क्षमा असूं शकत नाहीं. मृत्यूशिवाय त्यांना आतां दुसरा कोणताही दंड नाहीं. पांडवांची प्रिय भार्या, महासती यशस्विनी द्रौपदी, रजस्वला अवस्थेंत भरसभेंत ओढीत आणण्यांत आली असतां तुमच्यांतील भीष्मप्रभृति लोकांनीं त्या गोष्टीची उपेक्षा केलेली आहे हें मी विसरूं शकत नाहीं. कौरवांमधील लहानापासून थोरापर्यंत सर्व लोक या अपकृत्यांत भागीदार आहेत. कोणी जर त्या वेळीं, निदान स्वतः धृतराष्ट्र तरी हें अपकृत्य थांबवावयास पुढें आला असता तरी त्यानें माझें मोठें प्रिय केलें असतें व त्याच्या पुत्रांनाही मृत्युदंडापासून वांचवितां आलें असतें. सासऱ्यांच्या व वडीलधाऱ्या मंडळींच्या सभेंत त्या कुलांगार दुःशासनानें द्रौपदीला फरफरत ओढीत नेलें. ती करुण विलाप करून कोणी आपल्याला संरक्षण देईल काय म्हणून पाहूं लागली असतां एकटचा विदुरावांचून दुसरे कोणीही तिला आधार देऊं शकलें नाहीं. केवळ कार्पण्यामुळें कुरुसभेंतील मोठमोठ्या सामंतांपैकीं प्रत्येकजण गप्प बसला. एकालाही त्या सभेंत बोलण्याचें धैर्य झालें नाहीं. धर्माचा सन्मान राखून केवळ एकटचा विदुरानेंच त्या मूर्खाला सन्मार्गाचा उपदेश केला. संजया, तूं सुद्धां या पापांत साथीदार आहेस. कौरवसभेमध्यें हा अधार्मिक प्रकार चालू असतां तेथें तूं कौरवांविरुद्ध व धर्माच्या सन्मानाप्रीत्यर्थ एक शब्द तरी बोललास काय? त्या वेळीं तुला धर्माची आठवण कोठें आली नाहीं? आणि आज युधिष्ठिरासारख्या धर्ममूर्तीला तूं धर्माचा उपदेश करावयास आलास काय? हें साहस करावयास धजतांना तुला लाज कशी वाटली नाहीं? द्रौपदी खरोखरीच धन्य आहे. अथांग सागरांतून नावेनें स्वतः तरून इतरांसही तारावें त्याप्रमाणें तिनें दुःखसमुद्रांतून स्वतः तरून पांडवांनाही तारलें आहे. त्या वेळीं तिच्या श्वशुरासमक्ष, तो अधम सूतपुत्र कर्ण, त्या महासतीला

काय बोलला तें तुला आठवत नसलें तरी तें माझ्या हृदयावर चांगलेंच कोरलेलें आहे. "हे द्रौपदी, तूं दुर्योधनाची दासी होऊन राहा. तुला आतां दुसरा मार्ग नाहीं. तुझे पति दुसऱ्याचे गुलाम झालेले आहेत. ते आतां पति राहिलेले नाहींत. त्यांचा तुझ्यावर कांहींही अधिकार नाहीं. तू दुसरा पति निवड." संजया, कर्णाचा हा मर्माचा आघात म्हणजे हाडांत खोलवर रुतून बसलेला बाण आहे. अर्जुनाच्या अंतःकरणांत हा बाण एकसारखा सलतो आहे. पार्थ त्याच्या वेदना विसरूं शकत नाहीं. कृष्णाजिनें नेसून पांडव वनांत जावयास निघाले असतां हे षंढ पार नष्ट झाले व दुर्गतीच्या नरकांत सदाचे गेले असें तो नीच दुःशासन म्हणाला. तो दुसराही बाण आमच्या हृदयांत खोलवर रुतून बसला आहे. गांधारांचा तो अधम राजा शकुनि द्यूताच्या वेळीं युधिष्ठिरांना म्हणाला, "काय उरलें आहे तुझ्याजवळ? आतां द्रौपदीला पणाला लाव." संजया, तो तिसराही बाण आमच्या हृदयांत खोलवर रुतून बसला आहे. असल्या वध्य, पापिष्टतम लोकांचें अन्न खाऊन तूं आम्हांला धर्मोपदेश करावयास आलास काय ? पण एक लक्षांत ठेव, शहाण्या माणसानें वन व व्याघ्र दोघांचेंही रक्षण करावें. सपुत्रराजा धृतराष्ट्र हें वन आहे, पांडव हे व्याघ्र आहेत. वनावांचून वाघ उघडा पडतो व त्याचा नाश होतो. वनांत वाघ नसला तर कोणीही तें वन तोडू शकतो. म्हणून वनानें व्याघ्राचें संरक्षण करावें व व्याघ्रानें वनाचें संरक्षण करावें हाच उत्कृष्ट मार्ग आहे. पांडव धृतराष्ट्राची सेवा करावयासही सिद्ध आहेत व त्यांच्याशीं युद्ध करावयासही सिद्ध आहेत. राजा धृतराष्ट्राला यापैकीं जें पत्करावयाचें असेल तें त्यानें खुशाल पत्करावें. तू जाऊन त्याला असें सांग कीं, धर्मनिष्ठ पांडव जसे शांततेचे पुरस्कर्ते आहेत, तसेंच ते समर्थ आणि अद्वितीय योद्धेही आहेत ही गोष्ट लक्षांत ठेवून पुढचें पाऊल टाका."

भगवान् श्रीकृष्ण जर नसते तर संजयाच्या शिष्टाईच्या जाळ्यांत युधिष्ठिराचें काय झालें असतें तें सांगवत नाहीं. पण श्रीकृष्णांच्या संजयाला व त्याच्या मागोमाग धृतराष्ट्रालाही गार करून टाकणाऱ्या या धर्मपरिभाषेंतीलच जोरकस चपराकीनें धृतराष्ट्राचें तोंड

जें एकदां मिटलें तें सदाचें मिटलें आहे. फार कशाला, यानंतर पुन्हां चुकून सुद्धां धृतराष्ट्रानें धर्मपरिभाषेचा आश्रय घेतला नाहीं. यानंतरच्या प्रत्येक भाषणांत त्यानें आपला पक्ष व आपला मुलगा अधार्मिक आहे अशीच परिभाषा वापरलेली आहे. इतकेंच नव्हे तर पांडवांना उपदेश करण्याची कल्पना सुद्धां पुन्हा त्याच्या मनांत उद्‌भूत होऊं शकली नाहीं.

भगवान् श्रीकृष्णांच्या या अपूर्व बुद्धिकौशल्यानें पांडवांच्या भोवतीं संरक्षककवच उभारलें नसतें तर स्वतः पांडवसुद्धां वांचले नसते. इतकेंच नव्हे तर स्वतःच स्वतःभोंवतीं उत्पन्न केलेल्या खोड्यांतून सुटका न होतां ते विनाश पावले असते अशी वस्तुस्थिति आहे. कर्णपर्वांत या संबंधाची मोठी अद्‌भुत गोष्ट आहे. तिचा उल्लेख महाभारतावरील व्याख्यानें या ग्रंथांतील माझ्या अर्जुनावरील व्याख्यानांत मी थोडक्यांत केलेलाही आहे. महायुद्धांत कर्णानें युधिष्ठिराचा पराभव केल्यानंतर ते शिबिरांत आले. ते रणक्षेत्रांत दिसेनात म्हणून अर्जुन व श्रीकृष्ण हेही त्यांचा शोध करीत करीत शिबिरांत आले. त्यांना पहातांच कर्णानें केलेली आपली दुर्दशा कळून अर्जुनानें त्याला ठार मारलें असावें व ती आनंदाची वार्ता सांगावया-साठीं हा या ठिकाणी आला असावा अशा समजुतीनें युधिष्ठिरांनीं त्याची प्रशंसा करावयास प्रारंभ केला. तेव्हां अर्जुनानें त्यांना खरी परिस्थिति समजावून सांगितली. 'अजून मी कर्णाला मारलें नसून आतां जाऊन मारणार आहे' असें त्यानें सांगितलें. पण या वाक्यानें युधिष्ठिरांच्या आत्यंतिक आनंदाच्या भावना आत्यंतिक रागांत परिणत झाल्या व त्यांनीं क्रोधाच्या भरांत अर्जुनाला असें म्हटलें कीं, (कर्णपर्व अ. ६८–२८) "तुझ्यापेक्षां अस्त्र चालविण्यांत जो अधिक कुशल असेल त्याला हें गांडीव धनुष्य देऊन टाक." अर्जुनानें हें ऐकतांच एकदम खड्ग उपसलें व रागानें लाल नेत्र करून तो युधि-ष्ठिराकडे पाहूं लागला. श्रीकृष्णांनीं त्याची ती अवस्था पाहिली व त्याला विचारलें (कर्णपर्व अ. ६९–६, ७) कीं,

" अर्जुना, या शिबिरांत तुला वध्य आहे असें कोणीही दिसत नाहीं; मग कशासाठीं व कोणावर तूं प्रहार करणार आहेस ?

तुला वेड तर लागलें नाहीं? हें भयानक खड्ग तू कशासाठी हातांत घेतलें आहेस ?" अर्जुनानें त्यांना असें सांगितलें कीं, "दुसऱ्याला गांडीव दे असें जो कोणी मला म्हणेल त्याचा शिरच्छेद करावयाचा अशी माझी प्रतिज्ञा आहे. युधिष्ठिरानें तसें म्हटलें असल्यामुळें त्याचा वध केल्याविना मी सत्यप्रतिज्ञ राहणार नाहीं." भगवान् श्रीकृष्णांनीं तें ऐकतांच त्याचा धिक्कार केला (कर्णपर्व अ. ६९) व म्हणाले: "मला आज ही गोष्ट स्पष्टपणें कळली कीं परिणतप्रज्ञ लोकांचा तुला मुळींच सहवास घडलेला नाहीं. तू नुसताच धर्म-भीरु नसून महामूर्ख आहेस. महत्त्वाच्या प्रसंगी तुझी बुद्धि पूर्ण-पणें गोंधळली. धर्माचें खरें रहस्य जाणणारा मनुष्य तुझ्यासारखा कधींही वागणार नाहीं. एक तर अशी भलती प्रतिज्ञा तूं केलीस हाच तुझा मूर्खपणा आहे. शिवाय अशा पद्धतीनें ती पाळण्यांत अधर्म व मूर्खपणा यांचा तूं कळसच करीत आहेस. गुरूंना कसें मारावें याची तुला कल्पना तरी आहे काय ? ज्यांना तुम्ही म्हणा-वयाचें त्यांना तू म्हणणें व ज्यांचा सन्मान करावयाचा त्यांची तोंडावर निर्भर्त्सना करणें हाच गुरूचा खरा वध होय." अर्जुनानें श्रीकृष्णांच्या मार्गदर्शनानुरूप युधिष्ठिरांची निर्भर्त्सना केली व आपल्या प्रतिज्ञेचें पालन केलें. पण पुन्हां तो आपलें खड्ग उपसून उभाच राहिला. श्रीकृष्णांनीं विचारलें,"तुला वेड तर लागले नाहीं?" त्यावर पार्थ म्हणाला, "युधिष्ठिरांचा जो वध करील त्याचा वध करण्याची माझी दुसरी प्रतिज्ञा आहे. मी पर्यायानें कां होईना पण युधिष्ठिरांचा वध केलेला आहे. त्यामुळें स्वतःचा वध करणें हाच माझ्यासमोर मार्ग उरलेला आहे." भगवान् श्रीकृष्णांना स्वतःच्याचभोंवतीं आत्मनाशाचें कडें अकारण उभारून ठेवणाऱ्या आपल्या मित्राची दया आली. ते म्हणाले, 'वेड्या, अरे जसा युधिष्ठिराचा वध झाला, तसा तूं आपलाही वध करून घे. या तुझ्या पांचभौतिक शरीराकडून पुष्कळच मोठें कार्य सृष्टिदेवतेला करून घ्यावयाचें आहे. त्याचा नाश कशास्तव करतोस ? मी तुला मार्ग सांगतों. "तूं आपल्या तोंडानें आपली स्वतःची प्रशंसा

कर म्हणजे तुझाही वध झाला. स्वतःच्या गुणांची स्वतःच्या तोंडानें प्रशंसा करणें हाच मनुष्याचा खरा वध होय." खरोखरी भगवान् श्रीकृष्णांच्या बुद्धिमत्तेचें कवच होतें म्हणूनच पांडव वांचले आहेत. साऱ्या महाभारताच्या इतिहासांत एकाही प्रसंगाची अशी तटबंदी नाहीं कीं जेथें भगवान् श्रीकृष्णांची तीक्ष्ण व मार्गदर्शक बुद्धि अणुमात्र तरी अडखळलेली आहे.

भगवान् श्रीकृष्णांच्या कार्यकुशलतेंत एक विशेष गोष्ट अशी दिसून येते कीं, एका साध्या कामांत ते अनेक कामें साधून घेतात. कर्तृत्ववान् पुरुषांचें वर्णन करीत असतांना "एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा" एका कामांत दोन कामें साधणें असें करीत असतात. पण भगवान् श्रीकृष्ण हे एकाच कामांत आणखीही किती तरी कामें साधीत असल्याचें दिसून येतें. महाभारतांतील सभापर्वात राजसूय यज्ञाच्या वेळी श्रीकृष्णांनीं अग्रपूजेच्या निमित्तानें त्यांची अमर्याद निंदा करणाऱ्या व शेवटीं तर त्यांना युद्धासही आव्हान करणाऱ्या चेदिपति शिशुपालाला ठार मारलें आहे. शिशुपालाला ठार मारणें ही वास्तविक दिसावयास अतिशय स्वाभाविक अशी एक सामान्य घटना आहे. एकानें श्रीकृष्णांचा अधिक्षेप केला. त्यांना तो नाहीं नाहीं तें टाकून बोलला व शेवटीं स्वतः होऊन त्यानें त्यांना युद्धाचें आव्हान केले व रागावलेल्या श्रीकृष्णांनीं त्याला ठार मारून टाकलें. एवढेंच वरून दिसावयास या घटनेचें साधें स्वरूप आहे. पण परिणामावरून कृत्याचा विचार व त्याचें मूल्यमापन केलें तर या घटनेची खरी कल्पना येते. एका शिशुपालाला ठार मारण्यांत त्यांनीं पुढील गोष्टी साधल्या आहेत :—

(१) खऱ्या क्षत्रियाप्रमाणें आव्हान स्वीकारून शत्रूला ठार मारण्यांत धर्माचें पालन केलें. (२) द्वारकेवर हवे तसे अत्याचार करणाऱ्या समाजकंटकाला ठार करून सदाचा एक उपद्रव नाहींसा केला. (३) सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे "युधिष्ठिराच्या नव्या साम्राज्य सत्तेचा आम्ही केवळ प्रेमानें स्वीकार केलेला आहे हा केवळ त्याच्यावरच उपकार आहे, वस्तुतः, या नव्या सत्तेजवळ आम्हीं भ्यावें असें तिच्याजवळ फारसें सामर्थ्य नाहीं, अशी समजूत करून

घेतलेल्या राजे लोकांच्या अंतःकरणांत या वधानें नव्या सत्तेचा धाक उत्पन्न करून तिचें आसन दृढमूल केलें. कोणत्याही सत्तेला पहिल्याप्रथम दृढमूल व्हावयास आपल्या सामर्थ्याचा अपूर्व धाक व त्यांतून उत्पन्न होणारा एक प्रकारचा वचकच उपयोगी पडतो. म्हणून प्रत्येक राजनीतिधुरंधर सत्ताधारी ही गोष्ट केल्याविना राहात नाहीं असें जगांतील सत्तासंस्थापकांचा इतिहास सांगतो. शेवटीं समाजधारणा बळाच्या धाकानेंच होत असते. "दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते" हा सृष्टीचा अनादि कालापासूनचा सिद्धांत आहे.

भगवान् श्रीकृष्णांच्या अपूर्व बुद्धिमत्तेचें व कार्यकौशल्याचें असेंच दुसरें मोठें उदाहरण द्रोणपर्वांतील घटोत्कचवधाचें आहे. द्रोणपर्वांतील रात्रींच्या युद्धाच्या प्रसंगांत कर्णाच्या शक्तीचें बलिदान म्हणून घटोत्कचाला भगवान् श्रीकृष्णांनीं कर्णावर पाठविलें. त्याच्या राक्षसी सामर्थ्यासमोर दुसऱ्या कोणत्याही शस्त्राचा उपयोग नसल्यामुळें महेंद्रानें दिलेल्या आपल्या शक्तीचा उपयोग करून कर्णानें घटोत्कचाला ठार मारलें पण एका घटोत्कचाला मारविण्यांत श्रीकृष्णांनीं किती कामें साधलीं तें पहाण्यासारखें आहे.

(१) कर्णाची अमोघ शक्ति घटोत्कचावर वाया घालवून अर्जुनाची प्राणभयाची भीति त्यांनीं सदाची नष्ट केली व उलट कर्णासारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या शत्रूचा वध सोपा करून ठेविला. ते स्वतःच अर्जुनाला असें म्हणतात (द्रोणपर्व अ. १८०–१२) कीं, "हे अर्जुना, कर्णाची अमोघ शक्ति घटोत्कचावर खर्ची पडल्यामुळें तो आतां युद्धांत जवळजवळ ठार झालाच आहे असें समज. शक्ति हातांत असतांना कार्तिकेयाप्रमाणें सामर्थ्यशील असलेल्या कर्णाला कोण युद्धांत आव्हान देऊं शकेल? " कर्णाचें महत्त्व भारतीय युद्धांत किती होतें हें मी माझ्या महाभारतावरील व्याख्यानें या ग्रंथांत कर्णाचें व्यक्तिचित्र रेखाटतांना सांगितलेंच आहे. एका कर्णाची शक्ति जातांबरोबर कौरवपक्षाचा पराभव व पांडवपक्षाचा जय या दोन्ही गोष्टी निश्चित झालेल्या आहेत.

(२) घटोत्कचाला ठार मारणें भगवान् श्रीकृष्णांना आवश्यकच वाटत होतें. ते स्वतःच म्हणतात (द्रोणपर्व अ. १८१–२७, २८) :

"हा ब्राह्मणद्वेषी, यज्ञाचा द्वेष करणारा, धर्माचा लोप करणारा पापात्मा घटोत्कच मला ठार मारावयाचाच होता. कारण जे जे धर्माचा लोप करणारे आहेत ते ते सर्व मला वध्य आहेत. धर्माच्या स्थापनेसाठीं मी ही प्रतिज्ञा केलेली आहे. म्हणून मी या महेंद्राच्या शक्तीनें बुद्धयाच कर्णाकडून घटोत्कच मारविला." तात्पर्य, धर्मद्वेषी लोकांचा वध करणें हें जें अत्यंत महत्त्वाचें असें त्यांचें अवतारकार्य तें त्यांनीं घटोत्कचाच्या वधानें अंशतः पूर्ण केलें.

(३) जर कर्णानें घटोत्कचास मारलें नसतें तर श्रीकृष्णांना स्वतःलाच त्याला ठार मारावें लागलें असतें. केवळ पांडवांच्या प्रेमासाठींच श्रीकृष्णांनीं त्याला यापूर्वी मारलें नव्हतें. पण अवतार-कृत्याचा आवश्यक भाग म्हणून तें प्रेम बाजूला ठेवूनही त्यांनीं घटोत्कचाचा वध केलाच असता इतकें तें त्यांना स्वतःचें आवश्यक कर्तव्य वाटत होतें. ते म्हणतात (द्रोणपर्व अ. १८१–२४ ते २६) कीं,

"मी युक्तीनें कर्णाकडून या अमोघ शक्तीनें घटोत्कचाला ठार मारविलें. जर या युद्धांत कर्णानें घटोत्कचास मारलें नसतें तर मी स्वतःच त्याला ठार मारलें असतें. केवळ तुमचें प्रिय व्हावें म्हणून मी त्याला आजवर मारलें नव्हतें." पण ज्या पद्धतीनें त्यांनीं घटो-त्कचाला मारलें त्यांत पांडवांचें प्रेम राखलें, स्वतःवरचा लोकापवाद टाळला, वध्य तर मारला पण तो परस्पर मारवून स्वतः अगदीं निर्लेप राहिले. केवढी ही विलक्षण कार्यकुशलता !

भगवान् श्रीकृष्णांच्या विभूतिमत्त्वाच्या आणखी कांहीं अपूर्व वैशिष्ट्यांचा परिचय आपण पुढील व्याख्यानांत करून घेऊं.

श्रीकृष्णांचा आदर्श

व्यक्तिगत व सार्वजनिक जीवनाच्या सर्व अवस्थेंत भगवान् श्रीकृष्ण हे पुरुषोत्तम होते असें आपणांस आढळून येतें. ते आदर्श पुत्र होते, आदर्श बंधु होते, आदर्श मित्र होते, आदर्श शत्रु होते, आदर्श वल्लभ होते. त्यांच्या आदर्श नेतृत्वाचे कांहीं गुणविशेष आपण पाहिले आहेत. आणखीही कांहीं पाहूं.

आदर्श पुत्र

भगवान् श्रीकृष्णांना श्रीरामचंद्राच्याप्रमाणें पित्यासाठीं राज्याचा त्याग करून वर्षानुवर्ष वनवासांत जाण्याचा प्रसंग आला नाहीं. त्यामुळें श्रीरामचंद्रांच्या चरित्रांत अयोध्याकांडाचें एक प्रकरणच्या प्रकरण जसें त्या विशिष्ट आदर्शाच्या रीतीनें उजळून निघालें आहे तसें भगवान् श्रीकृष्णांच्या जीवनांत होण्याचें कारण पडलें नाहीं. पण वयाच्या लहानग्या अवस्थेंतच आपल्या पित्याचा दुःस्वास करणाऱ्या दुष्ट सत्ताधिपाला ठार मारून त्यांनीं पित्याच्या संबंधांतील अन्यायाचा सत्पुत्राला योग्य असाच सूड घेतलेला असून त्यानंतर यादवांच्या गणराज्याचे मुख्य म्हणून जीवन घालवितांना व्यावहारिक जीवनांत वसुदेवाचें स्थान अतिशय योग्य रीतीनें संभाळलेलें होतें.

भगवान् श्रीकृष्ण आपले वडील वसुदेव यांच्या अंतःकरणाला किती जपत असत याचें आश्वमेधिक पर्वांत एक उदाहरण आहे. महाभारत हा ग्रंथ मुख्यतः सामाजिक संघर्षाचेंच वर्णन करणारा असल्यामुळें व्यक्तिजीवनाच्या छटांचें त्यांत जरी वर्णन आढळत असलें तरी रामायणाप्रमाणें त्यांत ठसठशीतपणें नित्य जीवनाच्या छटा एकदम दृष्टीस पडत नाहींत. तरीपण सूक्ष्मपणें कोणी त्या पहाण्याचा प्रयत्न केला तर त्या आढळतील. भारतीय युद्ध संपल्यानंतर सुभद्रेला घेऊन भगवान् श्रीकृष्ण द्वारकेंत पहिल्याप्रथमच ज्या

व्याख्यान १३ वें व १४ वें, दिनांक ९ व १०–४–५२

वेळीं गेले, त्या वेळीं स्वाभाविकपणेंच वसुदेवांनीं त्यांना महायुद्धाचा सर्व वृत्तांत विचारला. तो वृत्तांत सांगत असतांना श्रीकृष्ण वसुदेवांच्या मनोवृत्तींना किती जपत होतें याचें महाभारतांत (आश्वमेधिक पर्व, अ. ५९ व ६१) वर्णन करतांना महाभारतकार म्हणतातः–

"भेटीला आलेल्या सर्व यादवांचें यथावत् कुशल विचारून भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या मातापित्यांना वंदन केलें. नंतर वसुदेवांनीं त्यांना विचारल्यावर भारतीय महायुद्धाचा इतिहास श्रीकृष्णांनीं त्यांना सांगितला. परंतु युद्धाचा सारा इतिहास पित्याला सांगत असतां नेमका अभिमन्यूचा वध मात्र त्यांनीं गाळला. आपल्या वडिलांना ती गोष्ट ऐकून अतिशय वाईट वाटेल असें भगवान् श्रीकृष्णांना वाटलें व म्हणूनच त्यांनीं ती गोष्ट सांगण्याचें टाळलें. वसुदेवांच्या भावभावनांना ते किती जपत असत हें यावरून अगदीं स्पष्ट होतें. श्रीमत् भागवतांत तर आपल्या मातापित्यांच्या हृदयाला आनंद देण्यासाठीं स्वतःचें दैवी सामर्थ्य प्रकट करून भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या मृत बंधूंचेंही त्यांना दर्शन घडवून दिल्याचें वर्णन आहे. या आपल्या प्रत्यक्ष मातापित्यांइतकेंच भगवान् श्रीकृष्णांचे लहानपणचे पालनकर्ते नंद यांच्यावरही त्यांचें विलक्षण प्रेम होतें. एकदा गोकूळ सुटल्यावर भगवान् श्रीकृष्णांना, एकामागून एक महान् संघर्षांशीं त्यांची गांठ पडल्यामुळें, पुन्हां म्हणून गोकुळाकडे जातांच आलें नाहीं. पण प्रभास क्षेत्रावर त्यांची व नंदयशोदेची गांठ पडल्यावर भावभावनांना जो विलक्षण पूर आला त्याचें भागवतांत अतिशय मनोरम चित्रण आहे.

आदर्श बंधु

भगवान् श्रीकृष्ण जसे आदर्श पुत्र होते तसेच ते आदर्श बंधूही होते. त्यांचें व बलरामाचें परस्पर प्रेम आदर्श बंधुप्रेमाचें जगांतील एक उपमान बनून राहिलें होतें असें आढळून येतें. कुंती कर्णाला 'तूं व अर्जुन एकत्र आलांत तर जगाला तुमची जोडी बलराम व श्रीकृष्णाप्रमाणें आदर्श होईल' असें सांगतें. (उद्योगपर्व अध्याय १४५-१०) बलराम व श्रीकृष्ण यांचें विलक्षण बंधुप्रेम मराठी कवींच्या

कुतूहलाचा नेहमींचाच विषय झालेलें असून कविवर्य सामराजानें आपल्या 'रुक्मिणीहरण' काव्यांत या बंधुप्रेमाचें वर्णन करतांना कृष्ण बलराम हे एकाच ताटांत जेवत असत असेंही वर्णन केलेलें आहे. सुदेव ब्राह्मण ज्या वेळीं गोकुळांत श्रीकृष्णास भेटावयास गेला त्या वेळीं त्यानें जें दृश्य पाहिलें त्याचें वर्णन करतांना सामराज म्हणतो: "हलधर हरि दोघे बैसती एकताटी." श्रीमत्भागवतांत (दशमस्कंध अ. १०) तर लहानपणीसुद्धां बलराम हे वडील बंधु म्हणून श्रीकृष्ण त्यांची कशी सेवा करीत असत याचें पुढीलप्रमाणें वर्णन आहे :–

"केव्हां केव्हां बराच वेळ खेळून थकल्यावर बलराम आपल्या मित्राच्या मांडीवर डोकें टेकून पडले असतां, श्रीकृष्णांनीं स्वतः त्यांचे पाय चेपून त्यांचा थकवा घालवावा." बलरामाची मान-मर्यादा भगवान् श्रीकृष्ण भावना उचंबळून सोडणाऱ्या प्रसंगांतसुद्धां किती कसोशीनें पाळीत असत, व स्वतःला त्यापासून दुःख झालें आणि एखादी गोष्ट बोलण्याचा प्रसंग असला तरीसुद्धां श्रीकृष्ण तें कसें टाळीत याचें हरिवंशांत उत्कृष्ट चित्रण आहे. भगवान् श्रीकृष्णांच्या रुक्मिणीस्वयंवरांतील पराक्रमासमोर रुक्मिणीचा भाऊ रुक्मी याला हार खावी लागल्यामुळें त्यानें विदर्भ राजनगरींत प्रवेश न करतां भोजकट नांवाचें नवें नगर वसविलें व तेथें तो राहूं लागला याचा उल्लेख मागें एका व्याख्यानांत केलेलाच आहे. पुढें कांहीं दिवसानंतर भगवान् श्रीकृष्णांना रुक्मिणीपासून प्रद्युम्न या नांवाचा मुलगा झाला. तो श्रेष्ठ पराक्रमी म्हणून सर्वत्र प्रसिद्ध होता. भोजकटांत राहणाऱ्या रुक्मीलाही एक अतिशय अप्रतिम लावण्य-संपन्न मुलगी होती. तिचें नांव शुभांगी. रुक्मीनें त्या मुलीचें स्वयं-वर ठरविलें. प्रद्युम्न त्या स्वयंवरास उपस्थित राहिला. पराक्रमानें तो विख्यात होता. रूपानें तो अप्रतिम होता व शिवाय त्याच्या पाठीशीं श्रीकृष्णांची कीर्ति होती. शुभांगीनें इतर सर्व राजपुत्रांना डावलून त्याच्याच गळ्यांत वरमाला समर्पण केली. रुक्मिणी-हरणामुळें व विशेषतः शेवटीं त्यांत झालेल्या पराभवामुळें रुक्मीला श्रीकृष्णांचा केवढाही राग आला असला तरी मुलीनें जें केलें तें योग्यच केलें असें वाटून जुनें वैर मनांत न ठेवतां त्यानें तो विवाह

मोठ्या थाटानें पार पाडला. प्रद्युम्नाच्या या विवाहानंतर रुक्मी व श्रीकृष्ण यांचें वैर असें राहिलें नाहीं, व परस्परस्नेहाचे संबंध उत्पन्न झाले. पुढें प्रद्युम्नाला शुभांगीपासून अनिरुद्ध नांवाचा मुलगा झाला. हा अनिरुद्ध आपल्या पित्याप्रमाणें व आजोबाप्रमाणें अतिशय सुंदर असून धनुर्वेद, नीतिशास्त्र व वेदविद्या यांतही पारंगत होता. तो महान् पराक्रमी होता. प्रभासक्षेत्रावर श्रीकृष्ण व प्रमुख यादव यात्रेसाठीं गेले असतां व द्वारकेला शत्रूंचें सदोदित भय असतां तिच्या संरक्षणाचा भार श्रीकृष्णांनीं अनिरुद्धावरच सोंपविला होता असें भागवतांत वर्णन आढळतें. या महापराक्रमी अनिरुद्धाचें रुक्मीची नात श्रीमती हिच्याशीं लग्न झालें. बहीण रुक्मिणी व जांवई प्रद्युम्न यांच्या प्रेमासाठीं व अनिरुद्धाची योग्यता ओळखून पूर्वीचें सर्व वैर मनांतून काढून टाकून रुक्मीनें हा संबंध जुळविला. या विवाहप्रसंगीं द्वारकेंतील बहुतेक यादववीर रुक्मीच्या भोजकट नगरांत आले होते. त्या सर्व लोकांचा रुक्मीनेंही मोठा आदरसत्कार केला. विवाहमंगल संपल्यावर कलिंग देशाच्या राजाच्या आग्रहानें थट्टा करावी म्हणून श्रीकृष्ण मंडपांत नसतांना रुक्मीनें बलरामांना द्यूत खेळावयास बोलाविलें. त्या द्यूतांतील हरणें व जिंकणें या प्रकारांत एकमेकांचा मर्मभेदी उपहास सुरू झाला. त्या उपहासानें बलराम संतापले व रुक्मीचें व आपलें नवें जुळलेलें नातें आणि त्याच्या अपराधाचें क्षुद्र स्वरूप विसरून त्यांनीं रुक्मीला व त्याच्या मित्रांना तेथेंच पडलेल्या एका लोखंडी कांबेनें ठार मारलें. विवाहमंडपांतून आपल्या शिबिरांत येऊन घडलेलें वृत्त अगदीं सहजपणें त्यांनीं श्रीकृष्णांना सांगून टाकलें. कांहीं विशेष अपराध नसतां व्याह्यालाच बलरामांनीं ठार मारावें ही गोष्ट मुळींच समर्थनीय नव्हती. श्रीकृष्णांना तर रुक्मिणी, प्रद्युम्न, त्याची पत्नी शुभांगी, अनिरुद्ध व नुकतीच घरांत आलेली नववधू श्रीमती यांच्या मनावर त्या गोष्टीचा केवढा विलक्षण परिणाम होईल याची पूर्ण कल्पना होती. शिवाय लोकांतही आपल्यासंबंधीं केवढे अपसमज पसरतील हेंही त्यांना दिसत होतें. शिवाय बिचारा रुक्मी उगाचच मारला गेला याचेंही त्यांना अत्यंत दुःख झालें. पण केवळ

बलरामांना वाईट वाटूं नये म्हणून त्यांनीं त्यांना कांहीं म्हटलें तर नाहींच; पण चेहऱ्यावर नापसंतीचा भावही दर्शविला नाहीं. उलट दुःखामुळें आपल्या डोळ्यांतून बलरामासमोर अश्रू कसे येणार नाहींत याचीच आत्यंतिक दक्षता घेतली. हरिवंशकार (विष्णुपर्व अ. ६१–५२) या प्रसंगाचें वर्णन करतात कीं,

"तेजस्वी श्रीकृष्ण बलरामांना एका अक्षरानेंही बोलले नाहींत. आपलें मन त्यांनीं पूर्णपणें आवरलें व अतिशय कष्टानें डोळ्यांतील अश्रू रोखून धरले. साध्या थट्टेंत आपल्या भावाचा मृत्यु घडला हें पाहून बिचारी रुक्मिणी करुण विलाप करूं लागली. पण श्रीकृष्णांनीं स्वतः तिचें सांत्वन केलें. श्रीकृष्णांच्या या विलक्षण बंधुप्रेमाचाच हा प्रताप होता कीं, सुभद्राहरणांत त्यांच्या विरोधांत बलराम कांहीं बोलले नाहींत व मनांतून शिष्य म्हणून राजा दुर्योधनाविषयीं त्यांच्या अंतःकरणांत प्रेम असतां, इतकेंच नव्हे तर त्यालाही साहाय्य करावें अशी त्यांची प्रबळ इच्छा असतांही केवळ श्रीकृष्णांसाठीं त्यांच्यावरील आत्यंतिक प्रेमामुळें ते तीर्थयात्रेस निघून गेले.

पांडवांची बाजू उपप्लव्य नगरांत अभिमन्यूच्या विवाहार्थ जमलेल्या लोकांसमक्ष मांडीत असतां बलरामांच्या उद्गारांवरून ते दुर्योधनाला अनुकूल आहेत हें श्रीकृष्णांच्या ध्यानांत आलें. पण श्रीकृष्णांनीं स्वतः त्यांच्या बाबतींत कांहींही बोलावयाचें नाहीं व त्यांना विरोधही करावयाचा नाहीं, केवळ मौन स्वीकारावयाचें असें धोरण ठेवून वर्तणूक केली. बलरामांनीं काय ओळखावयाचें तें ओळखलें. साहाय्य मागावयास दुर्योधन त्यांच्याकडे आला असतां ते त्याला सांगतातः (उद्योगपर्व अ. ७–२६ ते ३०) "हे नरव्याघ्रा, तूं म्हणतोस तसेंच वस्तुतः व्हावयास पाहिजे. तुझ्यासंबंधानें मी अभिमन्यूच्या विवाहाचे वेळीं श्रीकृष्णांना पुनःपुन्हां स्पष्टपणें सांगितलें; पण माझें म्हणणें विचारांत घ्यावयाचेंच नाहीं असें त्यानें ठरविलेलें दिसतें. माझी तर अवस्था अशी आहे कीं, क्षणभर सुद्धां श्रीकृष्णावांचून मी राहूं शकत नाहीं. त्यामुळें त्याच्याकडे पाहून मीं असें ठरविलें आहे कीं, पांडव व कौरव यांपैकीं कोणालाच

साहाय्य द्यावयाचें नाहीं. भरताच्या विख्यात वंशांत तूं उत्पन्न झालेला आहेस. शुद्ध क्षत्रिय धर्माप्रमाणें युद्ध कर." नुसतें दुर्योधनालाच बोलून त्यांच्यानें राहवलें नाहीं तर कृष्णाच्या समोर आपलें म्हणणें एकदां युधिष्ठिराच्याही कानावर घालावे म्हणून तीर्थयात्रेला जाण्यापूर्वी ते युधिष्ठिराच्या भेटीस्तव बुद्धचा गेले व श्रीकृष्ण ऐकत असतां त्यांना म्हणाले (उद्योगपर्व अ. १५७–२८) :

" हे युधिष्ठिरा, मी वारंवार या श्रीकृष्णाला असें सांगितलें कीं, आपल्याला जसे पांडव आहेत तसाच दुर्योधनही आहे. आपल्या नातलगांशीं आपण समभावनेनेंच वागलें पाहिजे. आपल्याला त्यांच्यांत भेद करावयाचें कारण नाहीं. दुर्योधनाला सुद्धां साहाय्य करणें हें तुझें कर्तव्य आहे. पण ह्यानें केवळ तुझ्यासाठीं माझ्या म्हणण्याकडे मुळींच लक्ष दिलेलें नाहीं. अर्जुनावर याचें आत्यंतिक प्रेम आहे व त्या विलक्षण प्रेमास्तव तो या संबंधांत माझें म्हणणें प्रत्यक्षांत आणूं इच्छीत नाहीं. ज्या अर्थी श्रीकृष्णांचा तुमच्या पक्षाच्या वतीनें इतका विलक्षण अभिनिवेश आहे, त्या अर्थी युद्धांत पांडवांचाच जय होणार ही गोष्ट निश्चित आहे. पण श्रीकृष्णावांचून जगाकडे पहाण्याची सुद्धां माझी इच्छा नाहीं. मला तें शक्यच नाहीं. त्यामुळें याच्याच इच्छेप्रमाणें होऊं द्या." श्रीकृष्णावरील या आत्यंतिक प्रेमामुळेंच मांड्या मोडून दुर्योधन पडला असतां भीमावर संतापून त्याला ठार मारावयास निघालेले बलराम केवळ कृष्णाकडे पाहून द्वारकेला परतले. महाभारतकार म्हणतात: (शल्यपर्व अ. ६०) "भीमानें दुर्योधनाच्या मस्तकावर लाथ मारलेली पाहून बलराम अतिशय संतापले. त्या सर्व मंडळींत आपला हात उंच उभारून 'भीमाचा धिक्कार असो, धिक्कार असो,' अशी त्यांनीं गर्जना केली. त्यांचे नेत्र क्रोधानें लाल झाले व क्रोध आवरेनासा होऊन श्रीकृष्णाकडे वळून ते म्हणाले : हा अधार्मिक भीम, जें कृत्य करीत आहे तें मुकाट्यानें सहन केल्यास, सहन करणाऱ्या लोकांवर त्याचा दोष येईल." आपलें आयुध हातांत घेऊन भीमावर तुटून पडण्यासाठीं ते धांवले. तो भीमाच्या मृत्यूचा प्रसंग पाहून विनयानें भगवान् श्रीकृष्ण धांवतच बलरामाजवळ गेले व आपल्या दोन्ही

हातांची घट्ट मिठी त्यांना घालून त्यांनीं त्यांना आवरलें. एक श्यामल वर्णाचा व एक गौर वर्णाचा असे ते दोघे यदुश्रेष्ठ संध्याकाळच्या वेळीं आकाशांत एकत्र आलेले चंद्रसूर्य जसे शोभतात तसे दिसू लागले. श्रीकृष्णांनीं त्यांना सांगितलें, "महाराज, आपण धर्मात्मा व धर्मवत्सल असून तुम्ही राग पूर्णपणें जिंकला अशी लोकांत प्रसिद्धि आहे. माझ्याकडे पहा आणि भीमावरील राग आवरा. बलरामांना शेवटीं राहवलें नाहीं. ते म्हणाले : "अधर्मानें दुर्योधनाला मारणारा हा भीम कपटयोद्धा होता असें लोक म्हणतील." कृष्णाकडे पाहूनच त्यांनीं आपला राग आवरला व ते द्वारकेकडे निघून गेले. कृष्णबलरामांच्या करुणामय बंधुप्रेमाचें चित्रण मौसल पर्वांतही आढळतें. प्रभास क्षेत्रावर सर्व यादववीर संपले असतां रणक्षेत्रावर बलराम कोठेंही दिसत नाहींत असें पाहून श्रीकृष्ण त्यांच्या शोधास्तव निघाले. दूर अंतरावर बलराम त्यांना दिसले. त्या सर्व प्रसंगाचें वर्णन करतांना महाभारतकार (मौसलपर्व अ. ४) म्हणतात:–

"शेवटचा यादव अक्रूर मुसळाच्या आघातानें संपलेला पाहून श्रीकृष्ण बलरामांना म्हणाले "आपण माझी येथेंच वाट पहा. मी स्त्रियांना योग्य लोकांच्या स्वाधीन करून येतों." नंतर द्वारकेंत प्रवेश करून आपल्या वडिलांना श्रीकृष्णांनीं सांगितलें कीं, अर्जुन येईपर्यंत या स्त्रियांचें तुम्ही संरक्षण करा. वनांत दादा माझी वाट पहात आहेत. मी त्यांना जाऊन भेटतों. मी इतक्या कुलनाशानंतर आतां येथें राहूं इच्छीत नाहीं. रामांच्याबरोबर मी वनांत तपस्येप्रीत्यर्थ जातों." तेथून परत वनांत येऊन बलराम निजस्वरूपी विलीन झालेले त्यांनीं पाहिलें. राम गेल्याचें पहातांच आपली जीवितयात्रा संपविण्याचा तोच योग्य काल समजून त्यांनीं ध्यानस्थ होऊन सर्व बाह्य वृत्तींचा निरोध केला." तात्पर्य, लौकिक जीवन या दृष्टीनें विचार केला तर बलरामानंतर क्षणमात्रही पृथ्वीवर राहण्याची भगवंतांना इच्छा उरली नाहीं. सर्वांचा ते त्याग करूं शकले पण रामांच्या त्यागाची कल्पनाही त्यांच्या मनाला शिवली नाहीं असें दिसून येतें.

आदर्श मित्र

भगवान् श्रीकृष्ण हे जसे आदर्श बंधु, तसेच ते आदर्श मित्रही होते. त्यांच्या या गुणवैशिष्टयाच्या छटा त्यांच्या वैयक्तिक व राजनैतिक अशा दोन्ही प्रकारच्या जीवनांत दृष्टोत्पत्तीस येतात. त्यांच्या वैयक्तिक जीवनांतील अपूर्व मित्रत्वाचें निदर्शन असणारी गोष्ट म्हणजे श्रीमत्भागवतांतील दशमस्कंधांत आलेलें सुदाम्याचें चरित्र होय.

सुदामा नांवाचा एक दरिद्री ब्राह्मण भगवान् श्रीकृष्णांचा मित्र होता. ह्या मित्राचा आणि श्रीकृष्णांचा संबंध ते सांदीपनीच्या घरीं विद्याभ्यासासाठीं असतांना आला. सुदामा हा आपल्या उत्तर आयुष्यांत केवळ एक दरिद्री ब्राह्मण होता, तर श्रीकृष्ण सकलैश्वर्य-संपन्न भगवान् म्हणून विख्यात होते. पण आयुष्याच्या उत्तरार्धांत हा सुदामा श्रीकृष्णांच्या भेटीस्तव द्वारकेंत गेला असतां त्याच्या-सारख्या अठराविश्वें दरिद्री असलेल्या, फाटकीं लक्तरें पांघरणाऱ्या ऐश्वर्यहीन व्यक्तीचें ज्या विलक्षण उत्कट प्रेमभावनेनें त्यांनीं स्वागत केलें व त्याला सर्वस्वाचें दान केलें, त्याची मिठी प्रतिभा-संपन्न भारतीय कवींच्या मनावर इतकी विलक्षण बसलेली आहे कीं सूरदासासारख्या महाकवींनीं आजही या घटनेचें डोळ्यांत पाणी आणणारें वर्णन केलेलें असून मोरोपंतांसारख्या कवींच्या प्रतिभे-लाही फुलोरा आलेला आहे. सुदाम्याची कथा सर्वत्र प्रसिद्ध असून ती लोकांच्या इतकी तोंडी आहे कीं, ती मी पुन्हां येथें सांगितली पाहिजे असें नाहीं.

महाभारतांत भगवान् श्रीकृष्णांचा विख्यात असलेला मित्र अथवा सखा म्हणजे अर्जुन होय. कौटिल्यानें आपल्या अर्थशास्त्रांत मित्राचें वर्णन पुढीलप्रमाणें केलें आहे:—

> **नित्यं वश्यं लघूत्थानं पितृपैतामहं महत् ।**
> **अद्वैध्यं चेति सम्पन्नं मित्रं षड्गुणमुच्यते ।।**
> **ऋते यदर्थं प्रणयाद् रक्ष्यते यच्च रक्षति ।**
> **पूर्वोपचितसम्बन्धं तन्मित्रं नित्यमुच्यते ।।**

सर्वचित्रमहाभोगं त्रिविधं वश्यमुच्यते ।
एकतो भोग्युभयतः सर्वतो भोगि चापरम् ।।

—कौटिलीय अर्थशास्त्र अध्याय १०७

"कायम टिकणारा, अनुकूल, सहज किंवा अल्पप्रयासानें सज्ज होणारा, वाडवडिलांपासून स्नेह चालत आलेला, वैभवशाली आणि प्रतारणा न करणारा असे हे मित्राच्या अंगचे सहा गुण सांगितले आहेत. जो पैशाच्या लालुचीनें नव्हे तर केवळ प्रेमाखातर मैत्री करतो आणि जो पूर्वापार चालत आलेला स्नेहसंबंध कायम ठेवतो तोच कायम टिकणारा मित्र होय. ज्या संपन्न मित्राची दंडकोश-भूमिरूपी संपत्ति सर्व प्रकारांनीं उपभोगितां येते तो त्रिविध वश्य अथवा अनुकूल मित्र म्हणावा. यांतून एकेक लाभ कमी अधिक असेल त्या मानानें त्यास एकतो भोगी, उभयतो भोगी, किंवा सर्वतो भोगी म्हणावें."

कौटिल्याच्या या मित्रलक्षणांत राज्यशास्त्राचा खरा संबंध आहे. त्यामुळें महाभारतांतील श्रीकृष्णांच्या संपूर्ण जीवनाला यांतलें प्रत्येक लक्षण लावून पहाण्यासारखें आहे. श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या मित्रत्वांत टिकाऊपणा किती विलक्षण होता हें स्वतंत्र सांगितलेंच पाहिजे असें नाहीं. त्यांच्या संपूर्ण जीवनांत अर्जुनाशीं विरोध येण्याचा तर कधीं प्रसंगच आलेला नाहीं. पण अर्जुनही जणू कीं कांहीं, लक्ष्मण जशी श्रीरामचंद्रांची, तशीच श्रीकृष्णांची एक महान् व अमोघ अशी कार्यशक्ति आहे. जीवनाच्या अंतिम क्षणीं सुद्धां द्वारकेच्या पुढील व्यवस्थेचा भार त्यांनीं अर्जुनावरच सोंपविलेला आहे. त्या तशा विलक्षण प्रसंगीं स्वजनांचे बंध तोडून जात असतां त्यांना त्यांनीं अर्जुनाच्या स्वाधीन राहावयास सांगितलें आहे. महाभारतकार म्हणतात (मौसलपर्व अ. ४):—

"हे दारुका, तूं त्वरित कौरवांकडे जाऊन अर्जुनाला यादवांच्या सर्वनाशाचें वृत्त सांग. यादवांचें हें वृत्त ऐकून अर्जुन तात्काळ येथें येईल." याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं दारुकाला आज्ञा दिल्यावर तो हस्तिनापुराला निघून गेला. नंतर आपल्या पित्याची भेट घेऊन भगवान् श्रीकृष्ण त्यांना म्हणाले: "आपण सर्व यादव स्त्रियांचें

संरक्षण करीत अर्जुनाची वाट पाहात राहा. वनांत बलराम माझी वाट पहात आहेत. मी त्यांच्याकडे जातों." श्रीकृष्ण जाण्यासाठीं वळले तोंच स्त्रिया आणि मुलें यांचा विलक्षण विलाप सुरू झाला. ते त्यांचे आर्त आक्रंदन ऐकून श्रीकृष्ण त्यांच्याकडे वळले व त्यांनीं त्यांना सांगितलें, "अर्जुन येथें येईल व तो पुरुषश्रेष्ठ तुमचें सांत्वन करून तुम्हांला संरक्षण देईल." डोळ्यांत तेल घालून ज्यांनीं अर्जुनाचें जन्मभर संरक्षण केलें त्या श्रीकृष्णांचा अर्जुनावर केवढा विलक्षण भरंवसा होता. अर्जुनाविषयींच्या आपल्या भावना या शेवटच्या प्रसंगीं व्यक्त करीत असतां भगवान् श्रीकृष्ण आपल्या पित्याला सांगतात :

योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः सोऽहमेव तु ॥ २१
यद् ब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति बुध्यस्व भारत ॥ २२

—महाभारत मौसल अ. ६.

"अर्जुन म्हणजेच मी व मी म्हणजेच अर्जुन होय. आम्हां दोघांच्यांत किंचित्मात्रही भेद नाहीं. जें जें अर्जुन म्हणेल तसें तसें सर्वांनीं वागावें." श्रीकृष्णांचें अर्जुनाशीं मित्रत्व याप्रमाणें सतत टिकणारें आहे. ते अर्जुनाला जितके अनुकूल आहेत तितके कोणालाच नाहींत. एक तर तें मित्रत्व कुंतीमुळें वाडवडिलां-पासून चालत आलेलें आहे. तें किती प्रगाढ आहे याची साक्ष त्यांनीं वेळोवेळीं काढलेले उद्गारच देतात. पांडवांच्याशीं आपण किती एकरूप झालों आहोंत हें दुर्योधनाला सांगतांना ते म्हणतात :

यस्तान् द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्तामनु स मामनु ।
ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ९१

"जो कोणी पांडवांचा द्वेष करतो तो माझाही द्वेष करतो, व जो त्यांना अनुकूल आहे तो मलाही अनुकूल आहे असें समज. धर्मानुसार वर्तन करणाऱ्या पांडवांशीं मी पूर्णपणें एकरूप झालेलों आहे." भीष्माशीं झालेल्या नवव्या दिवशींच्या युद्धानंतर रात्रींच्या वेळीं पांडवांच्या युद्धसमितीची सभा भरली असतांना भगवान्

श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिरासमोर पुढीलप्रमाणें उद्गार काढलेले आहेत. ते म्हणतात :–

> **यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ।**
> **मदर्था भववीया ये ये मदीयास्तवैव ते ॥ ३२**
> **तव भ्राता मम सखा सम्बन्धी शिष्य एव च ।**
> **मांसान्युत्कृत्य दास्यामि फाल्गुनार्थे महीपते ॥ ३३**
> **अयं चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ।**
> **एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ॥ ३४**
>
> —महाभारत भीष्मपर्व अ. १०४

" जे तुमचे आहेत ते माझे आहेत व जे माझे आहेत ते तर तुमचे आहेतच. हे युधिष्ठिरा, हा तुझा बंधु अर्जुन, माझा सखा, संबंधी, व शिष्य आहे. अर्जुनासाठीं मी काय देणार नाहीं ? माझें मांस सुद्धां काढून मी अर्जुनासाठीं देईन. व हाही नरव्याघ्र माझ्यासाठीं आपला प्राण देईल. एकमेकांचें एकमेकांनीं संरक्षण करावयाचें व शेवटपर्यंत सांभाळून न्यावयाचें असा आमचा संकेत ठरलेला आहे. "

जयद्रथाच्या वधाची अर्जुनानें प्रतिज्ञा केल्यावर ती त्याच्या हातून पार पडणार नाहीं अशा समजुतीनें भगवान् श्रीकृष्ण सारी रात्र तळमळत होते याचें मागें मी वर्णन केलेंच आहे. रात्रीं दुःखी अंतःकरणानें दारुकाशीं बोलत असतां श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाविषयींच्या आपल्या अत्युत्कट भावना व्यक्त केल्या आहेत. ते म्हणतात (द्रोणपर्व अध्याय ७९–२९) :—

" हे दारुका, उद्यां मी असें कर्म करीन कीं, ज्या योगानें कुंतीपुत्र अर्जुन निश्चितपणानें जयद्रथास ठार मारील. मला माझ्या स्त्रिया, इतर कोणीही मित्र, नातलग व बांधव यांपैकीं कोणीही कुंतिपुत्र अर्जुनाहून अधिक प्रिय नाहीं. हे दारुका, अर्जुनावांचून एक क्षणभर सुद्धां या जगांत राहण्याची माझी इच्छा नाहीं व मी तुला निश्चित सांगतों कीं, उद्यां लोकांनीं समरांगणांत माझा पराक्रम पाहावाच. अर्जुनासाठीं उद्यां मी सर्व लोकांना जिंकून, कर्ण, दुर्योधनादि प्रतिपक्षीयांना ठार मारीन. अर्जुनाचा मित्र

कसा असतो हें उद्यां लोकांना कळेल. जो अर्जुनाचा द्वेष करतो तो माझाही द्वेष करतो. जो त्याला अनुकूल आहे त्यानें मला वेगळें अनुकूल राहण्याची आवश्यकताच नाहीं. तो मला अनुकूल आहेच. तुला फार काय सांगूं ? माझें अर्धें शरीर म्हणजे अर्जुन आहे."

द्वारकेंत अश्वत्थामा भेटीला आला असतांना त्याच्याशीं देखील बोलतांना श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाविषयींच्या आपल्या याच भावना व्यक्त केल्या आहेत. ते म्हणतात (सौक्तिक पर्व अ. १२–२६):–

"जो सर्व मनुष्यांच्या मध्यें आज तरी सर्वांत श्रेष्ठ आहे, गाण्डीवधन्वा, श्वेताश्व, कपिध्वज, इत्यादि नांवांनीं ज्याचें वर्णन करीत असतात, देवाधिदेव भगवान् शंकराशीं ज्यानें द्वंद्वयुद्ध करून त्यांनाही आपल्या पराक्रमानें प्रसन्न करून घेतलें असा माझा अर्जुन तुला ठाऊक आहेच. तुला फार काय सांगूं ? त्याच्याशिवाय मला या सर्व जगांत अधिक प्रिय असा दुसरा कोणीही नाहीं. स्त्रिया, पुत्र, अथवा इतर कोणतीही वस्तु जी मनुष्याच्या सर्व कोमल भावनांना व्यापून टाकणारी असते ती सुद्धां अर्जुनासाठीं मी टाकून देईन. त्याला न देण्यासारखी माझ्याजवळ कोणतीही वस्तु नाहीं." केवळ प्रेमासाठीं प्रेम असें अर्जुनावर भगवान् श्रीकृष्णांनीं प्रेम केलेलें आहे. फार काय ? अर्जुनासाठीं कमीपणा पत्करून श्रेय त्याच्या पदरांत टाकण्याची त्यांच्या अंतःकरणाची पूर्ण सिद्धता आहे. भारतीय युद्धासाठीं श्रीकृष्णांना साहाय्याची विनंति करावयास अर्जुन त्यांच्याकडे गेला असतां तो त्यांना आपलें सारथ्य करावयास सांगूं लागला. अर्जुनाचें या विषयींचें मनोगत व्यक्त करणारे शब्द अनेक दृष्टींनीं सूक्ष्म विचार करण्या-इतक्या महत्त्वाचे आहेत. अर्जुन श्रीकृष्णांना म्हणतोः (उद्योग-पर्व, अध्याय ७–३५ ते ३७)

"आपण सर्व कौरवांना ठार मारावयास समर्थ आहांत हें मला पूर्णपणें ठाऊक आहे. मी देखील त्यांना मारावयास समर्थ आहे. पण आपण सर्वांत अधिक पराक्रमी म्हणून आपली कीर्ति आधींच जगांत पसरलेली आहे. त्यामुळें युद्धांतील विजयाचें सर्व यश आपणाकडेच

येईल हें निर्विवाद आहे. मला सुद्धां स्वाभाविकपणेंच यश मिळावें अशी इच्छा आहे. आपण माझें सारथ्य करावें अशी पुष्कळ दिवसांपासून माझ्या अंत:करणांत इच्छा आहे. तेवढी आपण पूर्ण करावी म्हणून मी आपण युद्ध करीत नसतांही आपणच मला हवेत असें सांगितलें." याचा अर्थ असा आहे कीं, आपल्या पराक्रमाचें यश चहूंकडे पसरावें अशी एक वीरपुरुष या नात्यानें अर्जुनाची अत्यंत स्वाभाविक इच्छा होती. भगवान् श्रीकृष्णाप्रमाणें यशापयशाच्या अतीत असलेला तो परमेश्वर नव्हता. पराक्रमाचें जसें कर्तृत्व त्याला गाजवावयाचें होतें त्याचप्रमाणें यशाचें भोक्तृत्वही त्याला हवें होतें. श्रीकृष्णांनीं युद्ध केल्यास पूर्णांशानें तें भोक्तृत्व त्याच्या पदरांत पडणार नव्हतें. श्रीकृष्ण लढतोच म्हणाले असते वा त्यांनीं तशी पुसटही इच्छा प्रदर्शित केली असती तरी निश्चितपणें अर्जुन मागें सरला असता. पण अनायासें ते हातांत शस्त्र घेणार नसल्यामुळें निर्विवादपणें तें यश अर्जुनाच्याच पदरांत पडण्याची परिस्थिति चालून आलेली होती. न लढणारे श्रीकृष्ण सारथी म्हणून लाभल्यास 'जगद्विख्यात यशस्वी योद्धा व अजिंक्य पराक्रमी पुरुष ज्याचा सारथी आहे असा महारथी पार्थ' असें त्याच्या वर्णनाचें स्वरूप होणार होतें. तीच गोष्ट त्यानें बोलून दाखविली. श्रीकृष्णांना त्याच्या त्या उद्गारांची मोठी मौज वाटली व ते हंसून त्याला म्हणाले: (उद्योगपर्व अ. ७-३८) "हे पार्था, तूं माझ्याबरोबर स्पर्धा करतीस असें दिसतें. पण हें तुझ्या पराक्रमाला योग्यच आहे. तुझी इच्छा सफळ होईल. मी तुझें सारथ्य अवश्य करीन." 'स्पर्धसे' या शब्दांत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाचा सर्वच भाव पूर्णपणें प्रकट केला आहे. श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या मैत्रींत त्यांच्या अभिजात नेतृत्वाचा एक महान् गुणविशेष प्रकट झालेला आहे. तो म्हणजे स्वत: सारें काम करूनही अनुयायांनाच त्याचें श्रेय देऊन त्यांना फुलविण्याची प्रवृत्ति होय. महाभारतभर याचीं पुष्कळच उदाहरणें विखुरलेलीं आहेत. कांहीं मी येथें उदाहणादाखल देतों:–

वस्तुत: जयद्रथाला ठार मारण्याचें सर्व श्रेय भगवान् श्रीकृष्णांचें आहे. जर त्यांनीं आधींपासूनच सर्व प्रकारची सिद्धता केली नसती,

जर त्यांनीं रणक्षेत्रावरील आपल्या अपूर्व मार्गदर्शनानें सर्व प्रकारचे मोठमोठ्या योद्धयांचे अडथळे डावलून टाकले नसते, जर त्यांनीं वेळेवर आपल्या अद्वितीय सामर्थ्यानें सूर्यच झांकून टाकून कृत्रिम रात्र उत्पन्न केली नसती, जर त्यांनीं मरणाऱ्या सिंधुराज जयद्रथाचें मस्तक नेमकें त्याच्या बापाच्या मांडीवर अर्जुनाकडून टाकविलें नसतें, तर अर्जुनाचें प्रतिज्ञावचन पार खोटें ठरलें असतें व त्याला आपल्या जीवनाचा अंत करण्याविना दुसरा कोणताही मार्ग उरला नसता. सिंधुराज जयद्रथाच्या पित्याला परमेश्वराचें असें वरदान होतें कीं, त्याचें मस्तक जो कोणी जमिनीवर पाडील त्याचें मस्तक फुटून त्याला मृत्यु येईल. भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्या वरदानाचा उपयोग करून उभय पितापुत्रांचा कसा नाश केला याचें वर्णन करीत असतां महाभारतकार म्हणतात (द्रोणपर्व अ. १४६) :–

"अर्जुनानें अग्नीप्रमाणें तेजस्वी असा बाण धनुष्यावर योजतांच घाईघाईनें श्रीकृष्ण त्याला म्हणाले :– 'या दुरात्म्या सिंधुराजाचें मस्तक तूं तोड. मात्र माझ्या सूचनेकडे नीट लक्ष दे. याच्या जन्माच्या वेळीं ह्याच्या पित्याला आकाशवाणीनें असें सांगितलें आहे कीं, हा लढत असतां याच्या लक्षांत येणार नाहीं अशा पद्धतीनें शत्रू याचें मस्तक तोडील! तें ऐकतांच पुत्रप्रेमानें प्रेरित होऊन पित्यानें असा शाप देऊन ठेविलेला आहे कीं, जो कोणीं माझ्या पुत्राचें मस्तक तोडून जमिनीवर पाडील त्याचें स्वतःचें मस्तक फुटून त्याचे तुकडे होतील. हे पार्था, या स्यमंतपंचकाच्या बाहेरच ह्याचा पिता वृद्धक्षत्र तपश्चर्या करीत आहे. आपल्या दिव्य अस्त्राच्या प्रभावानें अशा पद्धतीनें तूं याचें मस्तक तोड कीं तें नेमकें त्याच्या मांडीवर जाऊन पडेल. अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्यापासून आमिषावर झडप घालणाऱ्या ससाण्याप्रमाणें बाण सुटला व तो वेगानें सिंधुपति जयद्रथाचें मस्तक तोडून शत्रूंचा शोक वाढवीत व मित्रांचा आनंद फुलवीत आकाशमार्गानें तें मस्तक घेऊन चालला. जप करीत असलेल्या त्याच्या पित्याच्या अंकावर पुत्राचें मस्तक जाऊन पडलें. कल्पना नसतांना काय पडलें म्हणून उडालेल्या गोंधळांत तें त्याच्याच हातून जमिनीवर पडलें व शापाचा अर्थ शब्दशः खरा होऊन त्या

वृद्धक्षत्राचेंच मस्तक फुटून तो कालवश झाला. जयद्रथाच्या वधांतील ही प्रत्येक घटना जर लक्षपूर्वक पाहिली तर त्या वधाचें सर्व श्रेय एकट्या श्रीकृष्णांचें आहे ही गोष्ट उघडच दिसते. पण त्या संबंधांत अणुमात्रसुद्धां कांहींएक ध्वनित न करतां रणांगणावरून परतणाऱ्या पार्थाला श्रीकृष्ण काय म्हणत आहेत व कसें फुलवीत आहेत हें पाहाण्यासारखें आहे (द्रोणपर्व अ. १४८) :–

"हे पार्था, इतकी विलक्षण प्रतिज्ञा करून ती तूं पूर्णपणें शेवटास नेलीस याविषयीं तुझें यश गावें तितकें थोडेंच आहे. सिंधुपति जयद्रथाला त्याच्या पित्यासहित नष्ट करणें ही सामान्य गोष्ट नव्हे. कौरवांच्या या प्रचंड सैन्याचा विस्तार व त्यांतील प्रबल योद्धयांचे पराक्रम यांच्या नुसत्या कल्पनेनें देवांनासुद्धां थरकांप सुटेल अशी वस्तुस्थिति आहे. केवळ एकट्या तुझ्यावांचून त्रैलोक्यांत दुसरा कोणीही या सैन्याशीं युद्ध करूं शकणारा मला दिसत नाहीं. येथें बळानें तुझ्यापेक्षां अधिक वाटावे अथवा समान वाटावे असे कितीतरी प्रभावशाली राजे दुर्योधनासाठीं उपस्थित आहेत. पण सुसज्ज होऊन ते केवळ तुझ्या अंगावर चालून आलेलेच आम्ही पाहूं शकलों. जे तुझ्या समोर उभे राहिले त्यांना पुन्हां आपल्या निवासस्थानाकडे जाण्याची संधीच तूं मिळूं दिली नाहींस. खरोखरीच पार्था, तुझा पराक्रम, तुझें बळ, महारुद्र अथवा महेंद्र यांच्याप्रमाणें आहे यांत शंका नाहीं. तूं एकट्यानें जें महत्कार्य पार पाडलें आहेस तसें दुसरें कोणीही पार पाडण्याची मुळींच शक्यता नाहीं. पहा, पहा, अर्जुना, अंतःकरणापासून जयाची इच्छा करणारे व ज्यांच्या कीर्तिदुंदुभीच्या नादानें दिक्कोन गर्जून उठावे असे मोठमोठे राजेलोक तुझ्या बाणाघातांनीं गतप्राण होऊन पडलेले आहेत. त्यांचीं छिन्नविच्छिन्न शरीरें पहा. भूमीला आलिंगन दिलेले, साऱ्या केसांत धूळ भरून गेलेले व तुझ्या बाणांनीं अवयवांचे ठिकठिकाणीं तुकडे उडालेले असे हे मोठमोठे योद्धे पहा. स्वतःच्या यशाचें वर्धन करणारें, समरांगणावरील हें महाकृत्य करण्याची शक्यता केवळ तुलाच आहे. एक तर दानवांना समरांगणांत ठार मारणारा महेंद्र व पृथ्वीवर नरव्याघ्र पार्थ यांच्याशिवाय तिसऱ्या

वीराचें नांवसुद्धां घ्यावयास नको." महाभारतकार पुढें म्हणतात (द्रोणपर्व अध्याय १४८–५८) :—

"जणुं कांहीं येवढ्या बोलण्यानें मुळींच समाधान न झाल्यामुळें अर्जुनाला रणभूमि याप्रमाणें दाखवीत त्याच्या महान् विजयाचा सूचक म्हणून भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपला पांचजन्य शंख ओठाला लावून त्याच्या नादानें वातावरण भारून टाकलें." शिबिरांत आल्यावर महान् ज्ञानसंपन्न युधिष्ठिरानें तें यश कोणाचें आहे हें पूर्णपणें ओळखलें होतें. म्हणून सद्‌गदित अंतःकरणानें श्रीकृष्णांचें स्तवन करावयास ते पुढें सरसावणार तोंच भगवान् श्रीकृष्ण त्यांना म्हणतात (द्रोणपर्व अध्याय १४९–३७):—

"हे महाराज, तुमच्या भक्तीनें अंतःकरण व्यापल्यामुळें तुमचा बंधु असलेल्या या नरव्याघ्र अर्जुनानें सहस्रावधि योद्ध्यांना ठार मारून आज जयद्रथाचा वध केला आहे. कर्तृत्व, बाहुवीर्य, स्थिर-चित्तता, शीघ्रता, व अमोघ बुद्धिकौशल्य या दृष्टीनें अर्जुनाच्या योग्यतेचा पुरुष मी दुसरा कोणीही पाहिला नाहीं. हा तुमचा धाकटा बंधु आहे ही केवढी सद्‌भाग्याची गोष्ट आहे. अमित सैन्याचा नाश करून यानें आपली प्रतिज्ञा आज पूर्ण केलेली आहे." फार काय साऱ्या भारतीय युद्धाच्या विजयाचें श्रेय भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाच्या पदरीं बांधलें आहे. त्यांच्या या विलक्षण नेतृत्वावर सर्व अनुचरांचा प्रगाढ विश्वास असण्याचें हें एक महत्त्वाचें कारण होतें.

आदर्श वल्लभ

भगवान् श्रीकृष्ण हे वल्लभ या नात्यानें अत्यंत आदर्श होते. अनंत स्त्रियांशीं त्यांना विवाह करावे लागले. त्यामुळें एका दृष्टीनें त्यांच्या कौटुंबिक जीवनांत घोर असंतोष सतत नांदावा. पण वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, त्याऐवजीं श्रीकृष्णांवर त्यांच्या पत्नींचें इतकें विलक्षण प्रेम आहे कीं सतत त्यांची कृपा आपल्यावर व्हावी ही एकमात्र इच्छा त्यांच्या अंतःकरणांत नांदते. महाभारतांतील वनपर्वांत श्रीकृष्णांची पत्नी सत्यभामा व द्रौपदी यांचा एक संवाद

आलेला आहे. त्यांत सत्यभामेनें कोणाच्याही तावडींत न सांपडूं शकणाऱ्या मनोनिग्रही भगवान् श्रीकृष्णांना वश करून घेण्याचा उपाय विचारलेला आहे. श्रीमत् भागवतांत एका प्रसंगानें श्रीकृष्णांच्या सर्व स्त्रियांच्या साक्षीच दिलेल्या आहेत. त्या या दृष्टीनें मोठ्या उद्बोधक आहेत. एका सूर्यग्रहणाच्या वेळीं प्रभासक्षेत्रावर भारतांतील सर्व थोर लोक व राजे एकत्र आले होते. धार्मिक कृत्यें संपल्यावर त्यांतील सर्वजण आपआपल्या गटांत जाऊन सुखसंवाद करीत बसले असतां तेथील स्त्रियांचाही एक मोठा मेळावा अशाच सुखसंवादार्थ एकत्र जमला. अर्थातच त्यामध्यें पांडवस्त्रिया व यादवस्त्रिया एकत्र आल्या होत्या. चालू असलेल्या परिसंवादांत द्रौपदीनें श्रीकृष्णांच्या स्त्रियांना उद्देशून असें म्हटलें कीं, तुमचा भगवंताशीं विवाह कसा झाला याचें वृत्त आम्हांस सांगा. त्याबरोबर श्रीकृष्णांच्या सर्व स्त्रियांनीं आपआपल्या विवाहाचें वृत्त निवेदन केलें आहे. त्यांत प्रत्येक स्त्री शेवटीं जें म्हणते त्यावरून तिच्या अंतःकरणाची कृष्णविषयक भावना कळून येते. स्त्रिया सांगतात (भागवत दशमस्कंध अ. ८३) :–

“रुक्मिणी म्हणते, राजे लोक मला शिशुपालाला द्यावयाचें असें ठरवून व त्यासाठीं आपलीं धनुष्यें उचलून सिद्ध असतां श्रीकृष्णानें त्या अजिंक्य समजलेल्या योद्ध्यांच्या मस्तकावर पाय देऊन सिंह जसा मेंढ्यांच्या कळपांतून आपला भाग घेऊन जातो, त्याप्रमाणें मला हरण करून नेलें. लक्ष्मीचें निवासस्थान अशा त्या भगवंताच्या पायाचें माझ्या हातून नित्य पूजन घडो.

सत्यभामा म्हणते, माझा पिता जो सत्राजित त्याला आपल्या भावाच्या वधामुळें अत्यंत दुःख झालें. व त्या भावाबरोबरच स्यमंतक मणीही नष्ट झाल्यामुळें त्यानें त्या वधाचा व मण्याच्या चोरीचा आळ श्रीकृष्णांवर घातला, तेव्हां तो आरोप सर्वथा धुवून टाकावा म्हणून भगवंतानें ऋक्षराज जांबवानाचा पराभव करून त्याच्यापासून तो मणि आणला व माझ्या पित्याला दिला. एवंच खोटा आरोप केल्यामुळें आतां श्रीकृष्ण काय करील कोण जाणे

म्हणून माझ्या पित्याला संकोच उत्पन्न झाला व मण्यासह त्यानें मला प्रभु श्रीकृष्णाला अर्पण केलें.

जांबवंती म्हणते, माझा पिता जो जांबवान त्यानें श्रीकृष्ण म्हणजे आपला स्वामी जो सीतापति रामचंद्र तोच होय हें न ओळखल्यामुळें त्याच्याशीं २७ दिवस युद्ध केलें. शेवटीं युद्धांत जेव्हां त्याची परीक्षा झाली तेव्हां त्याला ओळख पटली व त्यानें मला श्रीकृष्णांना स्यमंतक मण्यासह अर्पण केलें. मी स्वत:ला त्यांची दासी समजते.

कालिंदी म्हणाली, श्रीकृष्णांच्या पादस्पर्शाचा लाभ घडावा या इच्छेनें मी तपश्चर्या करीत आहे असें जेव्हां त्या भगवंताला कळलें, तेव्हां अर्जुनासह येऊन त्यांनीं माझें पाणिग्रहण केलें व अशा रीतीनें मी त्यांची गृहदासी झालें.

भद्रा म्हणाली, माझ्या स्वयंवरांत येऊन व उपस्थित सर्व राजे लोकांचा पराभव करून स्वत:ची पत्नी म्हणविण्याचें सौभाग्य श्रीकृष्णांनीं मला प्राप्त करून दिलें. मला त्यांचे पाय धुण्याचें भाग्य जन्मोजन्मीं लाभो.

सत्या म्हणाली, माझ्या पित्यानें मला वरूं इच्छिणाऱ्या राजांची परीक्षा करण्याकरितां अत्यंत बलवान्, तापट आणि धार-दार शिंगांचे असे सात बैल सिद्ध केले. वीर्यशाली पुरुषांचा गर्व हरण करणाऱ्या भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्या बैलांना, लहान मुलें खेळ-तांना लहान कोंकरांना जसें चटकन् धरतात त्याप्रमाणें धरून बांधून टाकलें. याप्रमाणें पराक्रम हेंच माझ्या प्राप्तीचें मोल ठेविलें असतां आपल्याला वाटेंत अडविणाऱ्या राजांचा पराभव करून आंदण दिलेल्या दासी आणि चतुरंग सेना यांसह श्रीकृष्ण मला घेऊन गेले. त्यांची सेवा मला नित्य घडो.

मित्रविंदा म्हणाली, हे द्रौपदी, श्रीकृष्ण हा माझा मामेभाऊ असून माझें मन त्याच्यावर प्रथमपासूनच आसक्त होतें. हें पाहून माझ्या पित्यानें आपण होऊन त्या भगवंताला बोलावून आणिलें आणि एक अक्षौहिणी सैन्य व अनेक दासी यांच्या सह मला त्यांच्या

पदरांत घातलें. मला त्यांच्या पादस्पर्शाचें भाग्य जन्मोजन्मीं लाभो. त्यानेंच माझें कल्याण होईल अशी माझी दृढ श्रद्धा आहे.

लक्ष्मणा नांवाच्या भगवंताच्या पत्नीनें आपल्या विवाहाची सर्व कथा सांगून शेवटीं ती म्हणाली कीं, आम्ही श्रीकृष्णांच्या दासी आहोंत. सर्व इच्छा सोडून त्यांच्या प्राप्तीसाठीं आम्ही पूर्वजन्मीं जें कांहीं तप केलें असेल त्याचेंच त्यांचा आम्हांस मिळणारा सहवास हें फळ होय अशी आमची दृढ श्रद्धा आहे.

नरकासुराच्या बंदीतून भगवंतांनीं सोडविलेल्या स्त्रियांनीं आपल्या विवाहाचें वृत्त सांगून शेवटीं आपल्या भावना व्यक्त करतांना म्हटलें: "हे पतिव्रते द्रौपदी, आम्हांला साम्राज्य, स्वराज्य, भोज्य, वैराज्य पारमेष्ठ्य, मोक्ष वा वैकुंठ यांपैकीं कशाचीही इच्छा नाहीं. लक्ष्मीच्या स्तनावरील केशराच्या सुवासानें सुगंधित झालेली गदाधारी श्रीकृष्णाच्या कांतियुक्त चरणावरील धूळ मस्तकीं धारण करावयास मिळावी याहून दुसरी कोणतीही इच्छा आम्हांला नाहीं." भगवान् श्रीकृष्णांच्या स्त्रियांच्या या विलक्षण उत्कट भावनांवरून त्यांच्या दांपत्यप्रेमाची कल्पना येऊं शकते. त्यांच्या सर्व स्त्रियांत अहंकारी फक्त सत्यभामा आहे. परोपरीनें श्रीकृष्णांच्या सेवेसाठीं त्यांच्या पत्नी कशा झटत याचें वर्णन करीत असतां श्रीमत् भागवतकार (दशमस्कंध अ. ५९–४५) म्हणतात :

"त्यांच्यापाशीं प्रत्येकीं शेंकडो दासी असतांनाही त्या स्वतःच श्रीकृष्णांची सेवा करीत. स्वागत, आसन, पादप्रक्षालन, पादसंवाहन शृंगार, स्नान, भोजन, तांबूलदान, इत्यादि प्रत्येक गोष्ट स्वतः करावी म्हणून त्या झटत." भागवताच्या दशमस्कंधांत (अ. ६०) श्रीकृष्णांनीं रुक्मिणीची साधी थट्टा केली तर त्या थट्टेतील वियोगाच्या कल्पनेनें सुद्धां ती मूर्च्छा येऊन खालीं पडली असें वर्णन आहे. रुक्मिणी खालीं पडतांच श्रीकृष्णांच्या हृदयाची झालेली तगमग, त्यांनीं तिचें केलेलें सांत्वन व काढलेले उद्गार यांचें शब्दचित्र रेखाटतांना भागवतकार म्हणतात (दशमस्कंध अ. ६०–२५ ते ३१):—

"आपण केलेल्या थट्टेचा खराच वियोग होणार असा अर्थ करून दु:खावेगानें रुक्मिणी मूर्च्छित झाली आहे हें पाहून श्रीकृष्णांनीं पर्यंकावरून खालीं उतरून तिला सावरलें. तिचे केस नीट केले. व आपल्या कमलासारख्या हातानें तिचे अश्रू पुसून त्यांनीं तिचें सांत्वन केलें. जवळ घेऊन ते रुक्मिणीला म्हणाले, उगाच तूं दु:ख केलेंस. तुझें माझ्यावर किती एकांतिक प्रेम आहे याची मला कल्पना नाहीं काय? पण तूं मला थट्टेंत उत्तर कसें देतेंस हें पहाण्यासाठीं मी तुझी थट्टा केली. पण रुक्मिणी, खरं सांगायचं तर नेहमींच प्रसन्न असणारा तुझा चेहरा आज गोंधळल्यामुळें अधिकच सुंदर दिसतो आहे. तुझे ओठ किती थरथरत आहेत. वक्रदृष्टीनें पाहिल्यामुळें तुझ्या डोळ्यांच्या कडा लाल होऊन भुवयांच्या धनुष्याकृति ओळी किती मनोरम दिसतात! मला तुला असें कधींही पहातां आलें नसतें. आणि रुक्मिणी, इतका हळवेपणा असूं नये. गृहस्थाश्रमी पुरुषांना घरांत राहण्याचा मोठा आनंदाचा काळ म्हणजे आपल्या प्रिय पत्नीशीं थट्टेचीं भाषणें करून जो घालवितां येईल तोच होय."

श्रीमत् भागवताच्या ६९ व्या अध्यायांत श्रीकृष्णांच्या संसारांतील असंतोष हुडकून काढण्याप्रीत्यर्थ आलेल्या नारदांना त्या संसाराच्या क्षीरसमुद्रांतील एकामागून एक पूर्ण समाधानाचे आवर्त पाहून कसें गोंधळल्यासारखें झालें व शेवटीं पूर्ण पुरुषाची गृहस्थ-जीवनांतील ही परिपूर्णता ध्यानांत घेऊन ते स्वत: त्यांना धन्यवाद देत कसे निघून गेले याचें अतिशय मनोरम वर्णन आहे.

भगवान् श्रीकृष्ण महान् विलासी होते असें त्यांच्या आनंदमय गृहजीवनावरून आढळून येईल. पण श्रीकृष्ण विलासी होते काय? हा एक खरोखरी विचारार्ह प्रश्न आहे. केवळ विलासासाठीं त्यांनीं सहस्त्रावधि स्त्रियांशीं विवाह केले असें त्यांच्या चरित्राच्या आक्षेपकांचें म्हणणें आहे. किंबहुना श्रीकृष्णांच्या विलासी जीवनाची मिठी प्रतिभेच्या मोठमोठ्या वैरागरांच्याही अंत:करणावर पडलेली आहे. कोणतेंही विलासी पद वा कविता श्लील-अश्लीलतेच्या वादांतून वांचवावयाची असली कीं तिच्यांत श्रीकृष्णांचा संबंध आणावयाचा ही युक्ति तर अलिकडेही पुष्कळ लोक अवलंबावयास लागलेले

आहेत. प्राचीन संस्कृत कवींच्या व मराठी कवींच्या शृंगार काव्यांचें तर श्रीकृष्ण नायकच आहेत, पण हें जर सगळें खरेंच असेल तर आपल्या अपार सामर्थ्याचा उपयोग सहस्रावधि स्त्रियांची आपल्या विलासभवनांत भरती करण्याकडे करून विलासवासनेच्या अग्नींत इतक्या स्त्रियांना ओढणारे श्रीकृष्ण महान् वासनाजयाची घोषणा करणाऱ्या भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासांत पूर्णावतार म्हणून कधींच गणले जाणार नाहींत हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. श्रीकृष्ण विलासी होते काय व नसतील तर त्यांच्या बहुपत्नीकत्वाचें कारण काय ?

भगवान् श्रीकृष्णांचे आक्षेपक त्यांच्याविषयीं विलासाच्या संबंधांत जें म्हणतात तें योग्य कीं अयोग्य हें पहाण्यापूर्वी आपण त्यांच्या विवाहांकडेच पाहूं. भगवान् श्रीकृष्णांच्या स्त्रियांमध्यें आठ स्त्रिया अष्टनायिका म्हणून विख्यात असून त्यांच्या आणखी सोळा सहस्र स्त्रिया होत्या असें वर्णन आढळतें. त्यांच्या अष्टनायिकांपैकीं रुक्मिणी, भद्रा, सत्या, मित्रविंदा व लक्ष्मणा या पांच राजकन्या असून कालिंदी, सत्यभामा, व जांबवन्ती ह्या तीन प्रत्यक्ष प्रथित राजघराण्यांतील नाहींत असें दिसतें. पांच राजकन्यांशीं भगवान् श्रीकृष्णांनीं विवाह करण्याचें कारण त्यांच्यासमोर कंसवधानंतर उपस्थित झालेल्या अखंड संघर्षांत दडलेलें आहे. राजकीय पुरुषांचे जे विवाह होत असतात त्यांचें प्रधान कारण हें राजकारणांतच दडलेलें असतें. श्रीकृष्णांना जर कोणत्याही प्रसंगीं पराक्रम गाजवून व आपलें कौशल्य प्रकट करून विवाह करण्याची खोड असती तर द्रौपदीच्या स्वयंवरांत तिची माळ श्रीकृष्ण सोडून दुसऱ्या कोणाच्याही गळ्यांत पडण्याचा मुळींच संभव नव्हता. धनुर्विद्येच्या कलेंत श्रीकृष्ण हे पार्थापेक्षांही अधिक कुशल होते याचा मी इतरत्र उल्लेख केलाच आहे. अशा स्थितींत द्रौपदीच्या स्वयंवरांतील मत्स्यापेक्षांही अधिक विकट मत्स्य तोडून खालीं पाडणाऱ्या श्रीकृष्णांना द्रुपदाच्या मत्स्ययंत्राचा भेद करणें मुळींच अवघड नव्हतें. द्रौपदी ही कशी अत्यंत लावण्यवती होती व तिच्या प्राप्तीसाठीं मोठमोठ्या राजघराण्यांतील कुलंधर व तरुण पराक्रमी

लोकांत कशी स्पर्धा लागून राहिली होती हें माझ्या महाभारता-वरील व्याख्यानें या ग्रंथांतील द्रौपदीच्या स्वभावरेखनांत मी मांडलेलें आहे. पण श्रीकृष्णांनीं त्या स्पर्धेत सर्व क्षत्रिय अयशस्वी व भग्नोत्साह झाले असतांनाही मुळींच भाग घेतला नाहीं. त्यांना विचारण्यांतही आलें; पण त्यांनीं ती गोष्ट नाकारली व केवळ प्रेक्षक म्हणून ते तेथें उपस्थित राहिले. तात्पर्य, केवळ विवाहाच्या इच्छेपेक्षां त्यांच्या विवाहाला दुसरींच कारणें संभवतात.

त्यांच्या अष्टनायिकांपैकीं पांच राजकन्यांशीं त्यांनीं जे विवाह केले ते केवळ वेगवेगळचा राजघराण्यांशीं आपले संबंध प्रस्थापित करून जरासंधाच्या नेतृत्वाखालीं एकवटलेल्या राजसंघाशीं कराव्या लागणाऱ्या संघर्षांत आपण एकटेच पडूं नये तर आपल्यालाही साहाय्यक असावेत म्हणून केलेले आहेत. दुर्दैवानें इतर सर्व व्यवहारांत या संबद्ध राजघराण्यांचा व त्यांचा संबंध अतिशय चांगला असला तरी प्रत्यक्ष जरासंधाशीं असणाऱ्या संघर्षांत मात्र त्याच्या धाकामुळें त्यांचा त्यांना फारसा उपयोग झाला नाहीं असें स्वतः श्रीकृष्णांच्याच बोलण्यावरून दिसतें. युधिष्ठिराशीं राजसूय यज्ञासंबंधीं वाटाघाटी करीत असतां ते जरासंधाच्या सामर्थ्याचें वर्णन करून सांगतांना (सभापर्व अ. १४–२२व२३) म्हणतात :—

"ज्याचा भाऊ भगवान् परशुरामाप्रमाणें अत्यंत बलवान् तो आमचा सासरा राजा भीष्मक (म्हणजे रुक्मिणीचे वडील) हाही जरासंधाच्याच सेवेंत आहे. नेहमीं त्याचें प्रिय करण्यासाठीं झटणाऱ्या, व सदैव नम्रतेनें वागणाऱ्या, आमच्यासारख्या अत्यंत जवळच्या नातलगांचेंही नातें विसरून तो आमच्या शत्रुपक्षांत समाविष्ट झालेला आहे. त्याचा व आमचा नातेंसंबंधही विसरून शत्रुपक्षाकडून तो आमचें अप्रिय करण्याविषयीं झटत असतो."

राजा जरासंधाचें असलेलें विलक्षण सामर्थ्य आणि त्याचा क्रूर स्वभाव या दोन गोष्टींमुळें या संबंधांचा श्रीकृष्णांना जितका उप-योग होणें आवश्यक होतें तितका जरी झालेला नसला तरी मुळांत हे संबंध उत्पन्न करतांना ते मुख्यतः राजकीय हेतूस्तवच उत्पन्न करण्यांत आलेले आहेत. अष्टनायिकांपैकीं तीन या वेगवेगळ्या

कारणास्तव त्यांच्याकडे चालून आलेल्या आहेत. सत्यभामेशीं त्यांचा झालेला विवाह स्यमंतक मण्याच्या प्रकरणांतून स्वतःची सुटका करून घेण्यासाठीं स्वतः तिच्या पित्यानें, सत्राजितानें, आपण लोकांतून सदाचें उठून जाऊं नये म्हणून एकांतांत येऊन श्रीकृष्णांची विनवणी केल्यामुळें केलेला विवाह आहे. श्रीमत् भागवतकार या विवाहासंबंधीं लिहितात (दशमस्कंध अ. ५६–३८ ते ४३) :–

" स्यमंतक मण्याच्या विषयांत तो कपटानें लांबविला अशी आपली अकारण दुष्कीर्ति पसरविणाऱ्या सत्राजिताला भर सभेंत बोलावून त्याच्या स्वाधीन श्रीकृष्णांनीं तो मणि केला व सर्वसमक्ष त्याचे दांत घशांत घातले. त्यामुळें तो अतिशय लज्जित झाला. त्याला तोंड दाखविणें अशक्य झालें. खालीं मान घालून तेथून तो आपल्या घरीं निघून गेला. थोर पुरुषाचा अकारण द्वेष केल्यामुळें तो अगदीं घाबरून गेला आणि कृतापराधाविषयीं मनाशीं विचार करूं लागला. हें पाप मी आतां कसें धुऊन काढूं ? माझ्यावर श्रीकृष्ण कसा प्रसन्न होईल ? मी काय केलें असतां माझें कल्याण होईल आणि लोक माझी अदूरदर्शी, क्षुद्र, मूर्ख व द्रव्यलोभी या शेलक्या विशेषणांनीं निंदा करणार नाहींत ? तरी आतां आपण आपली अत्यंत सुंदर अशी कन्या सत्यभामा श्रीकृष्णाला अर्पण करावी व तिच्याबरोबर आंदण म्हणून हा मणीही द्यावा असें त्यानें आपल्या मनाशीं ठरविलें व स्वतः होऊन त्यानें मणि व कन्या श्रीकृष्णांना दिली. श्रीकृष्णांनीं मणि घेतला नाहींच. नुसता मणि श्रीकृष्ण घेणार नाहींत व मणि त्यांच्या स्वाधीन न केला तर आपल्याच अपराधामुळें घोर लोकद्वेषास तोंड द्यावें लागणार ही आपली परिस्थिति सत्राजितानें श्रीकृष्णांना निवेदन केली व म्हणून त्यांनीं सत्यभामेचा स्वीकार केला आहे.

या स्यमंतकासाठीं जांबवंताशीं त्यांना जें विलक्षण युद्ध करावें लागलें त्याचा उल्लेख मीं मागें केलाच आहे. आपण मिळविलेला मणि नुसता न देतां मुलीबरोबर जावयाला द्यावयाची देणगी म्हणून देण्याची त्याची सिद्धता होती व श्रीकृष्णांना कांहींही करून मणि नेण्याची निकड असल्यामुळें भांडण व त्यांतून उत्पन्न होणारा

कडवटपणा याऐवजीं सामोपचारानें व सदाची मैत्री जोडून तो मिळत असल्यामुळें तसा स्वीकारणें हा अर्थातच उत्कृष्ट मार्ग होता. म्हणून श्रीकृष्णांना हा विवाह पत्करावा लागला. कालिंदीचा त्यांच्याशीं झालेला विवाह हा मात्र तिच्या एकांतिक प्रेमाचाच केवळ विजय आहे. तत्कालीन समाजांत बहुपत्नीकत्व हें निषिद्ध वा निंद्य तर नव्हतेंच, पण चांगलेंच रूढ असून ती कांहीं अमान्य वा विशेष विचार करण्यासारखी गोष्ट नव्हती. श्रीकृष्णांनीं एकपत्नीकत्वाचें कोणतेंही व्रत घेतलेलें नव्हतें. त्यामुळें तत्कालीन सामाजिक रूढीच्या अनुरूप व राजकीय वा अन्य कारणास्तव श्रीकृष्णांनीं हे आठ विवाह केले असल्याचें दिसून येतें. छत्रपति श्रीशिवाजी महाराजांनीं आठ विवाह केले असल्याचें इतिहासांत उल्लेखिलेलें आहे. ज्या काळांत श्रीकृष्ण झाले त्या काळांतही कोणत्याही प्रसिद्ध पुरुषाचे एकाहून अधिक विवाह झालेले आहेत. लोकसंकेताला योग्य, धर्मशास्त्राला मान्य, व परिस्थितीला आवश्यक अशी या आठ विवाहांची वस्तुस्थिति आहे. पण खरें सांगावयाचें तर श्रीकृष्णांनीं हे आठ विवाह केले असते तर त्यांचे विवाह हा चर्चेचा प्रश्न होत नव्हता. तो तसा होण्याचें खरें कारण यानंतर त्यांनीं शतावधि राजस्त्रियांशीं जे विवाह केले त्यांत दडलेलें आहे. शतावधि स्त्रियांशीं श्रीकृष्णांनीं विवाह कां केले असतील ?

एक घोर सामाजिक संकट

श्रीकृष्णांनीं ज्यांच्याशीं विवाह केले त्या या सर्व स्त्रिया कुलीन राजे व सामंत यांच्या घराण्यांतील असून प्राग्ज्योतिष प्रांताचा राजा ‘नरकासुर’ याच्या बंदींतून सोडविलेल्या आहेत. नरक हा अत्यंत अत्याचारी व बलाढ्य असुर असून आपल्या मुर नांवाच्या मित्राच्या साहाय्यानें स्त्रियांचें अपहरण करून त्यांना नाडणें, व त्यांचा व्यापार करणें हा त्याचा धंदा होता. स्त्रीचारित्र्यावरील तो एक महान् आपत्ति असून नरकासुराच्या या भयानक अपकृत्याच्या विविध वार्ता द्वारकेंत स्थिरपद झाल्यापासून भगवान् श्रीकृष्णांच्या

कानीं एकसारख्या येत होत्या. पशुत्व जेथें मानवतेवर अत्याचारास प्रवृत्त होईल त्या प्रत्येक ठिकाणीं जाऊन त्याचें निखंदन करणें व तें करीत असतां अंतःकरणाची वृत्ति निरभिलाष राखणें हें भगवान् श्रीकृष्णांचें महाव्रत कंसाला मारल्यापासूनच सर्वत्र विख्यात झालेलें होतें. अशा स्थितींत प्रत्येक दलित व्यक्ति वा समाज आपला बंधमोचक म्हणून त्यांच्याकडे पहात असे. त्यांनीं नरकासुराच्या जाचांतून दलितांची मुक्तता करावी म्हणून अनेकांनीं त्यांची प्रार्थना केली व नरकासुराचीं दुष्ट कृत्यें ऐकून त्याचा वध करावयाचा निर्णय श्रीकृष्णांनीं घेतला. स्त्रीजातींवरील त्याच्या महान् संकटाचें वर्णन करतांना हरिवंशांत असें म्हटलें आहे कीं :

गन्धर्वाणां च याः कन्या जहार नरको बली ।
याश्च देवमनुष्याणां सप्त चाप्सरसां गणाः ॥ १२
चतुर्दश सहस्राणि एकविंशच्छतानि च ।
एकवेणीधराः सर्वाः सतीमार्गमनुव्रताः ॥ १३

--(हरिवंश, विष्णुपर्व अ. ६३)

"अनेकविध घराण्यांतून नरकासुरानें अनेक स्त्रिया पळविल्या. त्या सर्व कुमारिका होत्या. त्यांची संख्या सहस्रांनीं भरणारी होती. श्रीकृष्णांनीं त्याच्या याच घोर अपराधास्तव प्राग्ज्योतिष पुरावर हल्ला चढवून त्याला ठार मारलें. त्यांनीं एकट्या नरकासुरालाच मारलें नाहीं तर मुर, पंचजन इत्यादि त्याच्या सर्व साथीदारांसह त्यांनीं त्याचा वध केला. एका द्रौपदीच्या अपमानासाठीं संपूर्ण कौरववंशाला आपल्या क्रोधाग्नींत दग्ध करून टाकणाऱ्या श्रीकृष्णांना अशा अनंत द्रौपदींचा शीलविध्वंस करावयास पद्धतशीरपणें प्रवृत्त झालेल्या लोकांविषयीं केवढा विलक्षण संताप असेल हें कांहीं वेगळें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. श्रीकृष्णांनीं नरकासुराला ठार मारल्यावर त्यांनीं त्याच्या अंतःपुरांत प्रवेश केला. तेथें शोध करतां करतां खास गुहेंत क्रूर पहारेकऱ्यांच्या पहाऱ्याखालीं असलेल्या स्त्रियांचा त्यांना पत्ता लागला. त्या सर्वांनीं काषायवस्त्रें परिधान केलीं होतीं. ज्या नरकांतून कधींही बाहेर पडण्याची आशा त्यांनीं केली नव्हती त्यांतून सोडविणारा आपला

बंधमोचक आल्याचें पहातांच त्यांच्या अंतःकरणाला केवढा आनंद झाला असेल ! हरिवंशकार (विष्णुपर्व अ. ६४) म्हणतात :

" भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्या गुहेंत असलेल्या मुली पाहिल्या, त्या काषायवस्त्रें परिधान केलेल्या होत्या. नरकासुरानें त्यांना पकडून आणतांना जी वेणी त्यांनीं घातली होती ती जशीच्या तशीच होती. आपली सुटका व्हावी म्हणून व्रतें, उपवास करून त्या अत्यंत कृश झालेल्या होत्या. आपले अपहारक, आपल्या लावण्यधनावर दरोडा पाडावयास उत्सुकलेले नरक, मुर, हयग्रीव व निसुंद यांना भगवान् श्रीकृष्णानें ठार मारलें व या दानव राज्याचें निखंदन केलें हें ऐकतांच आपल्या त्या बंधमोचकाच्या वाटेकडे त्या डोळ्यांत प्राण आणून वाट बघत होत्या. श्रीकृष्णांनीं त्या जागीं प्रवेश करतांच त्या कमलनेत्र भगवंतांनीं आपलें संरक्षण केलें असल्यामुळें आपलें जीवनसर्वस्व त्यांनाच अर्पण करावें अशी त्यांची मनोधारणा झाली. पत्नी म्हणून त्यांनीं आपला स्वीकार करावा असें त्यांना उत्कटतेनें वाटूं लागलें. चंद्रवदन श्रीकृष्णांच्या सभोंवती उभे राहून त्या म्हणूं लागल्या : 'आम्हांला पूर्वींच मोठमोठ्या ऋषींनीं असें सांगितलें आहे कीं नरकाला ठार मारणारा भगवानच तुमचा पति होईल. तेव्हां-पासून आम्ही आपल्या वाटेकडे डोळे लावून होतों. आपली कीर्ति आम्ही यापूर्वींच ऐकलेली आहे. आज आपल्या दर्शनानें आम्ही कृतार्थ झालों. आपलें जीवितसर्वस्व आम्हीं आपणांसच अर्पण केलें आहे. आपणाविना आम्हांस दुसरी गति नाहीं.' त्यांचे ते करुण विलाप ऐकून भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्या मुलींचें सांत्वन केलें, त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेनुरूप त्यांचा सन्मान केला व त्यांच्याशीं बोलून शिबिकांमधून द्वारकेकडे त्यांना पाठवून दिलें. "

या वर्णनांतील दैवी भाग सोडून देऊन केवळ मानवी भागाकडे वळलें तर प्रत्यक्षांत काय दृष्टोत्पत्तीस येतें ? नरकासुर व प्राग्ज्योतिषपुर या दोन्हींही ऐतिहासिक घटना आहेत ही गोष्ट निर्विवाद आहे. या नरकासुराचाच पुत्र म्हणजे कुरुपांडव युद्धांत अर्जुनानें ठार मारलेला राजा भगदत्त होय. नरकासुर–भगदत्ता-पासून आपली परंपरा सांगणारा त्यांच्या वंशांतील राजांचा एक

गुप्तकालीन ताम्रपट नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. तात्पर्य,नरकासुर ह्या एक ऐतिहासिक पुरुष होता व आपल्या आसुरी प्रवृत्तीच्या अनुरूप रावणादि असुरांच्या पावलावर पाऊल टाकून स्त्रीलावण्याचा तो एक भयानक दरोडेखोर बनून राहिला होता. भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्याला ठार मारलें. त्याच्या बंदींतील ज्या मुलींना त्यांनीं सोडविलें, त्यांच्या शतावधि संख्येकडे पाहिलें तर तो स्त्रीविक्रयाचा व्यापारही करीत असला पाहिजे असें म्हणतां येईल. पण तो विक्रय करो अथवा न करो, शतावधि चांगल्या घराण्यांतील मुली त्याच्या बंदीखान्यांत होत्या ही गोष्ट निर्विवाद आहे. श्रीकृष्णांनीं त्याला ठार मारून त्या मुलींना सोडविलें. पण मुलींना सोडविल्या-नंतर एक वेगळाच महत्त्वाचा प्रश्न त्यांच्यासमोर उभा राहिला. तो प्रश्न म्हणजे त्या मुलींचें करावयाचें काय हा होय.

दुष्ट आक्रमकाच्या तावडींतून चांगल्या घराण्यांतील मुलींची सुटका करणाऱ्या सामाजिक कार्यकर्त्यांसमोर आजच्या विसाव्या शतकांतही पुढें त्यांचें काय करावयाचें हा प्रश्न उभा राहिल्या-विना राहात नाहीं. सामाजिक परिस्थितींत विशिष्ट रूढ संकेतामुळें त्यांच्या मूळ पालकांची त्यांना स्वतःच्या कुटुंबांत समाविष्ट करून घेण्याची सिद्धता नसते. आईबापांनीं त्या मुलींना हृदयावर दगड ठेवून आश्रय दिला तरी त्यांच्या पुढच्या जीवनाचें काय हा मोठाच प्रश्न उभा राहतो व त्याचें उत्तर न मिळतां तें प्रश्नचिन्ह नुसतेंच वाढत राहातें. जणू कांहीं एकाद्या सबळ लांडग्यानें त्यांना पळविलें हा त्या मुलींचा अपराधच आहे! या स्थितींत कोणीही मनुष्य त्यांना सहसा पत्नी म्हणून पत्करावयास तयार होत नसल्यामुळें त्यांच्यासमोर केवळ दोनच मार्ग शिल्लक उरतात. ते दोन मार्ग म्हणजे एक आत्महत्या किंवा दुसरा म्हणजे वेश्याव्यवसाय. आजही पळवि-लेल्या हिंदू मुली, अपहार करणाऱ्या व्यक्तीच्या सहवासांत आपलें नरकमय जीवन जन्मभर घालवावयास ज्या सिद्ध होतात त्यांतली पुष्कळशी वस्तुस्थिति त्यांच्या मूळच्या समाजांत त्यांना प्रतिष्ठेचें व सन्मानाचें जीवन जगणें अशक्य होऊन बसण्यांतच दडलेली असते. नरकासुराच्या बंदींतील या कुमारिकांच्या जीवनाचाही असाच

बिकट प्रश्न उत्पन्न झालेला आहे. तो लक्षांत घेऊन मानवतेचे महान् उद्धारक भगवान् श्रीकृष्ण हे स्वतः पुढें आले व जसे सुटकेचे, तसेंच त्या चांगल्या घराण्यांतील मुलींच्या जीवनाची घडी नीट बसवून त्यांना प्रतिष्ठेचें व सन्मानाचें जीवन सामाजिक क्षेत्रांत मिळवून देण्याचें उत्तरदायित्वही आपलेंच आहे हें त्यांनीं ओळखलें. इतर कोणीही जी गोष्ट करावयास सहसा सिद्ध व्हावयाचें नाहीं ती त्यांनीं स्वतःच्या विभूतिमत्त्वानुरूप केली. त्यांनीं त्या कुमारिकांची इच्छा ओळखून पत्नी म्हणून त्यांचा स्वीकार केला. श्रीकृष्णांनीं स्वतःच त्यांचा स्वीकार केल्यावर आपोआपच सामाजिक जीवनांतील त्यांचें स्थान निश्चित झालें. भगवंतांच्या या लोकोत्तर सामाजिक कार्याला जर विलास म्हणावयाचें असलें तर तशा महापुरुषांना 'ते के न जानीमहे' एवढें एकच उत्तर असूं शकेल !

भगवान् श्रीकृष्ण हे द्वारकेच्या वैभवसंपन्न राज्याचे सूत्रधार होते. कामसंकल्पवर्जित अशा त्यांच्या सम अंतःकरणप्रवृत्तीचीं किती तरी वर्णनें आढळतात. आनंदमय गृहस्थाश्रम करूनही जलाशयांतील कमलपत्राप्रमाणें त्यांच्या अंतःकरणाला आसक्तीचा लेप कधींही लागला नाहीं. श्रीकृष्णांना आपल्या स्वाधीन करून घेणें अशक्य आहे हें त्यांच्या पत्नींना कसें पटलें होतें याची साक्ष महाभारतांतील सत्यभामा–द्रौपदीच्या संवादावरून मिळते. भागवतकार (दशमस्कन्ध अ. ६१–३ व ४) त्यांच्या निर्लेप व अनासक्त मनःस्थितीचें वर्णन करतांना म्हणतातः

"भगवान् श्रीकृष्णांचें कमलासारखे सुंदर मुख, त्यांचे आजानुबाहू, पाणीदार डोळे, प्रेमळ हंसणें, सहानुभूतीनें पहाणें, गोड बोलणें, इत्यादि गोष्टींनीं त्या स्वतः अगदीं मोहून गेल्या होत्या. पण त्या स्त्रियांना आपल्या अनेक प्रकारच्या विलासांनीं सुद्धां परिपूर्णस्वरूपी श्रीकृष्णांचें मन हरण करतां आलें नाहीं. स्मित हास्य करीत त्यांच्याकडे पाहून आपल्या मनांतील अभिप्राय त्यांना दर्शविणें, कटाक्षपात इत्यादि अनेक विभ्रमानें देखील श्रीकृष्णांना स्वाधीन करून घेणें अशक्य आहे असें त्यांना वाटे. पण निर्लेप पुरुषानें एकदां संसाराचा स्वीकार केल्यावर त्यांतील प्रत्येक

अवस्थेंत सहवासांतील दुसऱ्या व्यक्तींचें जीवन खुरटें न करतां तें अधिकांत अधिक फुलविणें हेंच त्या व्यक्तीच्या परिपूर्णतेचें खरें लक्षण आहे. अनासक्त पुरुषानें एकदां संसार पत्करल्यावर त्याला अभिनिवेशाचीं लक्षणें पत्करावीं लागतातच. तीं न पत्करणें हीच खरी अपूर्णता होय. अंत:करण पूर्णपणें ब्राह्मी स्थितीशीं एकरूप झालेले नवभारताचे ब्रह्मर्षि श्री. आण्णासाहेब पटवर्धन हे महालक्ष्मीच्या दिवशीं देवीजवळील पदार्थांत साधी कांकडी नसली तर अस्वस्थ होऊन जात व दसऱ्याच्या दिवशीं द्यावयाचें पोस्त कधींही स्वत:च्या हातानें न देतां दुरूनच आश्रितांच्या अंगावर फेंकीत. या विशिष्ट वागणुकींतील जें रहस्य, तेंच भगवान् श्रीकृष्णांच्या वैभवशाली गृहजीवनांतील रहस्य होय. परिपूर्ण सिद्ध पुरुषाच्या व्यवहारांतील अवस्थेंतही साधकाच्या अपरिपूर्णतेची झांक दिसावी अशी अपेक्षा करणें चूक आहे. असो.

श्रीकृष्णांचा इंद्रियजय

श्रीकृष्णांच्या नेतृत्वाचा आणखी एक विशेष म्हणजे भगवान् श्रीकृष्णांचा इंद्रियजय होय. इंद्रियजय ही केवळ आध्यात्मिक अवस्थेंतील साधनसंपत्ति आहे हा समज अत्यंत चुकीचा आहे. चाणक्याच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेल्या राज्यशास्त्रावरील सूत्रांत पुढील दोन सूत्रें विचारार्ह आहेत :–

'राज्यमूलं इंद्रियजय:' व 'जितात्मा सर्वार्थै: संयुज्येत' हीं तीं दोन सूत्रें होत. चाणक्य म्हणतो कीं, राज्यप्राप्तीचें मूळ इंद्रियजय असून मनोनिग्रही मनुष्याला सर्व अर्थ प्राप्त होतात. चाणक्य सूत्रें हीं स्वत: चाणक्यानें लिहिलीं आहेत किंवा नाहींत याविषयीं अनेकांचा मतभेद आहे. म्हणून कौटिल्यानें स्वत: केवळ राज्यशास्त्र म्हणूनच लिहिलेला जो महान् ग्रंथ व ज्याच्या कर्तृत्वासंबंधीं कोणत्याही प्रकारचा वाद नाहीं त्यांतीलच एक उतारा अत्यंत उद्बोधक म्हणून मी येथें देतो:–

इंद्रियजयः

विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजयः कामक्रोधलोभमानमदहर्षत्यागात्कार्यः। कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिरिन्द्रियजयः। शास्त्रार्थानुष्ठानं वा। कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजयः। तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येन्द्रियश्चातुरन्तोऽपि राजा सद्यो विनश्यति-यथा दाण्डक्यो नाम भोजः कामात् ब्राह्मणकन्यामभिमन्यमानस्सबन्धुराष्ट्रो विननाश। करालश्च वैदेहः। कोपाज्जनमेजयो ब्राह्मणेषु विक्रान्तः तालजङ्घश्च भृगुषु। लोभादैलश्चातुर्वर्ण्यमत्याहारयमाणः, सौवीरश्चाजबिंदुः। मानात् रावणः परादारानप्रयच्छन्, दुर्योधनो राज्यादंशं च। मदाद्दम्भोद्भवो भूतावमानी हैहयश्चार्जुनः। हर्षाद्वातापिरगस्त्यमत्यासादयन्, वृष्णिसङ्घश्च द्वैपायनमिति। एते चान्ये च बहवः शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः। सबन्धुराष्ट्रा राजानो विनेशुरजितेन्द्रियाः॥ शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः। अम्बरीषश्च नाभागो बुभुजाते चिरं महीम्॥ इति विनयाधिकारिके इन्द्रियजये अरिषड्वर्गत्यागः षष्ठोऽध्यायः। तस्मादरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत। (कौटिलीय अर्थशास्त्र पृ. ४)

"इंद्रियजयापासून विद्या व विनय हे प्राप्त होतात. म्हणून काम, क्रोध, लोभ, मान, मद व हर्ष यांचा त्याग करून इंद्रियजय साधावा. कान, त्वचा, डोळे, जिव्हा व नाक इत्यादि इंद्रियांना अनुक्रमें शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध यांचें ज्ञान न होणें किंवा त्यांचें शास्त्रार्थाला अनुसरून सेवन करणें याला इंद्रियजय म्हणतात. ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन नाहींत व जो शास्त्राविरुद्ध वर्तन करतो तो राजा समुद्रवलयांकित पृथ्वीचा राजा असला तरी तत्काल नाश पावतो. उदाहरणार्थ भोजकुलांतील दांडक्य नांवाचा राजा कामवश होऊन ब्राह्मण कन्येचा अभिलाष करूं लागल्यामुळें बांधवांसह राज्यभ्रष्ट झाला. वैदेह कुलांतील करालाची तशीच कथा आहे. जनमेजय राजा कोपवश होऊन ब्राह्मणाशीं अमर्यादेनें वागू

लागतांच नाश पावला. तालजंघानें भृगूशीं तसेंच वर्तन केलें व त्याचाही तोच परिणाम झाला. ऐल (पुरूरवा) राजा लोभामुळें चारी वर्णांकडून द्रव्य उकळूं लागल्यामुळें नष्ट झाला. तीच गति सौवीरदेशचा राजा अर्जबिंदु याची झाली. रावणानें गर्वामुळें परस्त्री परत दिली नाहीं व दुर्योधनानें भावांचा वांटा दिला नाहीं यामुळें ते दोघे नाश पावले. मदोन्मत्तपणानें सर्व प्राण्यांचा अपमान केल्या-मुळें दंभोद्भव व हैहय कुलांतला सहस्रार्जुन यांची इतिश्री झाली. अगस्ति ऋषीला फसवूं पहाणारा वातापी आणि द्वैपायनाची परीक्षा पहाणारा यादववंश याचा शेवट हर्षातिरेकामुळें झाला. याप्रमाणें इतर अनेक राजे आत्मसंयमन न करतां कामक्रोधादि षड्रिपूंच्या स्वाधीन झाल्यानें कुल व राष्ट्र यांसह नाश पावले. षड्रिपूंचा त्याग करून जितेंद्रिय बनलेले जामदग्न्य व नभगसुत अंबरीष यांनीं पृथ्वीचा चिरकाल उपभोग घेतला. राजर्षीनें षड्रिपूंचा त्याग करून जितेंद्रिय व्हावें."

इंद्रियजयाचें हें राजनीति शास्त्रांतील विवेचन इंद्रियजय हा अध्यात्मनिष्ठेलाच केवळ नव्हे, तर महान् स्वरूपाच्या राजकीय व सामाजिक नेतृत्वालाही केवढा आवश्यक आहे हें पटवून देईल.

मनोविजय व भगवान श्रीकृष्ण

भगवान् श्रीकृष्ण हे मानवी मनोविकारांच्या इतके अधीन आहेत कीं, हवेंतसें ते त्या मनोविकारांना त्या त्या विशिष्ट परि-स्थितींत साधन म्हणून वापरूं शकतात. सभापर्वांतील शिशुपाल वधाचें प्रकरण हें त्यांच्या क्रोध या मनोविकाराच्या इच्छेनुरूप वापराचें एक अत्यंत उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून सांगतां येण्यासारखें आहे. चेदिपति शिशुपाल हा श्रीकृष्णांचा आतेभाऊ. भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्याच्या आईजवळ त्याचे शंभर अपराध पोटांत घालण्याचें अभिवचन दिलें होतें. त्या अभिवचनांत सांपडल्यामुळें श्रीकृष्णांनीं अंगीं सर्व प्रकारचें सामर्थ्य असूनही त्याला केवळ क्षमाच केली. श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिराच्या राजसभेंत शिशुपालाच्या तोंडावर त्याचे उच्चारून दाखविलेले अपराध इतके भयानक आहेत कीं

त्यांतील कोणत्याही एका अपराधासाठीं त्यांनीं त्याला सहज ठार मारलें असतें. शिशुपालाच्या या अपराधांचें परिगणन करतांना (सभापर्व अ. ४५–६ ते १३) श्रीकृष्ण सांगतात:–

"हे राजे लोकहो, कांहींही अपराध न करणाऱ्या आम्हां यादवांचा हा क्रूरकर्मा शिशुपाल अत्यंत मोठा शत्रु आहे. हा वस्तुतः आमच्या आत्याबाईंचा मुलगा. पण याचा एकेक अपराध मी सांगितला तर तुमच्या अंगावर रोमांच आल्याविना राहणार नाहींत. आम्हीं प्राग्ज्योतिषपुराला गेलों असतां मी द्वारकेंत नाहीं असें पाहून यानें द्वारकेला आग लावून दिली. भोजपति उग्रसेन हा रैवतक पर्वतावर विहार करावयास गेला असतां त्याच्या परिवारावर यानें चोरटा हल्ला करून, अनेक निरपराध लोकांना अकारण ठार मारून व कित्येकांना बंदी करून हा त्यांना घेऊन गेलेला आहे. माझ्या वडिलांनीं अश्वमेध यज्ञ केला असतां ह्या पाप्यानें त्या यज्ञाचा घोडा पळविला. हस्तिनापुराहून सौवीरप्रांतांत अक्रूराची बायको गेली असतां ह्यानें त्या पतिव्रतेला पळविलें. करुष प्रांताच्या राजाला याची मामेबहीण भद्रा द्यावयाचें ठरलें असतां कपटवेष धारण करून ह्या नृशंसानें स्वतःच तिला पळविलें. ह्याचीं हीं संपूर्ण अपकृत्यें केवळ आत्याबाईंना दिलेल्या वचनाप्रीत्यर्थ मीं सहन केलीं आहेत. हा आमचें किती भयानक शत्रुत्व करतो हें याच्या आतांच्या वर्तनावरून आपणा सर्वांच्या ध्यानांत आलेंच आहे. याचीं जीं अपकृत्यें तुम्हांला माहीत नाहींत तीं केवळ मी सांगितलीं."

शिशुपालाचें यांपैकीं प्रत्येक अपकृत्य असें आहे कीं ज्यासाठीं श्रीकृष्णांनीं केव्हांच त्याला ठार मारलें असतें. पण तीं सारीं अपकृत्यें तर त्यांनीं सहन केलींच; पण युधिष्ठिराच्या सभेंतसुद्धां तो हवें तें बोलत असतां नि अनन्वित शिवीगाळ करीत असतां श्रीकृष्ण त्याला कांहींही बोलले नाहींत. सभेंतील शिशुपालाचें वर्तन व तो बोलत असलेली भाषा किती भयानक स्वरूपाची आहे हें ध्यानांत घेतलें म्हणजे श्रीकृष्णांच्या शांततेचें नवल वाटूं लागतें. उदाहरणार्थ शिशुपालाचे पुढील उद्गारच पहा (सभापर्व अ. ३७–४१ व ४२):–

"हे पांडवांनो, तुम्ही मूर्ख आहांत. सूक्ष्म धर्म कळण्याची तुम्हांला मुळींच अक्कल नाहीं. आणि हा भीष्म मूळचाच मूर्ख असून आतां तर वार्धक्यामुळें त्याला स्मृतिभ्रंशही झालेला आहे. राजसिंहासनाचा अधिकार नसलेला हा दाशार्ह कृष्ण आमच्या सारख्या राजेलोकांच्या मंडळींत पूजा घेण्यास मुळींच योग्य नाहीं. कायरे जनार्दना, कुत्र्यानें हविर्भागाला तोंड लावावें त्याप्रमाणें तूं तरी या पूजेचा स्वीकार कसा केलास? षंढाचा विवाह, आंधळ्याचा पाहाण्याचा प्रयोग, त्याचप्रमाणें राजा नसलेल्या तुझी राजाप्रमाणें पूजा सर्वस्वीं अयोग्य आहे. हे भीष्मा, तुझ्यासारख्या षंढानें जें करावयास पाहिजे तेंच तूं केलें आहेस. ज्यांचा कुलपुरुष तुझ्या-सारखा षंढ अथवा तृतीयप्रकृति आहे त्यांच्या हातून दुसरें व्हावयाचें काय? स्वतःच्या ब्रह्मचर्याचा टेंभा पाजळून धर्मनिष्ठेचें तूं जें सोंग आणलें आहेस त्याचें रहस्य आम्ही जाणत नाहीं असें तुला वाटतें काय? एक तर मूर्खपणामुळें किंवा खरें सांगावयाचें म्हणजे क्लीब असल्यामुळें तूं हें ब्रह्मचर्याचें सोंग आणलें आहेस. हे भीष्मा, तुझ्यासारखा तृतीयप्रकृति थेरडा हा ज्यांचा मार्गदर्शक आहे त्यांच्या-कडून याहून वेगळ्या वर्तनाची कोणीही अपेक्षा करीत नाहीं."

शिशुपालाचे हे एकेक उद्गार एवढे भीषण आहेत कीं त्यांचा तो पाऊस पाडीत असतां कंस, नरक, इत्यादि मोठमोठ्या दुष्ट सत्ताधारी लोकांना क्षणार्धांत यमसदनास पाठविणारे श्रीकृष्ण, स्वतःचाच नव्हे तर भीष्मासारख्या सत्कारार्ह व वंद्य लोकांचाही शांतपणें अपमान सहन करीत आहेत हा देखावाच मोठा विलक्षण आहे! त्याविषयींचें आश्चर्य त्या सभेंत बसलेल्या ज्ञानसंपन्न लोकांनाही वाटत होतें असें दिसतें. येवढेंच करून शिशुपाल थांबला नाहीं तर याहूनही तो अधिक बोलत होता. शिशुपाल व त्याचे साथीदार हा सगळा गालिप्रदानास्त्राचा मारा करीत असतां श्रीकृष्णांची ती अपूर्व शांतता पाहून भीष्म शेवटीं म्हणाले (सभापर्व अ. ४०–६ ते ९):—

"हे युधिष्ठिरा, शिशुपालाच्या उग्ररूपावरून तुझें, यज्ञाचें वा श्रीकृष्णांचें कांहीं बिघडणार आहे अशी कल्पना करून घेऊं नकोस.

यानें श्रीकृष्णांना मारण्याची इच्छा करणें म्हणजे कुत्र्यानें सिंहाच्या वधाची इच्छा करण्यासारखें आहे. मी सांगितल्या पद्धतीनेंच वागणें तुम्हांला सर्वस्वीं योग्य आहे. सिंह झोंपला असतां कुत्र्यांनीं संघशः त्याच्या भोंवतीं फेर धरून रागानें भुंकावें तसेंच हा वृष्णीसिंह श्रीकृष्ण अत्यंत शांत आहे असें पाहून हे सगळे कुत्रे भुंकत आहेत. या राजांचा पुढारी शिशुपाल स्वतः सिंह असल्याचा आव आणीत आहे. पण कृष्णरूपी सिंह जोंपर्यंत आपलें स्वरूप प्रकट करीत नाहीं तोंपर्यंतच याच्या गर्जना चालणार." भीमसेन संतापला. श्रीकृष्ण इतके शांत कसे राहतात हें त्याच्या ध्यानांतच येईना. शेवटीं भीष्मांनींच श्रीकृष्णानें शांतपणा सोडावा यासाठीं शिशुपालानें नुसत्या शिव्या देण्याऐवजीं प्रत्यक्ष युद्धार्थ आव्हान करावें म्हणून शिशुपालालाच उद्देशून असें म्हटलें (सभापर्व अ. ४४ ४१ व ४२) कीं :—

"उगाच वटवट करण्यांत काय अर्थ आहे? आम्ही ज्याचें पूजन केलें तो हा श्रीकृष्ण येथें बसला आहे. ज्या कोणास लवकर मरण हवें असेल त्यानें चक्र व गदा धारण करणाऱ्या ह्या श्रीकृष्णाला युद्धासाठीं आव्हान करावें व या यादवश्रेष्ठ देवाच्या शरीरांतच मरून प्रवेश करावा." तरीही श्रीकृष्ण कांहीं बोलले नाहींत. पण भीष्मांची ही मात्रा योग्य ठिकाणीं लागू पडली. शिशुपालानें या नंतर युद्धासाठीं श्रीकृष्णांना आव्हान दिलें. महाभारतकार (सभापर्व अध्याय ४५) म्हणतात :

"भीष्मांचें हें वाक्य ऐकतांच श्रीकृष्णांशीं युद्ध करण्याच्या इच्छेनें शिशुपाल त्यांना सर्वांसमक्ष हांक मारून म्हणाला, हे जनार्दना, मी तुला युद्धासाठीं आव्हान करतों. असेल सामर्थ्य तर तें आव्हान स्वीकार. ह्या सर्व पांडवांसहित आज मी तुला ठार मारतों. राजा नसतांना तुझी पूजा करणारे हे पांडव व त्यांची पूजा स्वीकारणारा तूं हे दोघेही माझ्या दृष्टीनें वध्य आहांत. वस्तुतः नात्यामुळें पांडवांच्यावर मी शस्त्र उचलूं नये. पण तुझ्यासारख्या जन्मजात दासाची जे आमचा अतिक्रम करून पूजा करतात ते निःसंशय वध्य आहेत." या प्रमाणें आव्हान देऊन तो जोरजोरानें

गर्जना करूं लागला. पण जो आपल्या दृष्टीनें वध्य तो प्रथम जगाच्याही दृष्टीनें वध्य ठरण्याची आवश्यकता आहे या नीतीचे महान् पुरस्कर्ते असलेले भगवान् श्रीकृष्ण त्याच्याशीं न बोलतां सर्व राजांना हांक मारून अत्यंत मृदु स्वरांत बोलूं लागले. त्यांनीं शिशुपालाचे एकामागून एक घोर अपराध सर्वांच्या निदर्शनास आणून दिले व आपलें सुदर्शन चक्र हातांत घेऊन ते उभे राहिले. आतां मात्र आपला क्रोध व्यक्त करण्याची वेळ आली हें ध्यानांत घेऊन आवाजांतील मृदुपणा काढून टाकून त्यांनीं गर्जना केली व ते राजे लोकांना उद्देशून म्हणाले : याच्याच आईच्या प्रार्थनेवरून याचे शंभर अपराध मी पोटांत घातले. तिनें जें मागितलें तें मी तिला दिलें. हा कोणत्या पद्धतीनें बोलतो व किती भयानक कृत्यें करतो हें तुम्हीं पाहिलेलें आहे. मी तें सर्व वचनाच्या मर्यादेचें परिपूर्ण पालन करण्यासाठीं अक्षरही न बोलतां सहन केलें. आतां याचे शंभर अपराध भरले आहेत. यानें मला आव्हानही दिलें आहे. आतां हा एकशेंएकावा अपराध मी मुळींच सहन करणार नाहीं. तुम्हां सगळ्यांच्या समक्ष मी आतां ह्याला ठार मारतों.'' याप्रमाणें बोलून क्षणार्धांत श्रीकृष्णांनीं आपल्या सुदर्शन चक्रानें शिशुपालाचा शिरच्छेद केला. क्रोधासारखी विलक्षण भावना, पण ती श्रीकृष्णांनीं आपल्या इच्छेनुरूप खेळविलेली आहे. त्या भावनेमुळें ते स्वतः तिच्या हातांतील यंत्र बनले नाहींत. आवश्यक तो मनोविकार आपल्या इच्छेनुरूप वापरणें व नाहीं त्या वेळीं तो अजिबात विस्मरणाच्या कोशांत टाकून देणें याला केवढी अपूर्व धारणाशक्ति लागत असेल! भयानक प्रसंगांत देखील रागवावयाचें नाहींच असें जर श्रीकृष्णांनीं ठरविलें तर ती गोष्ट त्यांना कशी सहजसाध्य असे व कोणीही कोणत्याही कारणास्तव त्यांची इच्छा नसतांना एखादा मनोविकार त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न करावयास कसा असमर्थ ठरत असे याचें त्यांनीं स्वतःच सांगितलेलें अेक उदाहरण येथें देतों.

त्यांचा मुलगा प्रद्युम्न तपस्वी लोक आमचा अपमान करतात म्हणून तो आम्हीं काय म्हणून सहन करावा व कसा सहन करावा असें श्रीकृष्णांनाच विचारूं लागला. त्यावर त्याला स्वतःच्या सहन-

शीलतेची एक अपूर्व गोष्ट भगवान् श्रीकृष्णांनीं सांगितली. (अनुशासनपर्व अध्याय १५९–१४ ते ४९) ते म्हणाले:

"हे प्रद्युम्ना, माझ्या घरीं एक मोठा क्रोधी ऋषि रहात असे. सदैव क्रोधानें तो तांबडालाल असावयाचा. वल्कलें नेसलेला, हातांत बेलाच्या झाडाचा दंड घेतलेला, दाढीमिशा वाढलेला, अत्यंत कृश, व प्रमाणाबाहेर उंच असा तो असून त्रिभुवनांत त्याचा अनिरुद्ध संचार असे. एकदां तो द्वारकेंत आला व रस्ते आणि लोकांचे जमण्याचे अड्डे पाहून अशी गर्जना करीत हिंडू लागला कीं 'या द्वारकेंत सत्कारपूर्वक मला आपल्या घरीं ठेवण्याची सिद्धता असलेला एकादा मनुष्य आहे काय? मी अत्यंत शीघ्रकोपी आहे. माझें नांव दुर्वास. अत्यंत सूक्ष्म जरी अपराध झाला तरी तो मला सहन होणार नाहीं. निखाऱ्याप्रमाणें माझा स्वभाव रागीट आहे. ज्या कोणाला मला आपल्या घरीं ठेवून घ्यावयाचें असेल त्यानें मला मुळींच राग आणतां कामा नये. आहे कोणाची सिद्धता? कोणीही त्याला द्वारकेंत आपल्या घरीं ठेवून घ्यावयास धजेना. मी त्याची ती घोषणा ऐकली व त्याला स्वतःच्या महालांत आणलें. त्यानें मला राग आणण्याचे आत्यंतिक प्रयत्न केले. एखाद्या वेळीं त्यानें सहस्रावधि लोकांचें अन्न खाऊन फस्त करावें, म्हणून त्याला भूक लागल्यास तेवढें अन्न पुन्हां तयार करावें तो त्यानें अगदींच दोन घांस खाऊन अज्ञात स्थळीं निघून जावें, व पुन्हां तोंडही दाखवूं नये. उगाचच हंसावें, मध्येंच जोरजोरानें रडावें, एकदां तर त्यानें आपल्या राहण्याच्या ठिकाणालाच आग लावून दिली! त्या आगींत शय्या, आस्तरणें, इतकेंच नव्हे तर अलंकृत कन्या सुद्धां दग्ध झाल्या. त्याला वाटलें मी रागावेन. पण मी अक्षरही बोललों नाहीं. शेंवटीं मी रागावत नाहीं असें पाहून त्यानें आत्यंतिक प्रयोग केला. तो मला म्हणाला, कृष्णा, मला अतिशय भूक लागली आहे. अटीव दूध हवें. त्याचें अंतःकरण ओळखून मी विविध प्रकारचा स्वयंपाक सिद्ध केला व त्याला उकळतें अटीव दूध दिलें. त्यानें तें दूध प्राशन केलें व मला असें सांगितलें कीं हें उरलेलें दूध तूं आपल्या सर्वांगाला लावून घे. मी त्याच्या आज्ञेप्रमाणें खरोखरींच माझ्या सर्वांगाला

तें उच्छिष्ट दूध लाविलें त्यानें तुझ्या आईलाही (रुक्मिणीस) तें दूध लावावयास सांगितलें. अटीव दुधानें अंग माखलेल्या आम्हां दोघांनाही रथाला जुंपून अग्नीप्रमाणें तेजस्वी असा तो तपस्वी हातांत चाबूक घेऊन रथावर बसला. तो माझी परीक्षाच पहात होता. अगदीं राजमार्गावरून त्यानें आमची त्या अवस्थेंतील मिरवणूक काढली. मधून मधून तर तो हातांतील चाबकानें रुक्मिणीला ढोंसावयाचा व फटकारेही द्यावयाचा. रस्तोरस्तीं लोकांची गर्दी जमली. माझा हा विचित्र अपमान पाहून द्वारकेंतील सारे यादव संतापले. पण माझ्या इच्छेनेंच मी तें पत्करलें असल्यामुळें कोणाला कांहीं हस्तक्षेप करतां येईना. ते म्हणूं लागले : असा रथ सिद्ध करून कोणी जिवंत सुटूं शकेल काय? पण त्यांच्या स्वतःच्याच इच्छेला कोणी काय करावें ? रुक्मिणीला ते कष्ट सहन झाले नाहींत. ती अडखळून खालीं पडली. पण त्या क्रोधन तपस्व्याला ती गोष्ट सहन झाली नाहीं. त्यानें तिला चाबकानें फटकारलें. तरीही ती लवकर उठूं शकत नाहीं असें पाहून त्यानें रथावरून खालीं उडी घेतली व तो पळून जाऊं लागला. दक्षिणेकडे तोंड करून तो धांवत असतां मी तसाच 'अपराधाची क्षमा करा, प्रसन्न व्हा' अशी प्रार्थना करीत त्याच्यामागें धांवलों. शेवटीं तोच विरघळला. माझ्याकडे तो वळला व गहिंवरून मला म्हणाला : श्रीकृष्णा, निसर्गतःच तूं क्रोध जिंकलेला आहेस. विकार तुझ्यावर आपली सत्ता चालवूं शकत नाहींत. अणुमात्र तुझा अपराध नाहीं. मी तुझ्यावर अत्यंत प्रसन्न झालों आहें. तुला मी वरदान देतों. मनुष्याचें सर्वांत अधिक प्रेम अन्नावर असतें. जितके लोक आपल्या उपजीवनावर प्रेम करतील तितकें उत्कट प्रेम ते तुझ्यावर करतील असा माझा तुला आशीर्वाद आहे. तुझें पुण्य फार मोठें आहे. लोक तुझ्यावर अपूर्व प्रेम करतील. तुझी कीर्ति दिक्कोन गर्जवीत शाश्वत स्थिरावेल. जें जें कांहीं माझ्याकडून तुझ्या घरीं भग्न वा भस्म झालें असेल तें तें सर्व जसेंच्या तसें तुला मिळेल. तुझ्या ज्या अंगाला तूं दूध लावलें आहेस तेथें तुला मुळींच मृत्यूचें भय राहणार नाहीं. इच्छा असेल तोंवर तूं जगांत राहाशील. तूं आपल्या पायांच्या तळव्याला दूध लावलें

नाहींस हें मात्र बरें केलें नाहींस." तो माझ्याशीं हें बोलत असतां मी माझ्या स्वतःच्या शरीराकडे पाहिलें तों तें अपूर्व कांतीनें लकाकत होतें. तो तपस्वी रुक्मिणीकडे वळला व तिला म्हणाला, सर्व स्त्रियांत तूं श्रेष्ठ होशील. तुझी कीर्ति दिगंत पसरेल. जरा, रोग, व अंगकांति कमी होणें तुझ्या संबंधांत कधींही घडून येणार नाहीं. तुझा गंध अत्यंत उत्कृष्ट राहील. अपूर्व पतिप्रेम तूं संपादन करशील. कृष्णाच्या हृदयांत तुझें स्थान अखंड राहील." याप्रमाणें बोलून अग्नीसारखा तेजस्वी तो दुर्वास सर्वस्वीं प्रसन्न होऊन निघून गेला."

म्हणूनच भीष्मांनीं श्रीकृष्णासंबंधीं सभापर्वांत उद्‌गार काढतांना क्षत्रियांत श्रीकृष्ण श्रेष्ठ आहेतच, पण ब्राह्मणांतही श्रीकृष्ण सर्वश्रेष्ठ आहेत असे उद्‌गार काढले आहेत. विकारांवरील त्यांच्या या अपूर्व अधिसत्तेशीं तुलना करणारें दुसरें कोणाचेंही उदाहरण देतां येईल काय?

काम व क्रोध यांच्या विजयाचीं उदाहरणें श्रीकृष्णांच्या जीवनांत लहानपणापासूनच आहेत. मथुरेचें राज्य वस्तुतः त्यांचें स्वतःचें असतांना त्यांनीं कोणत्या उदात्त धारणेनें उग्रसेनाशीं बोलून तें नाकारलें याचा उल्लेख मी मागें केलाच आहे. त्यानंतर जरासंधाला ठार मारून युधिष्ठिराचा राजसूय यज्ञ करविण्याची ज्या वेळीं वेळ आली त्या वेळीं जगताचें साम्राज्य केवळ श्रीकृष्णानेंच मिळविलेलें आहे, त्यामुळें राजसूययज्ञ करणें हा त्यांचा हक्क आहे याची पूर्णपणें जाणीव असल्यामुळें युधिष्ठिरांनीं त्यांना असें सांगितलें कीं, (सभापर्व अध्याय ३३–१८ ते २१):—

"हे श्रीकृष्णा, केवळ तुझ्यामुळें पृथ्वीचें राज्य मला मिळालें आहे. एवढी मोठी संपत्तीही मला मिळणें हें केवळ तुझ्या कृपाप्रसादाचेंच फळ आहे. माझी अशी इच्छा आहे कीं, विधिपूर्वक हें सर्व यज्ञ आणि ब्राह्मण यांच्या सेवेसाठीं लावावें. तुझ्यासहित व बंधूसहित हें पुण्यकर्म पार पडावें अशी माझी इच्छा आहे. म्हणून हे गोविंदा, तूं स्वतः यज्ञदीक्षा घे. तूं यज्ञ केलास म्हणजे मी कृतार्थ झालों." पर्यायानें साम्राज्य व राजसूय दोन्हींचें नेतृत्व व कर्तृत्व युधिष्ठिर श्रीकृष्णांकडे सोपवीत होते व त्यावर त्यांचा अधिकारही

होता. पण भगवंतांच्या या कृतीचें उद्दिष्टच वेगळें असल्यामुळें त्यांनीं युधिष्ठिरांना उलट असें उत्तर दिलें (सभापर्व अध्याय ३३–२३) कीं,

"हे राजश्रेष्ठा, तूंच या जगाचें साम्राज्य भूषविलें पाहिजेस व सम्राटाला योग्य असा हा यज्ञही तूंच केला पाहिजेस. तूं हें केलेंस म्हणजे मी कृतार्थ होईन. मी तुझ्या कल्याणासाठीं येथें उभा आहे. या यज्ञांत तुझ्या इच्छेस येईल तें काम तूं मला सांग. तुझ्या आज्ञेचें माझ्याकडून अवश्य पालन होईल." त्यांची निर्लोभता इतकी विलक्षण होती कीं, कर्तृत्व स्वतःचें, पण श्रेय नि कीर्ति मात्र इतरांच्या पदरांत ते कशी घालीत याचें वर्णन मी जयद्रथ–प्रकरणांतील त्यांनीं केलेल्या अर्जुनाच्या प्रशंसेच्या रूपानें मागें केलेंच आहे. जी कोणालाही अशक्य अशी अंतःकरणाची ही विशिष्ट धारणा श्रीकृष्णांच्या ठिकाणीं कां स्वभावसिद्ध होऊन राहिली होती याचें विश्लेषण त्यांच्या पूर्णावताराचें वर्णन करतांना आपण पुढें करूं.

निर्लोभतेमागोमागच अलौकिक मानापमानातीततेचीही त्यांची धारणा मनाला स्तिमित केल्यावांचून राहात नाहीं. व्यक्तित्वाचा कोणताही भाव न उरल्यामुळें ती वृत्ति त्यांच्या अंगीं सहज बाणलेली आहे. पांडवांशीं संबंध प्रस्थापित करावयाचा असें ठरल्यावर स्वतः होऊन चालत ते युधिष्ठिराकडे गेले याचा उल्लेख मी मागें केलाच आहे. राजसूय यज्ञांत कोणी कोणतें काम घ्यावें असा प्रश्न उपस्थित झाल्याबरोबर सर्वांच्या आधीं अग्रपूजा घेण्याचा ज्यांचा अधिकार त्या श्रीकृष्णांनीं कोणतें काम घेतलें असेल? महाभारतकार (सभापर्व अध्याय ३५–१०) म्हणतात :–

"सर्व लोकांनीं वेष्टिलेल्या श्रीकृष्णांनीं उत्तम फल पदरांत पडावें म्हणून स्वतः ब्राह्मणांचे पाय धुण्याचें काम पत्करलें." श्रीकृष्णांसारखा सर्व दृष्टींनीं सर्वश्रेष्ठ असलेला पुरुषोत्तम हें काम पत्करावयास पुढें येतांच इतर कोणालाही अमकें काम करावें कीं तमकें करूं नयें असें वाटण्याचा प्रश्नही उत्पन्न झाला नाहीं. किंबहुना त्यांतून कोणाच्या अंतःकरणांत असा अहंकारविशिष्ट विचार आला

असला तरी तो प्रकट करण्याचें त्यास धैर्य उरलें नाहीं. लोकांना वळण लावावयाचें असलें तर स्वतःच हवें तें करण्याची अंतःकरणाची सिद्धता लागते. हेंही नेतृत्वाचें एक महान् तत्त्व श्रीकृष्णांनीं आपल्या या आचरणांत प्रकट केलें आहे.

महायुद्धाच्या प्रसंगीं अर्जुनाचें सारथ्य करीत असतांनाही त्यांची हीच वृत्ति प्रकट झालेली आहे.

श्रीकृष्णांचें दैवी सामर्थ्य

श्रीकृष्णांच्या गुणविशेषांचें व सामर्थ्याचेंही मानुष आणि दैवी असें द्विविध दर्शन महाभारतकारांनीं घडविलेलें आहे. महाभारतांतील भीष्म व अर्जुन हे दैवी संपत्तीचे व सामर्थ्याचे जणु सांठेच आहेत. त्यांपैकीं अर्जुनानें तर देवतांना प्रसन्न करून घेऊन महान् अस्त्रें संपादन केलीं. आपल्या सामर्थ्यानें त्रिपुरांतक महारुद्राला त्यानें प्रसन्न करून घेतलें व निवातकवच, पौलोम, कालखंज इत्यादि दैत्यांचा वध केला. खांडववनप्रसंगांत देवगणांनाही त्यानें पराजित केलें असें वर्णन आहे. दैवी सामर्थ्याच्या दृष्टीनें भगवान् श्रीकृष्ण हे अर्जुनापेक्षां अनंतपटींनीं श्रेष्ठ आहेत. संजय तर धृतराष्ट्राजवळ आपला अभिप्राय व्यक्त करतांना असें म्हणतो कीं, "जगत् व जनार्दन यांच्यांत विरोधाचा प्रश्न उत्पन्न झाला तर जनार्दन जगताला भस्मसात् करील पण जगत् कांहीं जनार्दनाला भस्मसात् करूं शकणार नाहीं." श्रीकृष्ण हे जगताचें आदितत्त्व जें सनातन परब्रह्म त्याचा पूर्णावतार म्हणून ओळखले गेले आहेत. अर्थातच त्यांचें दैवी सामर्थ्य तदनुरूपच असणार हें उघड आहे. त्या सामर्थ्याचें महाभारतांत अनेक प्रसंगीं वर्णन आलेलें आहे. तीनदां भगवान् श्रीकृष्णांनीं विश्वरूपदर्शन दाखविलेलें आहे. किंबहुना त्यांच्या संबंधांत ती एक अतिसामान्य गोष्ट असून मनांत आणतांच ते आपला तो भाव प्रकट करूं शकतात. पहिलें विश्वरूपदर्शन त्यांनीं राजा धृतराष्ट्राच्या सभेंत सभासदांना दाखविलेलें आहे. राजा दुर्योधन श्रीकृष्णांना पकडण्याची इच्छा करीत असतां श्रीकृष्णांनीं त्याला असें सांगितलें कीं, तूं मला एकटा समजतोस

पण ती चूक आहे. मी जाईन तेथें विश्वरूप असल्यामुळें मी कधींच एकटा नसतो.' महाभारतकार उद्योगपर्वांत (अ. १३१–४ ते २१) असें म्हणतात :—

"याप्रमाणें बोलून श्रीकृष्णांनीं जोरानें अट्टहास केला, तोंच त्यांच्या शरीरांतून अग्नीप्रमाणें लखलखीत असे अंगुष्ठमात्र तेजोरूप देव बाहेर पडले. त्यांच्या ललाटीं ब्रह्मदेव, वक्षःस्थलीं रुद्र, भुजांचे ठिकाणीं लोकपाल, मुखस्थानीं अग्नि, आदित्य, वसु, अश्विनीकुमार, इंद्रासहित मरुद्गण, यक्ष, गंधर्व, राक्षस इत्यादि सर्व देव व महान् शक्ति दिसूं लागल्या. उजव्या हातांतून अर्जुन व डाव्या हातांतून सायुध बलराम बाहेर पडले. भीम, युधिष्ठिर, नकुल, सहदेव हे पृष्ठ भागांतून व प्रद्युम्नप्रमुख यादव आपआपलीं आयुधें उभारून समोरून बाहेर पडले. शंख, चक्र, गदा, शक्ति, शार्ङ्ग, लांगल, नंदक, इत्यादि सर्व आयुधें श्रीकृष्णांच्या अनंत हातांत विलसूं लागलीं. नेत्र, कान, नाक व तोंड इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या प्रत्येक रोमरंध्रांतून भयानक स्वरूपाच्या व सूर्यकिरणांप्रमाणें तेजस्वी अशा ज्वाळा बाहेर पडूं लागल्या. तें भयानक रूप पाहतांच थरकापलेल्या राजांनीं आपले नेत्र मिटले. द्रोण, भीष्म, विदुर, संजय व इतर तपोधन ऋषि हे फक्त श्रीकृष्णांना पूर्णपणें पाहूं शकले. कारण कीं, त्यांना भगवंतांनीं दिव्यचक्षू दिले होते. श्रीकृष्णांनीं निर्माण केलेलें तें आश्चर्य पाहून देवांनीं दुंदुभि वाजविल्या व आकाशांतून त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि झाली. ती गडबड ऐकून व विश्वरूप दर्शनाचा तो अपूर्व सोहळा ध्यानांत घेऊन राजा धृतराष्ट्र श्रीकृष्णांना असें म्हणाला कीं, हे पुंडरीकाक्षा, तूंच सर्व जगाचा खरा हितकर्ता आहेस. म्हणून तू माझ्यावर हें विश्वरूप दाखविण्याची कृपा कर. मला नेत्र दे. एकदां त्या नेत्रांनीं मी तुझें रूप पाहिलें कीं, पुन्हां ते आवरून घे. कारण एकदां तुला पाहिल्यावर दुसऱ्या कोणालाही पुनश्च पहाणाची माझी इच्छा नाहीं.' धृतराष्ट्राचें तें बोलणें ऐकल्यावर श्रीकृष्णांनीं 'तथास्तु' म्हटलें व त्याला दोन नेत्र उत्पन्न झाले. तें अद्भुत आश्चर्य पाहून सर्वांनीं श्रीकृष्णांची स्तुति केली."

विश्वरूप दर्शनाचा असाच दुसरा महत्त्वाचा प्रसंग श्रीमत् भगवद्गीतेच्या अकराव्या अध्यायांत आहे. अर्जुनाला दहाव्या अध्यायांत विभूतियोग सांगितल्यावर त्याची निश्चिति पटविण्यासाठीं श्रीकृष्णांनीं त्याला विश्वरूपदर्शन दिलें आहे. श्रीकृष्णांच्या गीतेंतील या विश्वरूपदर्शनाचें प्रकरण इतकें प्रसिद्ध आहे कीं, त्याचा नुसता उल्लेख केला तरी पुरें आहे. तिसऱ्यांदा श्रीकृष्णांनीं विश्वरूप दाखविल्याचें वर्णन महाभारताच्या आश्वमेधिक पर्वांत आहे. युद्ध संपवून व युधिष्ठिराला राज्याभिषेक करून श्रीकृष्ण द्वारकेंत परत जात असतां त्यांना उत्तंक नांवाचा एक तेजस्वी ऋषि भेटला व कुरुपांडवांत संधि न केल्याबद्दल तो त्यांना दोष देऊं लागला. श्रीकृष्णांनीं त्याला स्वतःच्या दिव्यजन्मकर्माचें रहस्य समाजावून सांगून त्याच्या अपसमजाचें निराकरण केलें. त्या वेळीं तो त्यांना असें प्रार्थूं लागला कीं, तुमच्या परमेश्वरी स्वरूपाचें मला साक्षात् दर्शन हवें आहे. भगवंतांनीं त्याची ती इच्छा पूर्ण केली. महाभारतकार आश्वमेधिक पर्वांत (अध्याय ५५–४ ते ६) म्हणतातः–

"नंतर प्रसन्न झालेल्या श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला जें दाखविलें होतें तेंच शाश्वत वैष्णव स्वरूप त्यालाही दाखविलें. विश्वरूप–महाभुज सहस्रसूर्य वा अग्नीप्रमाणें तेजस्वी, सर्वतोमुख व सर्व अवकाश व्यापून टाकणाऱ्या त्या परमेश्वरी स्वरूपाला पाहून त्याला मोठा विस्मय वाटला." भगवंतांच्या या महान् विश्वरूपदर्शनाचा काय उलगडा असूं शकेल तें आपण पुढें एका स्वतंत्र व्याख्यानांत पहाणारच आहोंत. तेथें फक्त भारतांतील दैवी सामर्थ्यशाली व्यक्ति श्रीकृष्णांच्या पायाशीं नम्र होण्याइतका दैवीभाव त्यांच्या ठिकाणीं कसा सहजसिद्ध होता एवढें सांगण्यापुरतेच हे तीन प्रसंग उल्लेखिले आहेत.

श्रीकृष्णांच्या या विभूतिमत्त्वामुळें अनेक महत्त्वाच्या प्रसंगीं महान् शक्तींचा त्यांच्याकडून आविष्कार झालेला आहे. कुरुपांडवांचें द्यूत होऊन द्रौपदीला पणाला लावल्यावर दासी म्हणून दुःशासनानें तिला भरसभेंत खेंचीत आणलें व त्यानंतर दुर्योधनाच्या आज्ञेवरून तिच्यावर वस्त्रहरणाचा भयानक प्रसंग कौरवांनीं आणला. ज्या

कारणामुळें हृदयांतील सर्व करुणा आटून कौरव हे श्रीकृष्णांना वध्य ठरले तो हा भयानक प्रसंग होय. याप्रसंगीं श्रीकृष्णांचें दैवी तेज प्रकट झालें आहे. कोणीही आपलें संरक्षण करूं शकत नाहीं असें पहातांच द्रौपदीनें अनाथांचा नाथ असलेल्या श्रीकृष्णांना हांक मारली. ती हाक ऐकतांच तेथें काय चमत्कार झाला त्याचें वर्णन करतांना महाभारतकार सभापर्वांत (अ. ६८–४५,४७ ते ४९) म्हणतात :—

"द्रौपदीची आर्त हांक ऐकून शैय्यासनादिकांचा परित्याग करून श्रीकृष्ण गुप्तरूपानें तेथें आले. द्रौपदीचें वस्त्र दुःशासनानें खेंचतांच एकामागून एक अनंत वस्त्रें तिच्या शरीरांतून बाहेर पडलीं. कांहीं वेळानें भयानक घोर शब्द ऐकूं येऊं लागले. तो अद्भुत चमत्कार पाहून लोक द्रौपदीची प्रशंसा व धृतराष्ट्रपुत्राची निंदा करूं लागले." श्रीकृष्णांच्या अत्यद्भुत सामर्थ्यानें द्रौपदीच नव्हे तर अर्जुनाचें देखील वारंवार संरक्षण झालेलें आहे. ऐन युद्धाच्या धुमश्चक्रींत अर्जुनाला भगदत्ताच्या नारायणास्त्रासारख्या संहारक अस्त्रापासून तर त्यांनीं वांचविलें आहेच, पण युद्धांत मोठमोठ्या शक्तींशीं टक्कर घेत असतां केवळ श्रीकृष्णांच्या प्रभावानें अर्जुन वांचलेला आहे. याचें स्पष्टीकरण शल्यपर्वांतील एका प्रसंगानें झालेलें आहे. दुर्योधनाला ठार मारल्यावर त्याच्या शिबिराकडे सर्व पांडव गेले असतां सर्व मंडळी आपआपल्या वाहनांतून उतरून शिबिराकडे जाऊं लागली. महाभारतकार शल्यपर्वांत (अ. ६२–८ ते १९) म्हणतात :–

"नंतर श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, 'आज तूं प्रथम आपलें गांडीव धनुष्य व बाणांचे अक्षय्य भाते घेऊन खालीं उतर, नंतर मी रथाखालीं उतरेन. आज असें करण्यांतच तुझें कल्याण आहे.' अर्जुनानें त्याप्रमाणें करतांच त्याच्यामागून घोड्यांचे लगाम सोडून श्रीकृष्ण रथाखालीं उतरले. ते खालीं उतरतांच त्या भूतमात्रांच्या ईश्वरानें रथाचा परित्याग केल्याचें पाहून अर्जुनाचा दिव्य ध्वज होऊन बसलेल्या हनुमंतानेंही आपलें येथें कांहीं काम नाहीं असें ओळखून ते गुप्त झाले. श्रीकृष्ण व हनुमान हीं दोन्ही सामर्थ्यें

रथावरून बाजूला होतांच पूर्वींच द्रोणाचार्य व कर्ण यांच्या दिव्य अस्त्रांनीं दग्ध झालेल्या त्या रथानें एकदम पेट घेतला व तो घोडे, लगाम इत्यादि सर्व साहित्यानिशीं जळून भस्म झाला. तो अद्भुत प्रकार पहातांच सर्वांनाच मोठें आश्यर्य वाटलें. अर्जुनानें श्रीकृष्णांना साष्टांग प्रणिपात केला व हात जोडून विचारलें कीं, अकस्मात् या रथानें कसा काय पेट घेतला ? यांत कांहीं गूढ नसेल व मी तें ऐकावें असें आपणांसही वाटत असेल तर कृपापूर्वक तें मला सांगा. श्रीकृष्ण हंसून म्हणाले, "हे पार्था, पूर्वींच मोठमोठ्या अस्त्रांनीं हा रथ दग्ध झालेला होता. केवळ मी त्यावर बसलों असल्यामुळें त्याचें भस्म झालें नाहीं. आज मी तो सोडतांच ब्रह्मास्त्रानें जळून गेलेला हा रथ प्रत्यक्षच भस्म झालेला आहे."

श्रीकृष्णांच्या या महान् दैवी सामर्थ्यानें केवळ पांडवांनाच नव्हे तर कुरुवंशालाच वांचविलें आहे. दुर्योधनाच्या मृत्यूनंतर चिडलेल्या अश्वत्थाम्यानें पांडव पक्षाकडील लोकांची शिबिरांत रात्रीं जी घोर हत्या केली त्यांत द्रौपदीचीं पांचही मुलें मारलीं गेलीं. अर्जुनाचीं मुलें युद्धाच्या धुमश्चक्रींत संपलीं. महायुद्धानंतर पांडवांना वंशधर म्हणून मुलगा असा कोणीच राहिला नाहीं. केवळ अभिमन्यूची पत्नी उत्तरा ही गरोदर होती व त्या गर्भावरच वंशाचा आशातंतु म्हणून सर्वांचें लक्ष केंद्रित झालें होतें. अशा स्थितींत त्या गर्भावरच एक विलक्षण प्रसंग ओढवला. शिबिरांतील हत्याकांडानंतर अश्व-त्थाम्याचा वध करण्याच्या इच्छेनें भीमसेन गेला. अश्वत्थाम्याच्या सामर्थ्याची कल्पना असल्यामुळें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनासहित भीमाच्या पाठोपाठ प्रयाण केलें. अश्वत्थामा त्या वेळीं व्यासांच्या आश्रमांत होता. त्यानें आपल्या अंगावर शत्रू चालून येत असलेले पाहून घाबरून 'पांडवांचा समूळ नाश होवो' असा संकल्प करून आपल्या जवळच्या अमोघ ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला. तें पहातांच सर्व लोकांच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाकडून ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करविला. सर्वांच्या आग्रहावरून अर्जुनानें भयंकर विनाश टळावा म्हणून स्वतःचें अस्त्र आवरून घेतलें. व्यासांनीं अश्वत्थाम्यालाही त्याचें अस्त्र आवरावयास सांगितलें. पण तो असें म्हणाला कीं,

मी हें अस्त्र पांडवांच्या नाशाच्या संकल्पानें सोडलें आहे त्याचा उपसंहार मला आतां अशक्य आहे. हें पाप असेल पण त्याला माझा इलाज नाहीं. पांडवांना नष्ट केल्यावांचून माझें अस्त्र कांहीं परत येऊं शकत नाहीं. हें ऐकतांच व्यासांना अतिशय राग आला. त्यांनीं सांगितलें कीं, अर्जुनालाही या महान् अस्त्राचा प्रयोग माहीत आहे. तूं त्याचा घोर अपराध केला असून सुद्धां तुझ्याविषयीं कोणताही राग वा दंश अंतःकरणांत न बाळगतां अर्जुनानें सर्वांचें कल्याण व्हावें व केवळ तुझ्या अस्त्रापासून संरक्षण मिळावें म्हणून त्यानें तुझ्या अस्त्राच्या तेजाचा अवरोध करण्यासाठीं अस्त्रप्रयोग केला. क्षत्रिय असून अर्जुनाचें मन त्याच्या अधीन राहिलें. तुझें मात्र नाहीं. अशा या धर्मनिष्ठ व सज्जन लोकांचा वध तूं कशास्तव करूं इच्छितोस? अर्जुनाला तुझ्या अस्त्राचा प्रभाव नष्ट करतां येणें शक्य आहे. पण ज्या ठिकाणीं ब्रह्मास्त्राचा घात केला जातो तेथें बारा वर्षें पाऊस पडूं शकत नाहीं असा नियम असल्यामुळें प्रजांचा नाश होऊं नये म्हणून अर्जुनानें या अस्त्राचा घात केला नाहीं. इतक्या उदार अंतःकरणाच्या लोकांशीं वैर करणें हें तुला शोभतें काय? अधर्मानें कोणालाही जिंकण्याची पांडवांची इच्छा नाहीं. ते तुझा प्राण घेतील असें तुला वाटतें, पण तें खोटें आहे. मी तुला सांगतों कीं तूं आपला शिरोभूषण असलेला मणि पांडवांना देऊन टाक. ते तुला जिवंत सोडतील. पण अश्वत्थामा त्यांना म्हणाला, 'मी मणि पांडवांना देतों. पण अस्त्र आवरूं शकणार नाहीं. मी आपणासाठीं येवढेंच करीन कीं, हें अस्त्र पांडवाऐवजीं त्यांच्या गर्भाला बाधेल. पांडव जगतील पण त्यांचा वंशतंतु मरेल. त्यांचा निर्वंश होईल. त्याचा तो दीर्घद्वेष पाहून व येणारी भयानक आपत्ति ओळखून श्रीकृष्णांनीं सर्वांसमक्ष अप्रत्यक्षपणें आपल्या सामर्थ्याची जाणीव देत (सौक्तिकपर्व अ. १६–२ ते ४) अश्वत्थाम्याला असें सांगितलें कीं:—

"अर्जुनाची सून उत्तरा उपप्लव्य नगरांत असतांना तिला एका व्रतवान् ब्राह्मणानें असा आशीर्वाद दिला कीं, सर्व कौरववंश नष्ट

होण्याचा प्रसंग आला असतां तुझा गर्भ तो वंश पुढें चालवील. आशीर्वाद देणारा ब्राह्मण अत्यंत सामर्थ्यवान् असल्यामुळें त्याचा आशीर्वाद निश्चित सत्य होईल. निर्वंश होण्याचा प्रसंग आलेल्या पांडवांचा वंश उत्तरेचा मुलगा परीक्षिति याच्या रूपानें पुढें चालेल. श्रीकृष्णांच्या या उद्‌गारांतील गर्भित इषारा अश्वत्थाम्याच्या ध्यानांत आला नाहीं. हा आपली थट्टा करतो असें वाटून आपल्या हिंसक मनोवृत्तीचें प्रदर्शन करीत तो अत्यंत संतापानें श्रीकृष्णांना म्हणाला कीं, तूं केवळ पक्षपातानें काय हवें तें बडबडत आहेस पण तुझें म्हणणें खरें होणार नाहीं. माझेंच म्हणणें खरें होईल. हे कृष्णा, तूं ज्याचें रक्षण करूं इच्छीत आहेस त्या विराटकन्या उत्तरेच्या गर्भावर माझ्या अमोघ अस्त्राचा दारुण आघात निश्चित होणार.' सावध होऊन अश्वत्थाम्यानें तें अस्त्र आवरावें येवढ्याच हेतूनें श्रीकृष्णांनीं त्याला शांततापूर्वक ही जाणीव दिली होती. पण त्याचा दुराग्रह तसाच आहे असें पाहून त्यांनीं रागानें त्याला असें सांगितलें (सौक्तिकपर्व अ. १६ श्लोक ८ ते १६) कीं:–

"हे ब्राह्मणाधमा, हें अस्त्र अमोघ आहे हेंही मला माहिती आहे. पण तें व्यर्थ होणार हेंही मी तुला सांगतों. ब्रह्मास्त्राचा मान म्हणून त्या अस्त्राच्या आघातामुळें उत्तरेचा गर्भ मृत स्थितींत जन्म पावेल. पण त्वरित जिवंत होऊन दीर्घकालपर्यंत जीवनाचा आनंद उपभोगील. तूं मात्र भित्रा, पापी, वारंवार पापें करणारा व बालहत्येस प्रवृत्त होणारा नराधम आहेस हें सर्वांनाच कळून चुकलें आहे. या पापकर्माचें फळ तुला निश्चित मिळेल. आजपासून तीन सहस्र वर्षें तूं या पृथ्वीवर निर्जन अरण्यांत संचार करशील. कुणीही तुझ्याशीं बोलणार नाहीं व तुला ओळखणार नाहीं. हे क्षुद्रा, तूं तोंड सुद्धां कोठें दाखवूं शकणार नाहींस. अंगांतून रक्त व पू सतत वहात राहून तुझ्या शरीराची दुर्गंधि सर्वत्र पसरेल. सर्व रोग तुला होतील. आणि जो मरावा अशी तुझी इच्छा आहे तो पांडवांचा वंशतंतु परीक्षिति महान् ज्ञानसंपन्न होऊन या कृपाचार्याजवळून सर्व प्रकारची अस्त्रविद्या संपादन करील. एक आदर्श राजा, व विख्यात शूर म्हणून ६० वर्षें राजा परीक्षिति

तुझ्या छातीवर जगताचें राज्य करील. ब्रह्मास्त्राच्या भयानक सामर्थ्यांतून त्याला कोण वांचविणार असें तुला वाटत असेल! पण मी तुला सांगतों की, मी ब्रह्मास्त्रापासून त्याला वांचवीन. मेलेल्या परीक्षितीलासुद्धां मी जिवंत करीन. हे नराधमा, तूं माझ्या तपः-सामर्थ्याचा व अखंडित सत्यधर्माच्या परिपालनाचा प्रताप पहाच."

यानंतर खरोखरीच द्वारकेंत श्रीकृष्ण स्वतःच्या संरक्षणाखालीं उत्तरेला घेऊन गेले. तेथें योग्य वेळीं ती प्रसूत झाल्यानंतर अश्वत्थाम्याच्या त्या ब्रह्मास्त्राच्या प्रभावानें गर्भांतच मरून तो मेलेलाच मुलगा जन्म पावला. पांडवांचा तो एकमात्र वंशतंतु याप्रमाणें अस्त्रदग्ध झाल्यावर द्रौपदी, कुंती व सुभद्रा यांनीं केवढे करुण विलाप केले असतील व किती भयानक शोकसागर उफाळला असेल! श्रीकृष्णांच्या चरणांना अश्रूंनीं अभिषेक करून सुभद्रा, व द्रौपदी त्या मुलाच्या प्राणदानाची याचना करूं लागल्या. उत्तरा तर त्या दुःखावेगानें वेडीच बनली. महाभारतकार म्हणतात (आश्वमेधिकपर्व अ. ६९–१६ ते २४) कीं,–

"तो विलक्षण विलाप ऐकून पुरुषोत्तम श्रीकृष्णांनीं आचमन केलें व ब्रह्मास्त्राचा उपसंहार केला. प्रतिज्ञेवर परीक्षितीला जिवंत करण्याची त्यांनीं घोषणा केली व सर्व लोक ऐकत असतां उत्तरेला उद्देशून ते मोठ्यानें म्हणाले: उत्तरे, मी मिथ्या बोलत नाहीं. जें बोलत आहे तें सत्य होईल. सर्व लोक पहात असतां मी या मृत पुत्राला जिवंत करतों. थट्टेंत सुद्धां मी कधीं खोटें बोललों नाहीं, कधींही युद्धापासून परावृत्त झालों नाहीं. धर्म व ब्राह्मण मला नेहमींच प्रिय राहिले. कधींही माझा मित्र जो पार्थ त्याच्याविषयीं मी दुजाभाव अंतःकरणांत बाळगला नाहीं. सत्य व धर्म नेहमींच माझ्या आधारानें राहिले आहेत. कंस व केशी यांना मी धर्मानें मारलें आहे. या सर्व पुण्यानें व माझ्या ठिकाणीं सदैव जागृत असलेल्या आत्यंतिक सत्याच्या प्रभावानें हा अभिमन्यूचा मृतपुत्र जिवंत होवो."

श्रीकृष्णांच्या तोंडून हीं वाक्यें बाहेर पडतांच पुनश्च जीवभाव धारण करून तो मुलगा हालचाल करूं लागला. भगवंतांची प्रतिज्ञा

पूर्ण झाली. शुष्क गुलाब फुलले व त्या वातवरणांत विलक्षण आनंदाचीं हृदयंगम वादळें एकामागून एक उत्पन्न झालीं.

भगवान् श्रीकृष्णांच्या या प्रत्येक गुणविशेषाची दीप्तीच इतकी मोठी आहे कीं, त्यांचा विचार करतांच पांडवांसारखे पराक्रमी, प्रभावी, कर्तृत्वसंपन्न, व आत्माभिमानी पुरुष त्यांच्या चरणांशीं सदैव नम्र होऊन त्यांच्या हातांत आपलें जीवनसर्वस्व द्यावयास कां सिद्ध झाले असतील याचें रहस्य स्पष्ट होतें. पण येवढ्याच कारणास्तव अर्जुन वा तदितर पांडव श्रीकृष्णांसमोर विनम्र झाले तरी धर्मनिष्ठ युधिष्ठिर व ज्ञान आणि प्रभाव यांचा मूर्तिमंत आविष्कार असलेले उग्रतपस्वी देवव्रत भीष्म हे त्यांच्यासमोर कां विनम्र झाले असतील हा प्रश्न उरतोच. भीष्म हे श्रीकृष्ण शस्त्र हातांत घेऊन मारावयास उठले तरी त्यांना साष्टांग वंदन करतांना आढळतात. परशुरामासारख्या प्रत्यक्ष आपल्या गुरूवरही बाण रोखणाऱ्या महान् कर्तव्यनिष्ठ व धगधगीत शील, चारित्र्य नि कर्तव्यनिष्ठतेचा मूर्त आविष्कार असणाऱ्या भीष्मांसारख्या विशुद्धात्म्याला श्रीकृष्णासमोर नम्र होण्याची कां इच्छा झाली असेल ? तें श्रीकृष्णांचें कोणतें वैशिष्ट्य असेल ? महाभारत या रहस्यावर कांहीं प्रकाश टाकतें काय ? तें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

धर्मसाम्राज्याची स्थापना

लौकिक दृष्टीनें पाहिलें तर भीष्म विरागी होते तर श्रीकृष्ण हे संसारी होते. एकदां उच्चारलेल्या प्रतिज्ञेच्या शब्दासाठीं भीष्मांनीं साऱ्या जन्मभर आपल्या जीवितसर्वस्वाचें बलिदान केलें तर भगवान् श्रीकृष्ण विजय पदरांत पाडून घेण्यासाठीं व अन्य कारणास्तव प्रतिज्ञेचें कवच सहजपणें बाजूला करतांना शब्दांचे अर्थ हवेतसे करतांना आढळतात. वयानेंही श्रीकृष्ण भीष्मांचे नातू शोभावेत असे आहेत. असें सगळें असतांनाही श्रीकृष्णांसमोर भीष्म नम्र होतांना आढळतात याचें खरे कारण श्रीकृष्णांच्या अंत:करणाच्या धारणेंत असल्याचें आढळून येईल. श्रीकृष्णाच्या अंत:करणाची ती धारणा काय असेल? परमेश्वरी धारणा हीच ती धारणा होय. त्यांच्या हातून अनंत कर्मे घडलीं. पण त्या कर्मांची प्रेरक शक्ति व्यक्तित्वांतून व अस्मितेच्या केवळ समर्यादितेंतून स्फुरलेली नव्हती. म्हणजे काय तें आपण आतां पाहूं.

जगांतील कोणतीही व्यक्ति कर्मावांचून राहूं शकत नाहीं. कांहीं तरी स्पंदन, हालचाल तिला करावीच लागते. व्यक्तीची ही हालचाल दोन प्रकारची असते. कांहीं हालचाली या नैसर्गिक असतात. म्हणजे ती करणें वा न करणें हें व्यक्तीच्या इच्छेवर अवलंबून नसून नैसर्गिक रीत्याच ती व्यक्तीला करावी लागते. श्वासोच्छ्वास करणें ही नैसर्गिक हालचाल होय. आपल्या गरजा पुरविणें हें काम ज्याच्यांतून होईल असें आपोआप घडणारें स्पंदन म्हणजे नैसर्गिक कर्म होय. त्याच्या उलट कांहीं विशिष्ट उद्देश अंत:करणांत धरून अनेक कारणांस्तव मनुष्य आपल्या कर्मेंद्रियांच्या द्वारें विशिष्ट हालचाली करूं लागतो. हें त्याचें ऐच्छिक कर्म होय. विशिष्ट प्रकारचा उद्देश हा आपल्या स्वत:पुरता मर्यादित असूं शकेल किंवा तो त्याहून व्यापक स्वरूपाचा सुद्धां असूं शकेल. मला स्वत:ला विशिष्ट गोष्ट उपभोगाची आहे असें वाटून तो उपभोग घेण्या-

व्याख्यान १५ वें दिनाक ११-४-५२

प्रीत्यर्थ मी हालचाल करूं लागेन अथवा परिस्थितिप्राप्त ती गोष्ट माझ्याकडे चालत आली आहे व तिला न झिडकारतां मी तिच्या केलेल्या उपयोगानें जगास विशिष्ट स्वरूपाचें वळण लागण्याचा संभव आहे म्हणूनही मी ती गोष्ट करीन. त्या ठिकाणीं वरवर दिसावयास दोन्ही क्रिया सारख्याच दिसल्या तरी ऐच्छिक क्रियांच्या पाठीमागें असलेल्या धारणा मात्र परस्परांहून अगदीं वेगवेगळ्या प्रकारच्या आहेत. सामान्यतः मनुष्याची प्रत्येक हालचाल सुखाच्या प्राप्तीप्रीत्यर्थ असते. महाभारतकारांनीं "दुःखादुद्विजते सर्वः सर्वस्य सुखमीप्सितम्" म्हणजे दुःखाचा सर्वांसच कंटाळा असतो व सुख सर्वांसच हवें असतें असें जें म्हटलें आहे तें सर्वस्वी खरें आहे. म्हणून कोणत्याही ऐच्छिक कर्माची प्रवृत्ति ही स्वतःच्या सुखा-प्रीत्यर्थ असतें. पण स्वतःचें सुख म्हणजे तरी काय? चालू असलेली वस्तुस्थिति मनुष्यास नको असते, ती बदलून तिच्या जागीं नवी वस्तुस्थिति निर्माण करावी अथवा जी आहे तिच्यांत आप-ल्याला इष्ट ती भर घालावी असें मनुष्यास वाटत असतें. हें जोंवर वाटत नाहीं तोंवर कोणत्याही ऐच्छिक कर्माची प्रवृत्तीच होत नाहीं. अंतःकरणास असें वाटूं लागणें म्हणजेच त्याच्या मूळच्या समतेचा भंग होऊन त्या जागीं क्षुब्धता, विषमता, साम्यावस्था नष्ट होणें व त्या जागीं एक प्रकारची खळबळ माजणें हे प्रकार उत्पन्न होतात. अंतःकरणाची समता बिघडल्याखेरीज ऐच्छिक कर्माची प्रवृत्ति होत नाहीं. ती समता सुखाच्या जाणिवेंतून उत्पन्न होते. सामान्यतः सुख हें स्वतःचें वैयक्तिक सुखच समजलें पाहिजे. ज्याचें आपल्या स्वतःच्या अस्मितेवर अथवा अस्तित्वाच्या जाणिवेवर प्रेम नाहीं असा जगांत कोणीही मनुष्य नाहीं. हें जें स्वतःला स्वतःविषयीं वाटणारें प्रेम त्याच्या अनुषंगानेंच मनुष्य स्वतःच्या अस्तित्वाला हव्याशा वाटणाऱ्या अशा सर्व वस्तूंवर माझेपणाची भावना अथवा ममत्व विस्तारीत असतो. आपली अस्मिता व आपलें ममत्व यांच्या विषयींच्या सुखदुःखात्मक भावनेंतून प्रत्येकाच्या अंतःकरणांतील कर्मप्रवृत्तीचा उदय होतो. म्हणजेच वैयक्तिक सुखप्राप्तीच्या व दुःखनिवृत्तीच्या इच्छेनें मनुष्य कर्मप्रवृत्त होतो. हें कर्म सफल झालें

तर त्याला आनंद होतो. सफल न झालें तर त्याला दुःख वाटतें. कोणी तें सफल होण्याच्या मार्गात विघ्नें आणलीं तर क्रोध येतो. क्रोधाचे सारे विकार मनुष्याच्या स्वतःच्या सुखेच्छेंतून निर्माण होतात. ती इच्छा स्वतःभोंवती घुटमळत राहते. असा हा सामान्यतः कर्माचा व त्याच्या प्रवृत्तीचा क्रम आहे. त्याचा थोडक्यांत तपशील असा देतां येईल कीं, मनुष्यानें मनांत सुखाची अिच्छा बाळगून केलेलें किंवा दुःखाचा संभव टाळण्यासाठी केलेलें जें कर्म तें ऐच्छिक कर्म होय. हें ऐच्छिक कर्म स्वार्थी व स्वार्थनिरपेक्ष असें दोन्ही प्रकारचें असतें. प्रत्येक स्वार्थी कर्म वाईट असतेंच असें नाहीं. फक्त त्याचा जन्म स्वतःच्या वैयक्तिक सुखदुःखभावनेंत झालेला असतो. मोठ्या व विशाल अंतःकरणाच्या पुरुषांच्या बाबतीत सुखदुःखभावनेऐवजीं कर्तव्याकर्तव्य असा शब्दप्रयोग करतां येईल. पण कोणतेंही कर्म या दोन प्रकारच्या जाणिवेंतून उत्पन्न होतें. आणि ती जाणीव अथवा भावना व्यक्तित्वाच्या आधारावरच अधिष्ठित असते. या उभय भावनांपैकीं सुखदुःखांच्या जाणिवेंतून उत्पन्न होणारी जी भावना ती ईप्सित कर्माचें फळ पदरांत पडावें व त्यांचा भोक्ता मी असावें अशा वासनेवर अवलंबून असते. कर्तव्याकर्तव्याची भावना ही यापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असून त्या ठिकाणी ही भोक्तृत्वाची वासना नसते. पण त्या ठिकाणी स्वतःच्या व्यक्तिगत सुखदुःखाचा हव्यास अथवा भोक्तृत्वाची भावना नसली तरी कर्तृत्वाची एकप्रकारची भावना तरी असतेंच; व ती कर्तृत्वाच्या भावनेची वेल ज्याच्यावर आधारलेली असेल तो स्वतःच्या व्यक्तित्वाच्या जाणिवेचा वृक्ष अंतःकरणांत असतोच. हा वृक्ष अत्यंत उदात्त व शुद्ध अशा बीजाचा असला तरी सुद्धां तो व्यक्तित्वाची मर्यादित जाणीव बाळगूनच असतो ही गोष्ट निर्विवाद आहे. विशाल जगत् हें आपलें कार्यक्षेत्र, आपण मात्र त्या कार्यक्षेत्रांत स्वार्थनिरपेक्ष जीवननिष्ठा बाळगणारे असे एक कर्तव्य-निष्ठ साधक व त्या दृष्टीनें आपल्या कर्तव्यापासून अणुमात्रही इतस्ततः न ढळणें हें आपलें परमपवित्र कर्तव्य अशा तऱ्हेची जाणीव अशा अंतःकरणांत सदैव जागृत असते. ज्या व्यक्तित्वाला ती धरून राहते तें व्यक्तित्व उदात्त असलें तरी मर्यादित आहे,

अथवा विशुद्ध असलें तरी जीवभावाला धरून आहे. स्वतःच्या या व्यक्तित्वाचें क्षितिज निःस्वार्थ असलें तरी विशिष्ट कर्तव्यभावनेच्या दृष्टीनें कां होईना, पण तें ममतापूर्ण आहे यांत शंका नाहीं. स्वतःच्या या संकुचित व्यक्तित्वाचें विशाल व सर्वव्यापक नित्य तत्त्वांत परिणमन होऊन ज्या ठिकाणचा प्रत्येक होकार हा व्यक्तित्व विश्वरूप झाल्यामुळें विश्वरूप होईल त्या ठिकाणीं जीवानें जीवाच्या मर्यादिततेचें कवच फोडून तो परमेश्वर झाला असें म्हटलें पाहिजे.

भगवान् श्रीकृष्णांचें व्यक्तित्व हें अशा स्वरूपाचें विश्वरूप व्यक्तित्व होतें. त्यामध्यें महान् कार्यप्रीत्यर्थ कर्तृत्व, अहंकार, विकारांचाही साधनें म्हणून वापर व अंगीकार, क्वचित् प्रसंगीं बारीकसारीक,व्यक्तित्वाच्या भावनेवर अवलंबून असलेले भिन्नभिन्न अवस्थांतले सूक्ष्मातिसूक्ष्म आविष्कारही दृष्टोत्पत्तीस येतील अथवा येतात. पण ते सगळे आगंतुक, मुद्दाम होऊन अंगावर पांघरूण घ्यावें पण तें स्वतःहून निराळें असावें अशा स्वरूपाचे आहेत. निःस्वार्थी पण व्यक्तित्वभावनायुक्त कर्त्याच्या धारणेपेक्षां ही धारणा अत्यंत वेगळ्या स्वरूपाची आहे. भीष्म व श्रीकृष्ण यांच्या अंतःकरणाच्या धारणेंत जर कांहीं भिन्नता असेल तर ती या स्वरूपाची आहे. ती नीट आकलन व्हावयास भारतीयांच्या तात्त्विक परिभाषेंत शिरणें थोडेंसें आवश्यक आहे.

पिंडब्रह्मांडाचा उलगडा करीत असतां प्राचीन भारतीयांनीं तो असा केलेला आहे कीं, संपूर्ण ब्रह्मांडाच्या मुळाशीं ज्ञानात्मक चैतन्यतत्त्व असून तें चैतन्य तत्त्वच आपल्या इच्छाशक्तीनें जगद्रूपानें नटलेलें आहे. मानवी शरीरांत असलेलें चैतन्य अथवा जीवभाव हा वस्तुतः त्या विश्वचैतन्याचाच अंश असून त्यानें ही गोष्ट ओळखणें व त्या भावामध्यें आपलें अंतःकरण पूर्णपणें स्थिर करणें हेंच मानवी जीविताचें परमसाध्य होय. यालाच विश्वरूप होणें अथवा विश्वात्मक होणें असें म्हणतात. शांत, समबुद्धीचा, सदा आनंदमय, अशा रीतीचा या धारणेचा जो सर्वश्रेष्ठ पुरुष तो सिद्ध व त्याची ही अखंड धारणा म्हणजेच ब्राह्मी स्थिति होय. ही

परमावधीची स्थिति एकदां प्राप्त झाली म्हणजे त्याला नीति-शास्त्राचे अथवा कार्याकार्याचे नियम घालून देण्याचें कधीच कारण नसतें. ब्राह्मी स्थितीप्रत पोहोंचलेल्या पुरुषास नीतिनियम लावू पहाणें म्हणजे स्वयंप्रकाश सूर्याजवळ अंधकार असेल या कल्पनेनें त्याला दिवटीनें प्रकाश दाखविण्यासारखेंच आहे. तेथें भोक्तेपणाची तर काय, पण कर्तेपणाचीही कल्पना नसते. अशा पुरुषाविषयीं "न तस्य लोमाऽपि मीयते अपि मातृवधेन पितृवधेन वा' मातृहत्या किंवा पितृहत्या झाली तरी त्याचें कूसही वांकडें होत नाही असें म्हटलें आहे. व्यक्तित्व विश्वरूप झाल्यामुळें सुखदु:खभावनेच्या अतीत अशी त्याची ही अवस्था आहे. या निस्सीम निष्काम अवस्थेंत असलेली जी महान् व्यक्ति तिला स्वत:साठी कांहीही मिळवावयाचें नसून अखिल भूतमात्रांच्या हितार्थ सदैव झटणें हें तिच्या सगळ्या स्पंदनाचें अथवा हालचालीचें एकमात्र स्वरूप असतें. स्थितप्रज्ञाची जी साम्यावस्था ती भगवान् श्रीकृष्णांच्या ठिकाणी जन्मत:च सिद्ध असून विश्वाच्या अणूरेणूशीं ते पूर्णपणानें एकात्मभाव असलेले होते. आणि त्यामुळें त्यांचा प्रत्येक उद्‌गार वा हुकार या विश्वात्मभावांतूनच झालेला आहे. कॉंट व प्लेटोसारख्या पाश्चात्य तत्त्वज्ञांनींही नीति-अनीतीच्या निर्णयाच्या बाबतीत या महान् धारणेलाच महत्त्व दिलेलें आहे. भीष्मांचा अहंभोक्तृत्वभाव पूर्ण-पणें संपलेला होता. पण भगवान् श्रीकृष्ण भोक्तृत्व व कर्तृत्व या दोन्ही भावांच्या अतीत असे विश्वात्म धारणेचे आहेत. त्यामुळें त्यांच्या प्रत्येक कृत्याला रूढ धर्माधर्माच्या नियमांऐवजीं त्या नियमांनाच त्यांच्यामुळें वस्तुत: अर्थ यावयाचा ही गोष्ट भीष्मांनीं ओळखलेली आहे. शुद्ध व्रताचरणानें जी गोष्ट अंतिम साध्य म्हणून साधावयाची, तीच ज्याचा स्वभाव झाला त्याला धर्माचा, पूर्णतेचा अथवा नियतीच्या अंतिम मूल्यांचा साक्षात् आविष्कार समजून भीष्म वा युधिष्ठिर त्यांच्यासमोर नम्र झाले असल्यास व स्वत: कांटेकोर साधकावस्थेनेंच वागून त्यांच्या प्रसन्नतेची आणि कृपेची अपेक्षा करीत असल्यास त्यांत नवल अथवा अस्वाभाविक असें कांहीं नाहीं. श्रीकृष्णांनीं वारंवार आपल्या अवतारकृत्याचें हें

रहस्य स्पष्ट केलेलें आहे व आपल्या विश्वात्मभावाचा नि सर्वभूत-हितपरतेचा वारंवार निर्देश केलेला आहे. त्यांच्या या धारणेचा प्रत्यक्ष त्यांच्या जीवनांतून कसा आविष्कार झाला होता हें आपण पुढें पाहू. पण या धारणेमुळेंच भीष्मादि श्रेष्ठ लोकही त्यांच्यासमोर नम्र झाले ही वस्तुस्थिति आहे.

सुखदु:खातीतता, मानापमानातीतता, निर्ममता, निरहंकारिता या गोष्टी श्रीकृष्णांचे स्वभावसिद्ध आविष्कार आहेत. मानवी जीवनांतील वासनामय पशुत्व व मर्यादित व्यक्तिमत्त्व यांचा निरास करून त्या ठिकाणीं परिपूर्णावस्थेचें देवजीवन उत्पन्न करणें हा श्रीकृष्णांचा जीवनहेतु होय. ह्या देवजीवनाच्या निर्मितीला जो जो मार्ग साहाय्यक असेल तो तो धर्म व त्या निर्मितीला येणारे बाह्य वा आंतर, प्रत्यक्ष वा वैचारिक क्षेत्रांतील अडथळे हाच अधर्म होय. राजसत्तेच्या रूपानें या स्वरूपाचा अधर्म स्थिरपद झाल्यामुळें तो नष्ट करून मानवतेचें देवजीवनांत रूपांतर करण्यास अनुकूल असें वातावरण निर्माण करण्यासाठीं व तें स्थिरपद करण्यासाठी धर्मसाम्राज्याची स्थापना करणें हें श्रीकृष्णांचें आवश्यक कार्य झालें. या कार्यासाठीं त्यांना जो महान् प्रयत्न करावा लागला त्यांतूनच त्यांचें युगपुरुषत्व प्रकट झालेले आहे. युगपुरुष श्रीकृष्णांच्या या महान् कार्याकडे आतां आपण पाहूं.

युगपुरुषाचें कार्य

आपल्या धर्मस्थापनेच्या वा धर्मसाम्राज्याच्या निर्मितीच्या कार्याचें साधनयंत्र म्हणून श्रीकृष्णांनी ज्यांना हाताशीं धरलें ते पांडव त्यांच्यासमोर कां विनम्र झाले व त्यांनीं श्रीकृष्णांना यंत्र म्हणून आपला वापर कां करूं दिला याचीं कारणें भगवंताच्या या महत्तम विभूतिवैशिष्टयांत आहेत. तीं वैशिष्टयें कोणतीं तें आपण आतांपर्यंत पाहिलें. एकदां पांडवांना हाताशीं धरल्यावर श्रीकृष्णांनीं त्यांना अपार संपत्ति कशी दिली हेंही आपण दहाव्या व्याख्यानांत पाहिलें. श्रीकृष्णांचा समर्थ हात पाठीशीं उभा राहतांच पूर्वी शत्रूंना चिरडावयास सुलभ वाटणारे पांडव त्यांना आतां इतके बलवान् वाटूं

लागले कीं, त्यांच्यावर स्वारी करून त्यांना मारण्याची कल्पनाही मनांत आणणें मूर्खपणाचें असून त्यांच्या संबंधांत समोपचारानेंच मार्ग काढावा व त्यांच्या राज्याचा वांटा त्यांना देऊन टाकावा असे विचार त्यांना विष देऊन वा जाळून मारण्याची इच्छा करणाऱ्या लोकांच्या मनांत उत्पन्न झाले. केवळ पांडवांच्या पाठीशीं असलेला श्रीकृष्णांचा समर्थ हात हेंच या विलक्षण स्थित्यंतराचें खरें कारण होतें. कौरवांच्या राजसभेंत पांडव प्रकट झाल्याचें कळतांच त्यांच्यावर स्वारी करून त्यांना नष्ट करून टाकण्याची कल्पना ज्या कारणास्तव मूर्खपणाची आहे असें कौरवांच्या राजसभेंतील मंत्री म्हणतात ती कारणें त्यांनीं पुढीलप्रमाणें (महाभारत, आदिपर्व अ. २०५–२० व २६) दिग्दर्शित केलेलीं आहेत:–

"ज्यांच्या पक्षाला बलराम आहे व ज्यांचा मंत्री श्रीकृष्ण आहे, सात्यकि ज्यांच्या पक्षाचा अभिमान वाहतो आहे त्यांना युद्धांत न जिकण्यासारखें काय असू शकतें? यादव अत्यंत बलवान् असून पुष्कळ आहेत. त्यांचा पुढारी श्रीकृष्ण ज्या पक्षास राहील तिकडेच ते सारे जाणार. आणि जिकडे श्रीकृष्ण आहे त्या पक्षाचा विजय नक्कीच ठरलेला आहे." हा सर्व विचार करून नंतरच राजा धृतराष्ट्राकडून पांडवांना सन्मानानें निमंत्रण आलें. श्रीकृष्णांनीं पांडवांना राज्य मिळावयास व तेंही सामोपचारानें आणि सहजतेनें मिळावयास ही सर्वांत उत्कृष्ट संधि आहे हें ओळखलें व आपला असा निर्णय दिला (आदिपर्व, अध्याय २०७–६) कीं, "मला असें वाटतें कीं राजा धृतराष्ट्राचें हें निमंत्रण स्वीकारून आपण हस्तिनापुरास अवश्य जावें." श्रीकृष्णांच्या आदेशानुरूप पांडव श्रीकृष्णासहितच हस्तिनापुरास गेले. स्वार्थी राजा धृतराष्ट्रापुढें दुसरा कोणताच मार्ग नसल्यामुळें त्यानें अर्धे राज्य पांडवांना तोडून द्यावयाचें ठरविलें. श्रीकृष्णांना फाळणीचा हा निर्णय अर्थातच अत्यंत आवडला. कारण कीं त्यामुळें पांडवांचें राज्य स्वतंत्र होणार होतें, व राजा धृतराष्ट्राचें नैतिक नियंत्रण न राहतां त्या स्वतंत्र राज्याचें धर्मसाम्राज्यांत रूपांतर करतां येणें ही अधिक सुलभ गोष्ट होती. स्वतः श्रीकृष्ण पांडवांच्या बरोबर

त्यांची नवी राजधानी जी इंद्रप्रस्थ तेथें गेले व त्यांनीं त्यांची राजधानी वसवून दिली. धृतराष्ट्रानें पांडवांना संपूर्ण उद्ध्वस्त असाच प्रदेश दिला होता. पण त्या उद्ध्वस्त प्रदेशांतून भूमीचें मोजमाप करण्यापासून प्रारंभ करून श्रीकृष्णांनी नव्या राज्याला शोभेशी सुंदर राजधानी निर्माण करून दिली. एकदां राजधानी व्यवस्थित वसल्यावरच श्रीकृष्ण तेथून द्वारकेस निघून गेले. महा-भारतकार म्हणतात (आदिपर्व, अ. २०७–२८ ते ३६ व ५१-५२) कीं, "अर्धे राज्य सपादन करून व भगवान् श्रीकृष्णांना पुढें घालून पांडव खांडवप्रस्थांत गेले. महर्षि व्यासांच्याकडूनच एका पवित्र दिवशी शांति करून रचनेसाठी त्यांनी राजधानीची जागा मोजून काढली व राजधानी निर्माण केली. तिच्या भोंवतालीं सुरक्षितते-साठी पाण्याचे मोठमोठे खंदक निर्माण केले व आकाशाला जाऊन भिडणाऱ्या मोठमोठ्या प्रासादांनी ती अलंकृत केली. त्यांच्याकडे पाहून ते जणू प्रचंड पांढरे मेघ अथवा बर्फाचे डोंगरच आहेत असें वाटत असे. गरुडाच्या दोन पंखासारखींच उत्कृष्ट दारें त्या प्रासादांना होतीं. या नव्या राजधानीचीं गोपुरें दुरून मदार पर्वताप्रमाणें वाटत. मोठमोठे योद्धे व राजधानीच्या सरक्षणार्थ मोठमोठीं अजस्त्र यंत्रें व विनाशक साधनें तेथें निर्माण करण्यांत आलीं होतीं. रस्ते अतिशय सुंदर होते. सर्व प्रकारच्या समृद्धींनीं युक्त असेंच तें नवें निर्माण केलेलें नगर होतें. पृथ्वीवरील स्वर्गभूमि वाटावी असें त्या नगराचें सौंदर्य होतें. असें सुंदर नगर वसवून व पांडवांची अनुमति घेऊन बलरामासहित श्रीकृष्ण द्वारकेस निघून गेले."

नवी सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर त्या सत्तेला महान् उद्दिष्टास्तव आपलें केवढेंही पाठबळ असलें तरी यादवांच्या सत्तेचे विशेष स्वरूपाचे संबंध जर पांडवांशीं उत्पन्न झाले तर तें पाठबळ अधिक पक्क्या पायाचें होईल याची भगवान् श्रीकृष्णांना कल्पना होती. सुदैवानें तसा संबंध यादव व पांडव यांच्यांत उत्पन्न होण्याची संधीही आली. कांहीं कारणांनीं तृतीय पांडव अर्जुन याला तीर्थयात्रा करण्याचा प्रसंग आला. तीर्थयात्रा करीत अर्जुन प्रभास क्षेत्रावर आला. संबंध आल्यापासूनच भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनाला आपला

सखा समजत होते. अर्जुन तेथें आल्याचें कळतांच भगवान् श्रीकृष्ण स्वतः होऊन प्रभास क्षेत्रास गेले व त्यांनीं अर्जुनाची भेट घेतली. श्रीकृष्णांनीं आग्रहानें अर्जुनाला तेथून रैवतक पर्वतावर नेलें व तेथें दोन मित्रांनी आनंदानें काळ घालविला. श्रीकृष्णांनीं त्याला द्वारकेंत नेलें. भगवान् श्रीकृष्णांच्या घरीं कांहीं दिवस अर्जुन राहिला. सर्व यादवांनीं भगवंतासाठीं त्याचा मोठा आदरसत्कार केला. कांहीं दिवस याप्रमाणें स्वर्गसुखांत घालविल्यावर एके दिवशीं रैवतक पर्वतावर यादव मंडळीचा एक मोठा उत्सव होता. त्यानिमित्त सर्व यादवांच्याबरोबर अर्जुनही तेथें गेला. श्रीकृष्ण व अर्जुन त्या असंख्य लोकांत विहरत व फिरत असतां एक अशी गोष्ट घडली कीं जिच्यांतून श्रीकृष्णांना पांडव व यादव यांच्यांत अधिक ऋजुतेचा संबंध प्रस्थापित होण्याची शक्यता दिसून आली व त्यांनीं त्या संधीचा पूर्णपणें उपयोग करून घेतला. महाभारतकार म्हणतात (आदिपर्व, अ. २१९–१३ ते २५ व अ. २२०–१ ते १०) कीं, "त्या रैवतक पर्वतावर मोठा उत्सव सुरू असतां व त्यानिमित्त गायनवादनादि कार्यक्रम चालू असतां श्रीकृष्ण व अर्जुन इकडे-तिकडे फिरत होते. फिरतांफिरतां ते सहज स्त्रीसमुदायाजवळून जात असतां तेथें आपल्या सखींमध्यें स्वतःच्या सौंदर्यानें तळपणारी भगवान् श्रीकृष्णांची बहीण सुभद्रा ही अर्जुनाच्या दृष्टीस पडली. तिचें तें अपूर्व लावण्य पाहतांच पार्थाचें चित्त विचलित झालें व टक लावून तो कांहीं वेळ तिच्याकडे पहात राहिला. त्याच्या नुसत्या नेत्रांकडे पहातांच त्याची मनःस्थिति श्रीकृष्णांनीं ओळखली व त्यांच्या अंतःकरणांत विशिष्ट गोष्ट प्रकाशली. नवा संबंध दृढ करावयास हा मार्ग अत्यंत उत्कृष्ट आहे व या संधीचा उपयोग करून घ्यावा असें वाटून ते हंसत हंसत अर्जुनाला म्हणाले, "अरे तूं संसार सोडून सध्यां अरण्यवास व यात्रा पत्करली आहेस ना ? या स्थितींत स्त्रियांनीं तुझें अंतःकरण विचलित करावें व तुझ्याही मनांत हे असे विचार यावेत हें बरें आहे काय ? " अर्जुन स्वाभाविकपणें ओशाळला असेल! पण भगवंतांचा त्याच्या बाबतींतला दृढनिश्चय झाला होता. त्यांनीं पार्थाला सांगितलें, "हिला तूं

ओळखलें नाहींस काय ? ही माझी बहीण आहे, हिचें नांव सुभद्रा. आमच्या वडिलाचें हिच्यावर अत्यंत प्रेम आहे. पण अर्जुना ! तुला जर हिच्याशीं विवाह करण्याची इच्छा असेल तर मी स्वतः होऊन वडिलांना सांगेन." त्यांचें हें बोलणें ऐकतांच वस्तुतः अर्जुन प्रथम किती थिजला असेल ! पण त्या बोलण्यांतील निष्कपट सहानुकंपेचा भाव पाहून अर्जुन श्रीकृष्णांना म्हणाला : "वसुदेवांची कन्या, श्रीकृष्णांची बहीण व इतकें विलक्षण लावण्य असलेली ही कन्या कोणाचें अतःकरण मोहित करणार नाही ? आपली ही भगिनी जर खरोखरीच राणी म्हणून मला मिळेल तर माझें सर्वात मोठें कल्याण आपण केलें असें होईल. पण श्रीकृष्णा, ही शक्यता आहे काय ? जर अशी शक्यता असेल तर मी माझ्या अंतःकरणांत आशेला स्थान देतों. हिच्या प्राप्तीचा उपाय कितीही कठिण असला तरी तो मी करीन. मनुष्यानें या बाबतींत जे करणें शक्य असेल तें मी करावयास सिद्ध आहे."

श्रीकृष्णांना ती गोष्ट घडवून आणावयाची असल्यामुळें त्यांना कसल्याही प्रकारचे संशयित मार्ग अवलंबिणें अर्थातच योग्य वाटलें नाहीं. ते अर्जुनाला म्हणाले : "क्षत्रियांनीं करावयाच्या विवाहाचे विविध मार्ग आहेत. त्यापैकी सर्वात प्रसिद्ध मार्ग म्हटला म्हणजे स्वयंवराचा होय. पण हा स्वयंवराचा मार्ग धोक्याचा आहे. स्त्रियांच्या मनाचा भरंवसा कोणी द्यावा ? त्यांना बहुधा योग्यता व शौर्य यापेक्षांही नुसत्याच रूपाचा देखील मोह पडण्याची शक्यता असते. तूं शूर आहेस, विख्यात धनुर्धर आहेस, पण तरीही सुभद्रा ही शेवटीं स्त्री असल्यामुळें तिच्या चित्ताचा भरंवसा देतांच येईल असें कांहीं सांगतां यावयाचें नाहीं. क्षत्रियासाठीं खात्रीच्या विवाहाचा दुसरा मार्ग आहे व तो म्हणजे अनुरूप कन्येचें हरण करणें हा होय. शूर क्षत्रियांचा हा मार्ग रूढ आहे. मला असें वाटतें कीं, याच मार्गाचा तूं अवलंब करावास. अर्जुना, तूं आपल्या पराक्रमानें सुभद्रा हरण कर. कारण स्वयंवराच्या बाबतींत खात्रीपूर्वक असें कांहीं सांगतां येत नाहीं." स्वतः श्रीकृष्णांनींच

असें सांगितल्यावर ती गोष्ट फारच सुलभ होती. श्रीकृष्णांच्या अनुमतीनें युधिष्ठिरांची या विवाहास संमति मिळविण्यासाठीं इंद्रप्रस्थाला दूत पाठविण्यांत आले. त्यांच्याकडून आवश्यक ती संमति आल्यावर एके दिवशी रैवतक पर्वतावर सुभद्रा गेली असतां श्रीकृष्णांच्या इच्छेनुरूप योद्धयाच्या सर्व परिवेषानें युक्त होऊन व श्रीकृष्णांचाच रथ घेऊन अर्जुनही तिच्या पाठोपाठ रैवतक पर्वतावर गेला व ती देवदर्शन घेऊन परत येत असतां तिच्याबरोबरच्या सर्व संरक्षकांना परास्त करून त्यानें सुभद्रेला रथांत घेतलें व इंद्रप्रस्थाकडे प्रयाण केलें. बरोबरीचे संरक्षक आरडाओरडा करीत यादवांच्या सुधर्मा सभेकडे धांवले व सभापालाला त्यांनीं घडलेलें वृत्त निवेदन केलें. त्यानें भेरी वाजवून यादव वीरांना एकत्र कसें जमविलें, ते कसे खवळून उठले, अर्जुनाच्या वधासाठीं बलराम कसे सिद्ध झाले व शेवटी भगवान् श्रीकृष्णांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावानें अर्जुनाची बाजू सांवरून धरून सर्व दृष्टीनी हा संबंध योग्य व अभिमानास्पद असल्याचें त्यांना कसें पटवून दिलें इत्यादि गोष्टींचा उल्लेख श्रीकृष्णांच्या नेतृत्वाचें विश्लेषण करीत असतां मी सविस्तर केलेला असल्यामुळें त्याचा विस्तार येथें पुन्हां करण्याची आवश्यकता नाहीं.

अर्जुनाला परत बोलावून त्याचा व सुभद्रेचा मोठ्या थाटानें विवाह करण्यांत आला व कित्येक दिवस त्याला तेथें ठेवून घेऊन त्याला व सुभद्रेला सन्मानानें इंद्रप्रस्थाला पाठविण्यांत आलें. या नव्या संबंधानें निर्माण झालेलें नातें रुजावें म्हणून सर्व यादव श्रेष्ठांना व बलरामांना घेऊन स्वत: श्रीकृष्ण इंद्रप्रस्थास गेले व मोठ्या आनंदानें त्यांनीं तेथें कित्येक दिवस घालविले. नव्या संबंधानिमित्त खास बलरामांच्या कडूनच श्रीकृष्णांनीं इतकें आंदण अथवा त्या रूपानें संपत्ति पांडवांच्याकडे पोहोंचविली कीं ती नव्या राज्याच्या उभारणीच्या विविध क्षेत्रांतील योजनांना उपयोगी पडावी. महाभारतकार म्हणतात (आदिपर्व अध्याय २२१–५५ ते ५८) कीं, "लांगलधारी बलरामांनीं लग्नाचें आंदण म्हणून आनंदानें जणूं धनाचा महासागरच अर्जुनाला दिला होता. त्या

धनांत इतकी विविध रत्नें होती कीं, समुद्राप्रमाणें त्याला रत्नाकर म्हणणें शोभून दिसत होतें. वस्त्रें, व प्रावरणें हीं जणू कीं कांहीं त्या वैभवसागरांतील फेंसाळ लाटा होतीं. समुद्रांत ज्याप्रमाणें मोठमोठे जलचर प्राणी असतात तशी त्यांची जागा या धनसागरांत गजेंद्रांनीं घेतलेली होती. पताका हेंच जणू कीं कांहीं तेथील शेवाळ होतें. पांडवांच्याकडे आलेला हा समृद्धीचा ओघ शत्रूंच्या शोकाला कारणीभूत झाला. युधिष्ठिरांनी बलरामांच्या प्रेमासाठीं त्यांनीं दिलेलें आंदण घेतलें व सर्व यादव वीरांचा फार मोठा सन्मान केला.

सुभद्रेच्या या विवाहानें महापराक्रमी यादव व पांडव यांच्यांत श्रीकृष्णांनी विलक्षण ऋजुसंबध प्रस्थापित केला. या संबंधामुळें पांडवांशी वैर म्हणजे पर्यायानें यादवांशीं वैर असें ठरलें व धर्मसाम्राज्य प्रतिष्ठापनेच्या कार्यांत केंद्र म्हणून पांडवांना पुढें करीत असतां या संबंधामुळें रणमस्त यादवांचा कोणत्याही प्रकारें अडथळा येण्याचा संभव न उरतां ती गोष्ट त्यांना उलटी भूषणास्पदच वाटावी असें वातावरण उत्पन्न झालें. पुढें राजसूय यज्ञाप्रीत्यर्थ दिग्विजयासाठीं पांडव निघाले असतां त्यांचें काम तें आपलेंच काम आहे असें समजून त्यांना अडथळा करण्याची व त्या द्वारें आपल्या पराक्रमाचें प्रख्यापन करण्याची कल्पनाही यादवांच्या अंतःकरणांत मुळींच न यावयास श्रीकृष्णांच्या इच्छेबरोबरच सुभद्रेमुळें उत्पन्न झालेला संबंधाचा व आपुलकीचा ऋजु भावही पुष्कळ अंशीं कारणीभूत आहे हें लक्षांत घेतलें म्हणजे केवढें मोठें बिकट कार्य श्रीकृष्णांनीं पार पाडलें याची नीट कल्पना येते. यादव व पांडव हीं दोन्ही श्रीकृष्णांचीं धर्मसंस्थापनेच्या कार्यांतील साधनयंत्रें होतीं. पण तीं निर्जीव नसून सजीव होती. त्यामुळें महान् सामर्थ्याबरोबरच आत्माभिमानाच्या त्यांच्या भावनाही तीव्र होत्या. पराक्रमाच्या व आत्माभिमानाच्या भावनेंतून या दोन सामर्थ्यकेंद्रांची परस्परांत टक्कर होण्याची सहज शक्यता होती व तसें झालें असतें तर कार्याच्या उभारणीच्या दृष्टीनें तें अत्यंत अहितकारक ठरलें असतें हें ओळखून दोन्ही सत्ता व सामर्थ्यें पूर्णपणें

परस्परपूरक व संवादी करण्यासाठींच हा विवाह घडविला गेला व तो अत्यंत यशस्वी झाला. सुभद्रेचा विख्यात पुत्र अभिमन्यु होय. तो नेहमीं आजोळी आपले मामा भगवान् श्रीकृष्ण यांच्या जवळच राहात असून श्रीकृष्णांच्या बालमूर्तीसारखा तो सुंदर दिसत असे. प्रेमानें त्याला श्रीकृष्णांनीं सर्व कांही शिकविलें व मोठमोठ्या अतिरथ्यांचा मद जिरविणारा अतिरथी ठरून श्रीकृष्णांच्या कार्यांतच विजेप्रमाणें तळपून तो बलिदान पावला. असो.

श्रीकृष्णांचें मंत्रयुद्ध

युधिष्ठिर राजसिंहासनावर बसल्यानंतर व त्याचें राज्य पूर्णपणें स्वतंत्र झाल्यानंतर भगवान् श्रीकृष्णांची पांडवांविषयीची अपेक्षा अक्षरशः खरी ठरली. पांडव हे महान् पराक्रमी व महत्त्वाकांक्षी होते. आणि एकदा त्यांचें स्वतंत्र राज्य अस्तित्वांत आल्यानंतर क्षत्रियधर्माप्रमाणें शुद्ध धर्ममार्गानें सम्राट् व्हावें व अश्वमेध–राजसूय यांसारखे मोठमोठे यज्ञ करावे अशी स्वाभाविकपणेंच त्यांच्या अंतःकरणांत इच्छा उत्पन्न झाली. महाभारतांतील वर्णनानुसार अशी इच्छा युधिष्ठिरांच्या अंतःकरणांत नारदांनीं उत्पन्न केली असें आहे. इच्छा नारद उत्पन्न करोत अथवा ती स्वयंभूपणें युधिष्ठिरांच्याच स्वतःच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होवो, पण राजसूयाची इच्छा त्यांच्या अंतःकरणांत घर करून बसली ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. राजसूय यज्ञाची इच्छा म्हणजेच प्रस्थापित झालेल्या सिंहासनाच्या आधिपत्याखालीं सर्व ज्ञात सिंहासनांनीं यावें अशी इच्छा होय. आणि ती गोष्ट प्रत्यक्षांत आणावयाची म्हणजे सर्व राजसत्तांना जिंकणें अथवा इतर उपायांनीं वश करून घेणें आवश्यक होतें. येवढें प्रचंड सामर्थ्य आपल्याजवळ आहे किंवा नाहीं, असलें तरी त्याचा उपयोग करण्याची ही वेळ आहे किंवा नाहीं व त्याचे परिणाम चांगले होतील किंवा नाहीं या गोष्टींचा केवळ स्वतःच्या बुद्धीनें निर्णय करणें युधिष्ठिरांना योग्य वाटलें नाहीं. त्यांनीं

आपल्या बंधूंचा, मंत्र्यांचा व इतर सुहृदांचा सल्ला घेतला. भीम व अर्जुन यांचा स्थायीभावच क्षत्रियोचित पराक्रमाचा असल्यामुळें त्यांनीं अर्थातच या गोष्टीला जोरानें उचलून धरलें. बाकीच्यांनीही त्यांचीच री ओढली. पण भगवान् श्रीकृष्णांच्या अनुमतीवांचून या एवढ्या मोठ्या गोष्टीस हात घालणें योग्य आहे असें युधिष्ठिरांना वाटेना. म्हणून त्यांनीं त्यांना मुद्दाम बोलावणें पाठविलें व आपली इच्छा त्यांना सांगून त्यांची अनुमति विचारली. जी गोष्ट आपण सुचवावी ती युधिष्ठिराच्याच तोंडून बाहेर पडलेली पाहून श्रीकृष्णांना अत्यंत आनंद झाला. सर्व दुष्ट राजसत्तांची मागें सांगितल्याप्रमाणें जरासंधाच्या नेतृत्वाखालीं झालेली एकजूट फोडून टाकण्यास व त्या सर्व राजसत्तांना एकाच धर्मनियंत्रित साम्राज्याखालीं आणण्यास ही संधि फार योग्य आहे असें मनाशीं ठरवून त्यांनीं युधिष्ठिराचा तो संकल्प उचलून धरला. ते म्हणाले : (सभापर्व अ. १४–१ व ६१ ते ७०) "हे महाराज, योग्यतेच्या दृष्टीनें विचार केला तर ज्यानें राजसूय यज्ञ करावा असा राजा तूं आहेस यांत मला काडीइतकीही शंका नाही. पण तुझ्या या संकल्पाच्या मार्गांत एक मोठा अडथळा आहे. (श्रीकृष्णांनीं यानंतर सध्यां जरासंध हा भारतवर्षाचा सम्राट् असून भारतवर्षांतील सर्व मोठमोठ्या राजांची त्याच्या नेतृत्वाखाली एकजूट कशी झाली आहे याचें वर्णन केलें. एका कुंतीभोजाशिवाय युधिष्ठिराला दुसरें कोणीही कसें अनुकूल नाहीं हेंही त्यांनी दाखवून दिलें. जरासंधाच्या सामर्थ्याचें वर्णन करीत असतां आपलें व त्याचें असलेलें घोर वैर, व त्यामुळें आपल्याला अखेर राजधानी बदलावी लागल्याचें कारण निवेदन करून तो क्रूरकर्मा जरासंध शंभर राजमस्तकांचा बळी महादेवाला कसा देणार आहे व त्यामुळें तो मानवतेचा कसा शत्रू ठरलेला आहे ही गोष्ट त्यांनीं युधिष्ठिराच्या मनावर बिंबविली. हा विषय पूर्वीं येऊन गेलेला असल्यामुळें येथें मी तो पुन्हां सांगत नाहीं.) ते पुढें म्हणाले कीं, भारतवर्षाच्या सम्राटाला आपल्या परंपरेप्रमाणें स्वभावसिद्ध असे जे गुण लागतात, ते सर्व तुमच्या ठिकाणीं आहेत; पण मला असें निश्चितपणें वाटतें कीं, जोंपर्यंत

जरासंध जिवंत आहे, तोंवर तुम्हांला सम्राट् होतां येणें व राजसूय यज्ञ करणें सर्वथा अशक्य आहे. राजसूय करावयाचा असेल तर जरासंधाचा मृत्यु आवश्यक आहे. इतकेंच नव्हे तर तुम्ही राजसूय यज्ञ करा वा करूं नका; पण मानवतेच्या दृष्टीनेंच जरासंधाचा वध अत्यंत आवश्यक आहे. सिंहानें वनराजांना पकडावें त्याप्रमाणें त्यानें सूर्य-चंद्र वंशांतील ८६ राजांना पकडून आपल्या गिरिव्रज नांवाच्या राजधानीत त्यांना बंदी करून ठेविलें आहे. तो महादेवांना त्या सर्व राजांचा बळी देणार आहे. जर तुम्हांला यज्ञ करावा अशी खरोखरी इच्छा असेल तर त्या बंदींत पडलेल्या राजांना या प्राणसंकटांतून सोडविणें व जरासंधाला ठार मारणें आवश्यक आहे. यावांचून राजसूय ही अशक्य कोटीतील गोष्ट आहे. मला जें वाटतें तें मी आपणांस सांगितलें. यानंतर आपण स्वतः विचार करून काय तें ठरवावें.

जरासंधाचें नांव ऐकतांच युधिष्ठिर मनांत थरकांपले. ते म्हणू लागले कीं, " जर ही गोष्ट इतकी कठीण असेल तर तिचा नाद सोडलेला बरा." पण युधिष्ठिरांचें लक्ष केवळ राजसूयाच्या इष्टानिष्टतेवर केंद्रित झालें होतें तर श्रीकृष्णांचें लक्ष मानवतेच्या महान् मूल्यांच्या संरक्षणावर केंद्रित झालें होतें. त्यांना जरासंधाचा विनाश निश्चितपणें अभिप्रेत होता. त्यांनीं युधिष्ठिरांना असें सांगितलें कीं, पशूप्रमाणें बळी जाण्याऐवजीं युद्धांत जरासंधानें ठार मारलें असतें तरी त्याच्या बंदींतील ते राजे संतुष्ट झाले असते. ते आतां जीविताविषयीं निराश झालेले आहेत. त्यांना कोणत्याही उपायानें जो कोणी प्राणसंकटांतून सोडवील त्याला मोठें पुण्य लाभेल. जरासंध हा स्वतः जर क्रूरकर्मा व अधार्मिक आहे व आपल्या कार्याचें उद्दिष्ट जर भूतदया आणि मूल्यांचें संरक्षण हें आहे, तर त्या महान् उद्दिष्टांवर लक्ष ठेवून उघड युद्धांत जरासंधाला मारणें अशक्य असलें तर मंत्रयुद्धानें अथवा युक्तीनें त्याला ठार मारण्यासही आपण झटलें पाहिजे. जर आपल्या जातीविषयीं आपणाला कांहीं प्रेम असेल तर तिचें बलिदान वांचवावयाचा हा एकच मार्ग आहे. ते सांगतात : (सभापर्व अ. १५, १७ व २०)

"आतां केवळ चौदा राजे जरासंधानें जिंकावयाचे उर्वरित आहेत. एकदां राजांची शंभर ही संख्या पूर्ण झाली की नंतर तो क्रूर नरमेध निश्चित होणार. जो कोणी जरासंघाला ठार मारून या यज्ञांत विघ्न करील, त्याला अत्यंत देदीप्यमान अशी कीर्ति लाभेल आणि तो आपोआपच सम्राट् होईल. जरासंधासारख्या बलवंताशी युद्ध करण्याचा निश्चय म्हणजे स्वतःच्या मृत्यूचाच निश्चय होय असें वाटणें स्वाभाविक आहे. पण मृत्यु हा नक्की केव्हां येणार हें आपण सांगू शकतों काय ? मृत्यु ही सृष्टींतील एक अनिवार्य पण अकल्पितपणें येणारी घटना आहे. तिला भिऊन वागणें पुरुषाला शोभत नाहीं. युद्ध टाळून कोणी अमर झाल्याचें आम्ही आतांपर्यंत ऐकलें नाहीं. खऱ्या क्षत्रियाचें हें पहिलें कर्तव्य आहे कीं, योग्य राजनीतीचा अवलंब करून आपल्या शत्रूच्या विनाशाचा मार्ग आंखणें. शेवटीं दैव म्हणून कांहीं भाग असतोच. त्याच्या संकेतानुरूप काय व्हावयाचें असेल तें होत असतें. पण राजनीतिकुशल पुरुषाला योग्य आंखणी केल्याचें त्या अपयशांतही समाधान लाभल्याविना राहात नाहीं. व्यवस्थितपणें आंखलेलें कारस्थान व दैव यांची जर जोडगोळी बरोबर जमली तर यश निश्चितपणें पदरांत पडतें. या दोन्ही गोष्टींची संगति बरोबर जमली आहे कीं नाही हेंही प्रत्यक्ष एखादी गोष्ट केल्यावांचून कळणें सर्वस्वीं दुरापास्त असतें. नीट कोणताही विचार न केला व दैवही प्रतिकूल असलें तर अत्यंत मोठा नाश होतो. उभय पक्ष कारस्थानाची उभारणी सारख्याच दक्षतेनें करणारे असले व दोघांनाही इतर गोष्टींची सारखीच अनुकूलता असली तर विजय संशयित राहून उभयपक्षीं तटस्थता स्वीकारली जाते. जरासंधाला मारण्याच्या या कारस्थानांत आपण निश्चितपणें यशस्वी होऊं. कारस्थान करून, त्याच्या सैन्यबळाशीं टक्कर देण्याचा प्रसंग युक्तीनें टाळून, द्वंद्वयुद्धाच्या निमित्तानें त्याला एकट्यालाच आपण गांठू व संपवून टाकूं. त्याच्या मर्मस्थानावर आपल्याला प्रहार करतां येईल. कारण कीं तो अहंकारी व असावध आहे. आपण प्रथम-पासूनच अत्यंत सावध असल्यामुळें आपल्या सर्व योजना आपण

इतक्या गुप्त ठेवूं शकतों कीं त्या कोणालाच कळणार नाहींत. ज्यांचें सैन्य सुव्यवस्थित व सुसज्ज आहे व जे अत्यंत सामर्थ्यसंपन्न आहेत अशा प्रबळ शत्रूशीं उघड युद्ध चुकून सुद्धां करूं नये अशी बुद्धिमान् राजकारणी पुरुषांची नीति आहे, व ती मला सर्वस्वी मान्य आहे. कोणाच्या ध्यानांत न येतां जरासंधावर गुप्तपणेंच प्राणघातक प्रहार करणें हाच त्याला मारण्याचा एकमात्र मार्ग आहे. आपण त्याच्याशी ससैन्य युद्धाचा प्रसंग युक्तीनें टाळू. असे कांही विचार आपल्या मनांत घोळतात हें आपण कोणालाही दिसू देणार नाही आणि गुप्तपणें त्याच्या घरांत प्रवेश करून द्वंद्व-युद्धाच्या निमित्तानें एकटचा जरासंधाच्या शरीराशीं गांठ घेऊन आपण त्याला विध्वंसून टाकूं. अखंड वैभवश्री फक्त एकटचा परमेश्वराजवळच असते. मानवी जीवनांत वैभवाचे चढाउतार नेहमींच चालू असतात. जरासंध त्याला अपवाद आहे असें समजावयाचें कारण नाहीं. आपण त्याला ठार मारूं व आपल्या जातीचें संरक्षण करूं अथवा प्राणसंकटांत सांपडलेल्या निरपराध व असहाय राजांच्या बंधमोचनाच्या पुण्यप्रद कार्यांत आपणांस जरासंधाच्या हातून मरण आल्यास आपण स्वर्गास जाऊं. पण कांहींही झालें तरी हें कार्य केलेंच पाहिजे असें माझें मत आहे. मी युक्तीनें सेनापति हंस व डिंभक यांना आधींच ठार मारलें आहे. कंसालाही त्याच्या साथीदारांसह आधींच मी संपविलेलें आहें. उरला केवळ जरासंध. त्याच्या निधनाचा काळ आला आहे असें मला वाटतें. रणांगणावर ससैन्य त्याच्याशीं युद्ध करून त्याला जिकणें सर्व देवदानव एकत्रित झालें तरी देखील त्यांनाही तें शक्य होणार नाहीं. म्हणून त्याच्याशीं एकटचांत गांठ घेऊन मल्लयुद्ध करून त्याला ठार मारावें. माझ्या ठिकाणीं मुत्सद्दीपणा आहे. भीमाच्या ठिकाणीं बल आहे. अर्जुन आम्हां दोघांचेंही संरक्षण करील. गार्हपत्य, आहवनीय, व दक्षिणाग्नि असे तीन अग्नि मिळून ज्याप्रमाणें यज्ञ पार पाडतात त्याप्रमाणेंच आम्हींही तिघे मिळून हें कार्य संपवूं. आम्ही तिघांनीं एकांतांत जर त्याची गांठ घेतली तर तो तिघांपैकीं एकाशीं तरी द्वंद्व युद्ध करावयास सिद्ध होईल अशी माझी खात्री

आहे. माझ्याशीं व अर्जुनाशीं लढणें त्याला कमीपणाचें वाटेल. कीर्तीच्या लोभाची त्याला हांवही सुटण्याचा संभव आहे. स्वतःच्या श्रेष्ठ बाहुबलाचा त्याला मोठा दर्प आहे. त्यामुळें तो भीमसेनाशीं द्वंद्वयुद्ध करणें मान्य करील व मृत्यु ज्याप्रमाणें जगाचा नाश करतो त्याचप्रमाणें अत्यंत बलवान् भीमसेन द्वंद्वयुद्धांत जरासंधास ठार मारावयास पूर्णपणें समर्थ आहे."

भगवान् श्रीकृष्णांची अपूर्व राजकीय बुद्धिमत्ता त्यांच्या या भाषणांतून व्यक्त झालेली आहे. राजनैतिक कारस्थान करतांना ज्याच्यावर आघात करावयाचा असतो त्याच्या मनःस्थितीचें संपूर्ण ज्ञान अत्यंत आवश्यक असतें; तरच आपलें कारस्थान यशस्वी होतें. नाहीं तर डाव अंगाशीं येण्याचा संभव असतो. श्रीकृष्णांनीं जरासंधाच्या मनःस्थितीचें केलेलें निरीक्षण पूर्णपणें यथार्थ होतें. त्याला ठार मारण्याविना राजसंघ खिळखिळा करणें अशक्य होतें व त्याच्यावर उघड आघात करून उपयोग नव्हता. श्रीकृष्णांनीं केलेला हा बौद्धिक आघात इतका विलक्षण होता कीं स्वपक्षाचें कोणतेंही नुकसान न होतां पूर्ण यश त्यांच्या पदरीं पडलें.

युधिष्ठिराजवळून भीमार्जुनांना मागून घेऊन स्नातक ब्राह्मणांच्या वेषानें गुप्तपणें ते जरासंधाच्या राज्यांत गेले. आडवाटेनें त्यांनीं नगरप्रवेश केला. जरासंधाचे वडील राजे बृहद्रथ यांनीं मांस खाणाऱ्या बैलाला ठार मारून त्याच्या कातडीचे तीन नगारे बनविले होते ते त्यांनीं फोडून टाकले व पुष्पमाळा गळ्यांत घालून राजमार्गांतून फिरत सम्राट् जरासंधाच्या राजभवनांत आले. त्यांनीं जरासंधाची भेट घेतली. त्यानें त्यांचा सत्कार केला. भीमार्जुनांनीं मौन धारण केलें होतें. बोलण्याचें काम श्रीकृष्णांनींच स्वतःकडे घेतलें होतें. त्यांनीं राजाला असें सांगितलें कीं हे माझे मित्र व्रतस्थ असून मध्यरात्रीं ते तुझ्याशीं बोलतील. जरासंधाला त्यांच्या ब्राह्मण्याविषयीं संशय आला. आपल्या हेरांकरवीं नगरांत शिरल्यापासूनच्या त्यांच्या हालचालीची माहिती मिळविल्यावर त्यांनीं आपल्या भेरी फोडून टाकल्याचें कळतांच त्याचा संशय बळकट झाला. मध्यरात्रीं त्यानें त्यांची गांठ घेतली व त्यांचा उपहास करीत

तो त्यांना म्हणाला, तुम्हीं माझ्याशीं खोटें बोललात. तुम्हीं स्नातक व्रतधारी ब्राह्मण नाहीं. कारण स्नातक व्रतधारी ब्राह्मण तुमच्या-सारखें चंदन लावून गळ्यांत माळा घालीत नसतात. तुम्ही क्षत्रिय आहांत हें स्पष्ट दिसतें. तुमच्या मनगटावरील धनुष्याच्या दोरीचे उमटलेले घट्टेच तुम्ही कोण आहांत हें मला स्पष्टपणें सांगतात. तरी खरें सांगा. क्षत्रिय खोटें बोलत नसतो. येतांना तुम्ही आडवाटेनें आलांत. भेरी फोडून टाकल्यात. राजदंडाचें तुम्हांला मुळींच भय वाटत नाहीं असें दिसतें. तुम्ही आहांत कोण व येथें आलात कशास्तव तें सांगा.

श्रीकृष्णांनीं त्याला असें सांगितलें की, आम्ही स्नातक द्विज आहोंत हे जें तुला सांगितलें तें अक्षरशः खरें आहे. स्नातकव्रती जसे ब्राह्मण असतात, तसेच क्षत्रिय व वैश्यही असतात. त्यांच्यांत कांहीं विशेष नियमही असतात. आम्ही तसे विशेष नियम धारण करणारे क्षत्रिय आहोंत. पुष्प धारण करणाऱ्या लोकांना वैभव मिळतें असें म्हणतात. म्हणून आम्हीं पुष्पमाला धारण केल्या आहेत. क्षत्रियांचें वीर्य त्यांच्या वाचेंत नसून बाहूंत असतें. म्हणून आम्ही मौन धारण केलें. परमेश्वरानेंच क्षत्रियांना बाहुवीर्यशाली केलें आहे. आमचें तें वीर्य तुला बघावयाचें असेल तरें तुला तें लवकरच बघावयास मिळेल. आम्ही आडवाटेनें कां आलों याचें तुला उत्तरच हवें आहे काय? मित्राच्या घरी राजमार्गानें जावें व शत्रूच्या घरीं आडवाटेनें जावें असा संकेत आहे. त्या संकेतानुरूप आम्ही, तूं आमचा शत्रू असल्यामुळें, तुझ्या घरी आडवाटेनें आलों. आम्हीं कांही कामानिमित्त तुझ्या घरीं आलों असल्यामुळें आमचें काम सफळ झाल्याखेरीज आम्हांला तुझ्याकडून सत्कार कसा घेतां येणार ?

जरासंधाला 'तूं आमचा शत्रू आहेस' हें विधान ऐकून नवल वाटलें. तो श्रीकृष्णांना म्हणाला, 'तुमच्याशीं माझें कधीं वैर उत्पन्न झालें व कोणत्या कारणास्तव तें मला आठवत नाही. तुमच्या-वर मी कांहीं अपकार केल्याचें मला आठवत नाहीं. मी जन्मभर क्षात्रधर्माप्रमाणें वागत आलों आहें. माझ्या प्रजेचा मी कधीही द्रोह केलेला नाहीं. अशा स्थितींत तुम्ही माझ्यावर खोटे आरोप

करीत आहांत. त्याचें कष्टदायक फळ तुम्हांला भोगावें लागेल."
त्याच्या भाषणांतील ती जरब ऐकून मनांतून क्षुब्ध झालेले श्रीकृष्ण
त्याला म्हणाले (सभापर्व अ. २२--७ ते २६) :-

"हे महाबाहो, कुळांत उत्पन्न झालेला कोणीही एक कुलपुरुष
कुलाचें हितप्रद कार्य करावयास पुढें येत असतो व आपलें कर्तव्य
म्हणून पुढें येणाऱ्या व्यक्तीस जो कुळाचा वैरी तो स्वतःचा वैरी
मानूनच पुढें चालावें लागतें. तू आमच्या कुळाचा वैरी असल्यामुळें
आमचाही वैरी आहेस. तू आपलें प्रजापालनाचें कार्य पार पाडीत
असलेल्या क्षत्रियांना घोर बंदिवासांत घालून त्यांच्या सबंधांत
अत्यंत क्रूरकर्म करावयाचें ठरविलें आहेस. निरपराध लोकांच्या
विषयीं अशा क्रूरकर्मास प्रवृत्त होणाऱ्या व्यक्तीला निरपराधी म्हणतां
येईल काय? राजानें आपल्या बरोबरीच्याच इतर सद्वर्तनी
राजांना पकडून त्यांचें बलिदान द्यावयाचा निश्चय करणें सत्कृत्य
कसें ठरेल! तू राजांना पकडून यज्ञीय पशूप्रमाणें महादेवाला त्यांचें
बलिदान करावयाचें ठरविलें आहेस. तें जर बलिदान धर्मनिष्ठ
असलेल्या, धर्माचें यथावत् पालन करणाऱ्या व धर्माचें संरक्षण
करावयास पूर्णपणें समर्थ असलेल्या आम्ही होऊं दिलें तर एका
भयंकर व सर्वस्वीं निंद्य अशा पापकर्माचे आम्हीही भागीदार होऊं.
पाप करशील तूं व लागेल आम्हांला. मनुष्याला पशू म्हणून यज्ञांत
बळी देण्याचा प्रकार आम्हीं कधीं पाहिला नाहीं. तूं नरबलि
देऊन देवाधिदेव शंकरांना तृप्त करण्याची इच्छा कशी करतोस?
तें अधार्मिक व पापमय कृत्य असल्यामुळें तें होऊं न देणें हें आमचें
ईप्सित आहे. आपण ज्या जातींत उत्पन्न झालों तिलाच पशु
म्हणून ठार मारण्याचा हा क्रूर उपक्रम तुझ्यासारख्या भ्रष्ट
बुद्धीच्या व्यक्तीवांचून दुसरा कोण करील? ज्या ज्या अवस्थेंत
मनुष्य जें जें कर्म करतो, त्याचें फळ त्याला तसेंच मिळाल्याविना
राहात नाहीं. दलितांचें संरक्षण करणें हें आमचें काम आहे.
आपल्या जमातीच्या विध्वंसासाठीं तू प्रवृत्त झालेला आहेस. तर
जमातीच्या सरक्षणासाठीं तुला ठार मारावयास आम्ही येथें आलों
आहोंत. आपल्यापेक्षां जगांत कोणीही अधिक समर्थ नाहीं कीं जो

आपल्या अन्यायास प्रतिबंध करील असें जें तुला वाटतें तें निव्वळ मूर्खपणाचें आहे. ज्याला आपल्या स्वाभिमानाची चाड आहे, असा कोणीही क्षत्रिय उघड युद्ध कधीं टाळणार नाहीं. कारण तोच स्वर्गाचा मार्ग आहे. पण स्वत:च्या सैन्यबळाचा अपार गर्व असलेल्या तुला त्या बिचाऱ्या बंदींतील क्षत्रियांना दुर्गतींत पाठवावयाचें आहे. दुसऱ्या कोणांत बळ नाहीं असा वृथा गर्व तूं करूं नकोस. जगांत तुझ्याइतकेच किंवा तुझ्याहूनही अधिक सरस असे बलवान् क्षत्रिय आहेत. तुझा जो काय गर्व व अहंकार असेल तो आमचें द्वंद्व युद्धाचें आव्हान स्वीकारून प्रकट कर. सैन्यबळाच्या भरंवशावरचा विजय कोणीही मिळवूं शकतो. त्यांत फक्त संख्याबळाचा प्रश्न येतो. स्वत:च्या खऱ्या सामर्थ्याचा नव्हे. तू या राजांना कोणतीही सबब न सांगतां बंदींतून मुक्त करावेस असें आमचें म्हणणें आहे. असें न केल्यास आम्ही तुला ठार मारावयाचा निश्चय केलेला आहे. दंभोद्भव, कार्तवीर्य इत्यादि मोठमोठे राजे केवळ अहंकारानें मेले. तुलाही तसाच स्वत:चा नाश अभिप्रेत आहे असें दिसतें. आम्ही क्षत्रिय आहोंत, इतकेंच नव्हे तर तुझ्याशीं युद्ध करण्याची व तुझा मानभंग करण्याची इच्छा असलेले क्षत्रिय आहोंत. मी यादववंशीय श्रीकृष्ण आहे आणि हे दोन नरवीर पांडव असून मी ह्यांचा मामेभाऊ आहे. मी कृष्ण तुझा शत्रू आहे हें उघडच आहे. आम्हीं तुला युद्धार्थ आव्हान देतों. एकतर सर्व राजे लोकांना सोडून तरी दे किंवा मरावयास सिद्ध तरी हो."

जरासंध म्हणाला, "मी बंदी केलेल्या राजांपैकीं ज्याला मीं युद्धांत जिंकलें नाहीं असा कोणीही नाहीं. ज्यांना मी युद्धांत जिंकलें त्यांच्या जीवनाचा मीच धनी असल्यामुळें त्या पराजित जीवनांचें काय करावयाचें तें माझें मी ठरवीन. दुसऱ्या कोणीही त्यांत लुडबूड करण्याचें कारण नाहीं. मी तुमचें युद्धाचें आव्हान स्वीकारतों. सिद्धता असेल तर आपण ससैन्य युद्ध करूं. तुमची इच्छा असल्यास तुम्हां तिघांशीं मी एकटा युद्ध करतों. अथवा एकेकटयाशीं युद्ध करावयासही मी सिद्ध आहें."

श्रीकृष्णांनीं त्याला असें सांगितलें कीं, "आमच्यापैकीं ज्या

कोणाशीं युद्ध करावयाची तुझी इच्छा असेल तो सिद्ध होईल. आमच्यापैकी कोणालाही तू मागून घे." श्रीकृष्णांच्या अटकळी-प्रमाणें जरासंधानें भीमसेनासच द्वंद्वयुद्धासाठीं निवडलें व त्या दोघांचें भीषण मल्लयुद्ध प्रारंभ झालें. चौदा दिवस अहोरात्र तें युद्ध सुरू होतें. चौदाव्या दिवशीं रात्रीं जरासंध थकलेला दिसला. त्याबरोबर श्रीकृष्णांनीं भीमाला म्हटलें, (सभापर्व अ. २३–३२, ३३ व अ. २४–४) :–

"हे भीमा, शत्रु थकलेल्या अवस्थेंत युद्धांत हातीं पडणें मोठें सद्भाग्याचें लक्षण असतें. त्या अवस्थेंत त्याला जर पीडा केली तर तो प्राणत्याग करतो. हीच वेळ आहे. जरासंध थकलेला आहे. तूं वायुपुत्र आहेस. याच वेळीं तुझें संपूर्ण दैवी बळ खर्च करून तू याला ठार मार." भीमानें त्यांचा तो इषारा ओळखून त्याचवेळीं जरासंधा-वर जोराचें आक्रमण केलें व त्याला खालीं पाडून मधून शिवणीकडून आपल्या हाताचा नेट देऊन चिरून टाकलें व त्याच्या शरीराचीं दोन्ही शकलें आखाड्यांत टाकून दिलीं. भीमसेनाच्या भयानक गर्जना व जरासंधाच्या अंतकालीन किंकाळ्या यांनी सारी राजधानी दणाणून गेली. लोक भयकंपित झाले व गर्भवती स्त्रियांचे गर्भपात सुद्धां झाले. (असा एक चुकीचा समज आहे की, जरासंधाला मारणें भीमाला अशक्य आहे असें वाटून त्यानें श्रीकृष्णांना विचारलें व श्रीकृष्णांनी त्याला समोरची एक झाडाची फांदी मधून चिरून काढून जरासंधाला कसें मारावयाचें त्याचा मार्ग सुचविला. एकदां या पद्धतीनें भीमानें जरासंधाला फाडून टाकून त्याची तीं शकलें समान अंतरावर फेकून दिलीं पण तीं पुन्हां जुळून आलीं. पुन्हां श्रीकृष्णांनीं त्या दोन फांद्या व्यस्त टाकल्या. भीमानें तसेंच पुन्हां केल्यावर मग जरासंध मेला. पण ही गोष्ट महाभारतांत नाहीं. जरासंधाच्या जन्माच्या वेळीं दोन शकलें जन्मास आली व ती जरा नांवाच्या राक्षसीनें सांधल्यावर तो जिवंत झाला या मूळ भारतांतील गोष्टी-वर भागवतानें केलेली ती काव्यमय कल्पना आहे. फांदीचे दोन तुकडे करून श्रीकृष्णांनीं जरासंधास कसें मारावयाचें तें भीमास सुचविलें हें भागवतांत आहे व शकलें पुन्हां जुळलीं म्हणून ती फांदी

पुन्हां त्यांनीं आडवी उभी टाकली ही कीर्तनकारांनीं त्याला आणखी जोडलेली कपोलकल्पित कल्पना आहे. मूळ भारताशीं त्याचा कांहीं संबंध नाहीं. असो.)

याप्रमाणें जरासंधाला निकालांत काढल्यावर श्रीकृष्णांनी ८६ राजांना मुक्त केलें. मृत्यूच्या दाढेतून ओढून काढणाऱ्या महापुरुषाविषयीं त्यांच्या अंतःकरणांत कृतज्ञतेचे केवढे विलक्षण भाव उत्पन्न झाले असतील याची कल्पनाच केलेली बरी. युधिष्ठिराचें स्वामित्व त्या राजांनीं कृतज्ञतेनें भारावलेल्या अंतःकरणानेंच मान्य केलें. जरासंधाचें राज्य त्याच्या मुलाकडेच ठेवून त्यांनी एक नवा आदर्श निर्माण केला. त्याला पांडवांची साम्राज्यसत्ता मान्य करावयास सांगून व मगध राष्ट्रांतील प्रजाजनांना आश्वासन देऊन भगवान् श्रीकृष्ण भीमार्जुनासहित हस्तिनापुराकडे परतले. केवळ तत्त्वासाठींच संघर्ष करणाऱ्या, व अपहरण वा निष्कारण वैर यांचे भावही न बाळगणाऱ्या भगवंताविषयी व पांडवांच्या अधिसत्तेविषयीं जरासंधाचा पुत्र सहदेव हा शेवटपर्यंत इतका कृतज्ञ राहिला कीं भारतीय युद्धांत तो पांडवांच्या बाजूनें लढला. एका जरासंधाच्या वधांत ८६ अधिसत्तांचें पाठबळ सहजपणें मिळवून श्रीकृष्णांनीं अधार्मिक राजसत्तांचा संघ फोडून टाकला व तुटलेल्या हारांतील मण्याप्रमाणें एकट्या पडलेल्या या राजसत्तांवर वेळ न गमावितां व पुनश्च त्यांना संघटित होण्याची संधीही न देतां, चार पांडव बंधूना यज्ञाच्या निमित्तानें करावयाच्या दिग्विजयार्थ पाठवून युधिष्ठिराच्या साम्राज्यसत्तेखालीं आणलें. जरासंधाच्या वधामुळें इतका विलक्षण दरारा निर्माण झाला होता कीं, पांडवबंधूच्या नुसत्या आगमनानेंच बहुतेक ठिकाणीं नव्या धर्मसत्तेला मांडलिकत्वाचे करभार मिळाले व युद्धाचा फारसा प्रसंग उद्भवलाच नाहीं. ज्यांनी युद्धें प्रथम प्रारंभ केलीं त्यांनींही काळ ओळखून वेगवेगळ्या निमित्तानें नव्या सत्तेला मान्यता दिली. कोणी युधिष्ठिर धर्मनिष्ठ आहे म्हणून आम्हीं त्याची सत्ता मान्य करतों असें सांगितलें, तर कोणी युधिष्ठिर आमचा नातलग असल्यामुळें त्याचा उत्कर्ष हा आमचाच उत्कर्ष आहे असें बोलून युद्धाचा प्रसंग टाळला. कोणीकोणी तर प्रारंभीं

युद्ध करून मागाहून वडिलार्जित स्नेहाचें नातें उकरून काढून नव्या सत्तेला मान्यता दिली. अशीं मोठीं उदाहरणें शिशुपाल, भगदत्त यांचीं होत. भीमसेन शिशुपालावर चालून गेला असतां युद्धाऐवजी शिशुपालानें नातेसंबंध उकरून काढून त्याचें स्वागत केलें व त्याला आपल्या घरी ठेवून घेऊन सत्कार करून परत पाठविलें, तर भगदत्तानें मी महेंद्राचा सखा असून तुझ्यावर प्रसन्न झालों आहें, काय हवें तें मागून घे, अशा प्रौढीच्या थाटांत वरदानाच्या स्वरूपांत अर्जुनाला करभार दिला. युधिष्ठिराला भारताचा सम्राट् म्हणून भगवान् श्रीकृष्णांनी राजसूय यज्ञाच्या निमित्तानें स्वतःच्या पांचजन्य शंखांतून चतुःसमुद्राचें पाणी घेऊन अभिषेक केला. नव्या सत्तेला ती फक्त धर्मनिष्ठ आहे म्हणून आम्ही वश झालों आहोंत, वस्तुतः पराक्रमानें आम्ही त्या सत्तेला मुळीच भीक घालीत नाही" असें भासविणाऱ्या लोकांचा तो दर्प भरसभेंत विरोध करावयास उठलेल्या चेदिराज शिशुपालाला ठार मारून श्रीकृष्णांनीं पार घालविला. सत्ता जशी न्यायी असावी लागते तशीच नवी सत्ता अत्यंत सामर्थ्यसंपन्न आहे असा भावही तिच्याविषयीं उत्पन्न व्हावयास लागतो व त्यासाठीं अशा कांहीं गोष्टींची आवश्यकता असते. त्याविना सत्तेचें सिंहासन कधींही स्थिर होऊं शकत नाहीं. शिशुपालाच्या या वधानें पुष्कळांचें दर्पभंजन झालें व सामर्थ्याचा प्रत्यय येऊन सिंहासन स्थिरपद होण्याची शक्यता उत्पन्न झाली. हें एकछत्री धर्मसाम्राज्य उत्पन्न करून कृतकार्य झाल्याच्या आंतरिक जाणिवेनें संतुष्ट झालेल्या भगवान् श्रीकृष्णांनीं अत्यंत थाटाचा राजसूय यज्ञ घडवून आणला. त्यांनी स्वतःच त्या यज्ञांत पाय धुण्याचें काम पत्करून सर्व सत्तांना कामें करावयास लाविली. सर्व अधिपत्याखालीं आले तरी फाळणीमुळें विलग झालेल्या पण धृतराष्ट्रामुळें सन्मान्य असलेल्या हस्तिनापूरच्या सिंहासनाचें काय करावें हा मोठा प्रश्न होताच. नकुलाला यज्ञाचें निमंत्रण देणाच्या निमित्तानें तेथें पाठविण्यांत आलें. महाभारतकार म्हणतात (सभापर्व अ.३४-१):—

"नकुल हस्तिनापूरला गेला व त्यानें भीष्म आणि धृतराष्ट्र यांना यज्ञाप्रीत्यर्थ बोलाविलें. धृतराष्ट्राच्या वा दुर्योधनाच्या मनांत

कांहींही वाटलें तरी जगत् पादाक्रांत केलेल्या पांडवांच्या प्रभावा-समोर आपलें कांहींही चालणार नाही हें ओळखून मुकाट्यानें वरून आनंद दाखवीत कौरव राजसूय यज्ञांत आले. कर्ण, शल्य, सोमदत्त, भूरिश्रवा, जयद्रथ, शाल्व, भगदत्त, पौण्ड्रक, कुंतिभोज, विराट, शिशुपाल इत्यादि गाजलेले पराक्रमी लोक युधिष्ठिराच्या पायावर करभार ओतण्यासाठीं त्या यज्ञांत एकत्रित झाले होते. वेगवेगळ्या लोकांना कामें वांटून देण्यांत आलीं. सम्राट् युधिष्ठिराचा तो यज्ञ अतिशय थाटानें पार पडला. त्या यज्ञसमारंभांत कामें कोणत्या पद्धतीनें वांटून देण्यांत आलीं होती याचें वर्णन करतांना महाभारत-कार म्हणतात (सभापर्व अ. ३५–२ ते १३) कीं,

" भक्ष्य व भोज्य यांची व्यवस्था दुःशासनाकडे होती. ब्राह्मणांचा सन्मान अश्वत्थाम्याकडे देण्यांत आला होता. येणाऱ्या राजांचा सन्मान संजयाकडे होता. धर्मकृत्यें नीट चालली आहेत कीं नाहींत हें पहाण्याचें काम भीष्म व द्रोणाचार्य यांच्यावर सोपविण्यांत आलें होतें. येणारीं सुवर्णरत्नें यांची परीक्षा करून तीं ठेवणें व दक्षिणा वांटप आणि दान हें कृपाचार्यांवर सोपविण्यांत आलें होतें. विदुरा-कडे व्ययाचें काम होतें. आणि राजा दुर्योधनाकडे नजराणे ठेवण्याचें काम होतें. भगवान् श्रीकृष्णांनी पाय धुण्याचें काम स्वतःकडे घेतलें. कुणीहि युधिष्ठिराला क्षुद्र नजराणा अर्पण केला नाहीं. जणूं कीं काय आपल्या राज्यांतील अमोल रत्नांनीं युधिष्ठिराचा धनकोश भरून काढण्याची त्या राजे लोकांत स्पर्धा लागून राहिली होती !

ही नवीन धर्मसाम्राज्य सत्ता स्थापन होणें म्हणजे आपलें जीवितकार्य निदान त्यांतील एक महत्त्वाचा भाग पार पडणेंच होय अशा आंतरिक समाधानानें युधिष्ठिराच्या मस्तकावर पांचजन्यांतून पवित्र जलाचा अभिषेक करतांना श्रीकृष्णांना स्वाभाविकपणेंच आनंद झाला असेल! पण तो त्यांचा आनंद टिकावयाचा नव्हता. त्या कालपुरुषाच्या इच्छारूपी अग्नींत राजसत्तांचें भस्म व्हावें असाच विधिसंकेत होता. त्यामुळें शांततेनें व विशेष विनाश न करतां धर्मसत्तेच्या संस्थापनेचें करण्यांत आलेलें हें कार्य स्थिरपद होऊं शकलें नाहीं. कसें तें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

धर्मराज्याचें स्वरूप

मागच्या व्याख्यानांत युधिष्ठिरानें धर्मसाम्राज्य स्थापन केल्याचा मी उल्लेख केला आहे. पण युधिष्ठिरानें धर्मसाम्राज्य स्थापन केलें म्हणजे काय केलें हा अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. युधिष्ठिराचें नांव धर्म होतें म्हणून त्याच्या राज्याला धर्मराज्य असें म्हणावयाचें ही केवळ शाब्दिक कोटि होईल. युधिष्ठिरांची योग्यता केवढी थोर होती व धर्म हा त्यांच्या जीवनाचा कसा स्थायीभाव बनून राहिला होता याचा उल्लेख मी युधिष्ठिराचें स्वभावचित्र रेखाटतांना केलाच आहे. राजा या नात्यानेंही युधिष्ठिरांची योग्यता किती थोर होती हेंही आपण पाहिलें आहे. अशा स्थितींत श्रीकृष्णांनीं त्यांच्या करवी जें धर्मराज्य उत्पन्न केलें त्याचें स्वरूप काय होतें हें पहाणें अधिकच उद्‌बोधक ठरतें. महाभारतांत त्या राज्याचें वर्णन पुढीलप्रमाणें आहे :—

> **रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ।**
> **शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १**
>
> **बलीनां सम्यगादानाद्धर्मतश्चानुशासनात् ।**
> **निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो जनपदोऽभवत् ॥ २**
>
> **सर्वारम्भाः सुप्रवृत्ता गोरक्षा कर्षणं वणिक् ।**
> **विशेषात्सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणः ॥ ३**
>
> **दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यो वा राजन्प्रति परस्परम् ।**
> **राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयन्त मृषा गिरः ॥ ४**
>
> **अवर्षं चातिवर्षं च व्याधिपावकमूर्च्छनम् ।**
> **सर्वमेतत्तदा नासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ ५**
>
> **प्रियं कर्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वभावजम् ।**
> **अभिहर्तुं नृपा जग्मुर्नान्यैः कार्यैः कथंचन ॥ ६**
>
> **धर्म्यैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निचयो महान् ।**
> **कर्तुं यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि ॥ ७**

—(महाभारत, सभापर्व अ. ३३)

व्याख्यान १६ वें दिनांक १२–४–५२

" युधिष्ठिरांच्या रक्षणामुळें व शत्रूंना ठार मारल्यामुळें अभ्यंतर व बाह्य संकटांपासून प्रजेची पूर्णपणें सुटका झालेली होती. स्वतः युधिष्ठिर सत्यधर्माचें आचरण करणारे असल्यामुळें व प्रजेंतही सत्यधर्माचें आचरण करण्याची प्रवृत्ति कशी निर्माण होईल याची ते सदोदित काळजी घेत असल्यामुळें आपआपलें कर्तव्य यथावत्पणें पार पाडण्याचें त्यांच्या प्रजेला स्वाभाविक वळणच लागलेलें होतें." रक्षण, भरण, व विनयाधान हें भारतीय राज्ययंत्राचें कार्य असून ऐतिहासिक वाङमयांत तर त्याचा निर्देश असतोच; पण कालिदासा-सारख्या कवींच्या काव्यांतूनही त्याचीं वर्णनें आढळतात.· यांपैकीं (रक्षण म्हणजे शत्रूच्या आक्रमणाच्या आपत्तीपासून अथवा आपल्या राज्यांतीलच गुन्हेगारांच्या आक्रमणापासून प्रजेला संरक्षण देणें होय. ही गोष्ट भौतिक सामर्थ्याशिवाय शक्य नसतें. युधिष्ठिरांचें राज्ययंत्र तसें होतें. भरण म्हणजे प्रजेची उपासमार होऊं न देतां तिचें उपजीवन सुव्यवस्थितपणें चालण्याची सोय उपलब्ध करून देणें व तदनुरूप तें चालविणें होय. धनधान्याची समृद्धि, विपुल उत्पादन, व निःस्वार्थीपणानें करण्यांत येणारें सुव्यवस्थित वांटप या तीन गोष्टींनी ही गोष्ट साधतां येते. उत्कृष्ट भरणात्मक कर्तव्य पार पाडणारें राज्ययंत्र प्रत्येकाच्या योग्यतेनुरूप ज्याला त्याला उपजीवनाचा व्यवसाय मिळवून देणारेंही असलें पाहिजे. युधिष्ठिरांचें राज्ययंत्र तसें होतें. पण एवढ्यानेंच राज्ययंत्राचें, विशेषतः भारतीय राज्ययंत्राचें उत्तरदायित्व संपत नाहीं. तर समाजाच्या आणि राष्ट्रांतील व्यक्तींच्या अंतःकरणांतील सारी क्षुद्रता नष्ट करून उत्कृष्ट शीलचारित्र्यसंपन्नता व निःस्वार्थी कर्तव्यनिष्ठा प्रजेच्या अंतःकरणांत बाणविणें हें सर्वांत महत्त्वाचें असें राज्ययंत्राचें कर्तव्य भारतीय राजनीतिशास्त्रवेत्त्यांनी मानलेलें आहे. राज्ययंत्राला अशी निश्चित स्वरूपाची जीवनदृष्टि असल्या-वांचून व शिक्षणाच्या द्वारें ती प्रत्यक्ष समाजांत उत्पन्न करण्याची योजना व्यवहारांत आणल्यावांचून ती निर्माण होणें शक्य नसते. प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अथवा अस्मितेचा विकास या ठिकाणीं अभिप्रेत असतो. याच्यावांचून केवळ भरणपोषणाच्या

क्षेत्रापुरतेंच आदर्श असणारें राज्ययंत्र हें फार तर केवळ समाजांतील निरुपद्रवी पशुत्वाचेंच संरक्षण करणारें अतएव भारतीयांच्या आदर्शवादाच्याही दृष्टीनें निकृष्ट प्रतीचें ठरतें. युधिष्ठिरांचें राज्ययंत्र हें या दृष्टीनें अत्यंत परिपूर्ण होतें. हें 'सत्यस्य परिपालनात्' या शब्दांनी येथें सुचविलें आहे. या श्लोकाची शब्दरचना अत्यंत मार्मिक आहे. व राज्यशास्त्राच्या परिभाषेनुरूप त्या शब्दरचनेकडे पहाणें आवश्यक आहे.) घ्यावयाचे जे कर ते केवळ ठरलेले, व धर्मशास्त्राला संमत असलेले तेच युधिष्ठिर घेत असत. कधींही करवाढ करण्याचा त्यांच्यावर प्रसंग आला नाहीं. संपूर्ण शासनयंत्र, त्याच्या तत्त्वज्ञ धर्मशास्त्रज्ञांनीं घातलेल्या मर्यादांच्या अनुरूपच कांटेकोरपणानें युधिठिर चालवीत असल्यामुळें पाऊस वेळच्या वेळीं पडत असे व निसर्ग सर्वदा अनुकूल असे. त्यामुळें धनधान्यसमृद्धींनीं फुललेला असाच सदैव त्यांचा राज्यप्रदेश होता. ज्या ज्या नव्या योजना त्यांनीं आंखल्या त्या सर्व प्रजेला व राज्ययंत्राला अत्यंत हितावह व सुखकारकच होत्या. बळाचा धाक व क्रौर्य यांचा कोठेंही संबंध नसे. पशुपालन, शेती व व्यापारविषयक सर्व योजना या अशाच प्रकारच्या होत्या. समाजामध्यें सर्व प्रकारचें चारित्र्य नांदावें व लोकांच्याकडून आदर्श वर्तणूक घडावी असें वाटत असेल तर शासनयंत्राचा सूत्रचालक हा अशा आदर्श चारित्र्याचा परिपूर्ण आविष्कार असावा लागतो. युधिष्ठिर हें स्वतः पुण्यशील असल्यामुळें सहजपणें प्रजेला वळण लागलें. चोरी, फसवेगिरी करणारे लोक, वा राजाच्या खास मर्जींतील नट-विट-गायकादि खुषमस्करे यांच्या तोंडून सुद्धां कधीं खोटें बोलण्याचा प्रकार अथवा खोटा व फसवणुकीचा व्यवहार होत नसे. (या श्लोकांतील विधानांचा तीं नुसतीं वरवर पाहिलीं तर कांहींच अर्थ लागणें शक्य नाहीं. चोर चोरी करीत नसत, व वंचक वंचना करीत नसत याचा अर्थ काय होऊं शकेल ? जे वंचना करणार नाहींत त्यांना वंचक म्हणावयाचें कशास्तव ? व जे चोरी करणार नाहींत त्यांना चोर तरी कशासाठीं संबोधावयाचें ? याचा खरा अर्थ युधिष्ठिरांच्या स्वतःच्या पुण्यशीलतेमुळें परंपरागत गुन्हा करणाऱ्या गुन्हेगार

जातींची सुद्धां गुन्हा करण्याची प्रवृत्ति संपूर्णपणें नष्ट झालेली होती असा आहे. महाभारताचा विख्यात टीकाकार नीलकंठ यानें या श्लोकाचें मर्म पुढीलप्रमाणें व्यक्त केलें असून त्यावरून त्याचा मार्मिकपणा चांगलाच व्यक्त होतो. नीलकंठ म्हणतो : "एते जातितः खलाः अपि न तत्कर्म कुर्वन्ति इत्यर्थः ।")

युधिष्ठिर स्वतः पुण्यवान् असल्यामुळें त्याच्या राज्यांत अवर्षण व त्यामुळें पडणारा कोरडा दुष्काळ, तसेंच प्रमाणाबाहेर पाऊस व त्यामुळें पडणारा ओला दुष्काळ, रोगराई, अथवा वीज, अग्नि-प्रलय इत्यादि पंचमहाभूतांच्या प्रकोपापासून उत्पन्न होणाऱ्या कोणत्याही स्वरूपाच्या आपत्ती नव्हत्या. मांडलिक राजे त्यांच्याकडे येत, पण ते केवळ आंतरिक प्रेरणेनें आपआपल्या वांटयाची खंडणी त्यांना देण्यासाठीं, त्यांच्या नेतृत्वाखाली काम करण्याची संधि मिळावी म्हणून, अथवा त्यांचें प्रिय करण्यास्तवच येत असत. दुसऱ्या कोणत्याही कारणास्तव वा कारस्थान करण्याच्या उद्देशानें येण्याची सहसा प्रवृत्ति नसे. त्यांच्याविषयींचा विलक्षण आदर सर्वत्र होता. (ज्या आदर्श धर्मसाम्राज्याचें वर्णन शंतनूच्या उदाहरणाच्या रूपानें महाभारतावरील व्याख्यानमालेंत करण्यांत आलेलें आहे त्याचेंच प्रात्यक्षिक युधिष्ठिराच्या राज्यांत प्रत्यक्षांत आढळत होतें असें यावरून दिसून येईल.) युधिष्ठिराचा धनकोश अत्यंत समृद्ध होता. राज्ययंत्राचें खरें बळ म्हणजे कोशबळ होय असा अभिप्राय राजनीतिशास्त्रज्ञांनीं वारंवार व्यक्त केलेला आहे. युधिष्ठिराच्या राज्ययंत्राचा धनकोश या दृष्टीनें इतका समृद्ध होता कीं सतत शतावधि वर्षें त्याचा व्यय करूनही तो रिता झाला नसता. पण या एवढया समृद्ध धनकोशांतील एक कपर्दिकही शोषण, अन्याय व फसवणुकीच्या मार्गानें आलेली नव्हती, तर न्याय्य व धर्म्य अशा मार्गांनींच हा धनकोश वाढलेला होता. युधिष्ठिरांच्या राज्याच्या या आदर्श वर्णनावरून भारतीय राज्यसंस्थेचें जें आदर्श स्वरूप महाभारतावरील व्याख्यानमालेच्या प्रारंभीं वर्णन केलें आहे व जें पुन्हां निर्माण करण्यासाठीं भगवान् श्रीकृष्ण यांनीं

बद्धपरिकर झाल्याचा वारंवार उद्घोष केला आहे तेंच युधिष्ठिरांच्या या राज्ययंत्राच्या रूपानें साकारलें होतें असें आढळून येईल. श्रीकृष्णांनीं धर्मसाम्राज्याची प्रतिष्ठापना केली म्हणजे काय केलें याचीही यावरून यथावत् कल्पना येईल.

राज्ययंत्राचें वैभव

युधिष्ठिरांचा धनकोश समृद्ध होता असें मी वर म्हटलेंच आहे. राजसूय यज्ञाच्या रूपानें झालेल्या मोठ्या समारंभांत युधिष्ठिरांच्या पायाशीं सर्व प्रकारचें वैभव लोळण घेऊं लागलें होतें. त्यांच्या त्या अभूतपूर्व वैभवाचें दुर्योधनानें राजा धृतराष्ट्राजवळ व शकुनीजवळ जें वर्णन केलेलें आहे तें खरोखरी मुळांतून पहाण्यासारखें आहे. उत्तर प्रदेशांतील हिमाचलाच्या पायथ्याशीं असलेल्या राजसत्तांपासून तर लंकेच्या द्वीपांतील अधिसत्तेपर्यंत भारतदेशांतील व क्वचित् त्याच्या बाहेरच्याही अधिसत्तांनीं आपआपलें सारें वैभव नजराण्यांच्या रूपानें युधिष्ठिराच्या पायाशीं आणून ओतलें होतें. त्यांच्या वैभवश्रीच्या झळाळणाऱ्या दीप्तीनें दुर्योधनाचा अंतरात्मा कसा दग्ध झाला होता याचें वर्णन मी मागे केलेंच आहे. तत्कालीन संपूर्ण ज्ञात सत्तांत केवळ दोनच सत्ता अशा होत्या कीं ज्यांनीं युधिष्ठिराला कर देण्याचें कारण पडलें नाहीं. महाभारतकार सभापर्वांत (अ. ५२–४९) म्हणतात:–

"कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला फक्त दोनच सत्ता कर देत नव्हत्या. नात्याच्या संबंधामुळें द्रुपदाच्या नेतृत्वाखालीं असलेलें पाञ्चाल राज्य व दुसरें मित्रत्वाच्या संबंधामुळें श्रीकृष्णांच्या नेतृत्वाखालीं असलेलें अंधक आणि वृष्णी यांचें राज्य. अहमहमिकेनें अनर्घ्य रत्नें राजसत्तांनीं युधिष्ठिराच्या पायाशीं आणून ओतावीं व एकवार त्यांनीं आपल्याकडे व आपल्या देणगीकडे केवळ स्नेहमय दृष्टिपात तरी करावा म्हणून अपेक्षा करावी; पण गर्दीच इतकी उसळली होती कीं उत्कट विनय अंगीं मुरलेला असूनही युधिष्ठिरांना त्या नजराण्यांकडे व तो देणाऱ्या व्यक्तींकडे सहज दृष्टिपात करणेंही अशक्य होऊन बसलें. सर्व मूर्धाभिषिक्त व श्रेष्ठ राजे त्यांच्या

वैभवसंपन्न राजसूयांत उपस्थित होते. बाल्हीकानें (हा इराणचा राजा होता) तापलेल्या सुवर्णाचा एक उत्कृष्ट रथ युधिष्ठिरांना नजर केला होता. सुदक्षणानें खास कांबोज देशांतील घोडे त्यांना अर्पण केले. दुधाच्या फेंसाप्रमाणें ते पांढरे शुभ्र होते. त्या घोड्यांचे जडावाचें काम केलेले लगाम सुनीथानें त्यांना समर्पण केले. सम्राट् जरासंधाचा सेनापति शिशुपाल यानें उत्कृष्ट ध्वज त्यांना अर्पण केला. एकलव्यासारख्या पराक्रमी व्यक्तीनेंही सम्राटाला योग्य अशीं पादत्राणें त्यांना दिलीं होतीं. भारतसम्राट् म्हणून त्यांना जो अभिषेक करण्यांत आला तो करावयास नारद, धौम्य, द्वैपायन, व्यास, देवल, असित व परशुरामासारखे महान् वेदवेत्ते उपस्थित झाले होते. सप्तर्षींनीं महेंद्राला करावा असाच त्यांनीं भारतसम्राट् म्हणून युधिष्ठिराला अभिषेक केला. सात्यकीनें त्या वेळीं त्यांच्या डोक्यावर छत्र धारण केलें होतें. भीमसेन व अर्जुन मोर्चेलें वारीत होते. नकुल व सहदेव चौऱ्या ढाळीत होते. अशा स्थितींत जगत्स्रष्टे भगवान् श्रीकृष्ण आपल्या विख्यात पांचजन्य शंखांत चतुःसमुद्रांचें पवित्र पाणी व पवित्र नद्यांचें पाणी घेऊन सर्वांसमक्ष उभे राहिले. महाभारतकार म्हणतातः—

> **शङ्खप्रवरमादाय वासुदेवोऽभिषिक्तवान् ।**
> **शैक्यं रुक्मसहस्रस्य बहुरत्नविभूषितम् ॥ २७**
>
> ——महाभारत, सभापर्व अ. ४९

"अनंतरत्नांचें काम केलेला, जडावाचा व केवळ अमोल असा आपला पांचजन्य शंख उभारून त्यांतील जलानें श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिराला अभिषेक केला व भारताचा सम्राट् म्हणून त्यांचा गौरव केला. अशी ही नवी धर्मसत्ता वैभवाच्या पायावर उभी होती, त्याचप्रमाणें ती सामर्थ्याच्याही पार्श्वभूमीवर उभी होती."

धर्मसत्तेचें सामर्थ्य

भगवान् श्रीकृष्ण, अर्जुन व भीमसेन हे या सत्तेचे पाठीराखे होते ही गोष्ट ध्यानांत घेतली म्हणजे त्या सत्तेच्या सामर्थ्याचें वेगळें वर्णन करण्याची आवश्यकताच उरत नाहीं. सम्राट् युधिष्ठिराला

शस्त्रास्त्रांच्या भरंवशावर जिकतां येणें कसें अशक्य आहे हें सांगतांना (सभापर्व अ. ४८–१५, १६) शकुनि दुर्योधनाला म्हणतो:–

"अर्जुन, श्रीकृष्ण, भीमसेन, नकुल, सहदेव, आपल्या पुत्रांसहित राजा द्रुपद या सर्वांच्यासहित असलेल्या युधिष्ठिराचा विचार केला तर देवांचेंसुद्धां सामर्थ्य त्याला जिकण्याचें नाहीं हें स्पष्ट होईल. हे सगळे महारथ असून अमोघ प्रहार करणारे, अस्त्रविद्येंत संपन्न व युद्धाची हौस असलेले लोक आहेत." विशेषत: चेदिराज शिशुपालाला श्रीकृष्णांनीं ठार मारल्यानंतर तर नव्या सत्तेच्या सामर्थ्याचा धाक सर्वत्रच उत्पन्न झाला होता. शिवाय यादवांच्या सत्तेचें पाठबळ असल्यामुळें भक्कम सामर्थ्याची पार्श्वभूमि या सत्तेला लाभली होती.

सत्तेचें अस्थैर्य

याप्रमाणें भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या इच्छेनुरूप धर्मसत्ता प्रस्थापित केली असली तरी ती दृढमूल झालेली नव्हती हें ते स्वत: चांगलें ओळखून होते. पांडवांच्या व श्रीकृष्णांच्या सामर्थ्यानें जिकलेले राजे लोक, निदान त्यांतील जरासंधाच्या पंखाखालीं असलेला राजसमुदाय आपलें सामर्थ्य चालण्यासारखें नाहीं हें ओळखून केवळ दबलेला होता. ते हृदयानें कांहीं शुद्ध झालेले नव्हते. त्यांचे हे संतापाचे भाव अकिंचित्करतेमुळें ते कसे व्यक्त करीत तें शिशु-पालाच्या वधानंतरच्या महाभारतांतील बर्णनावरून स्पष्ट होतें. महाभारतकार सभापर्वांत (अ. ४५–३०, ३१) म्हणतात:–

"गोष्ट बोलण्याच्या मर्यादेच्या पलीकडे गेलेली होती. उगाच वाटेल तें बोललें तर ऐकलें जाणार नाही याचें भगवान् श्रीकृष्णांनीं जणू कीं काय प्रात्यक्षिकच दिलेलें होतें. श्रीकृष्णांचें तें सामर्थ्यशील व रौद्र भाव धारण केलेलें स्वरूप पहातांच कांही राजे विरोध करावयाचें मनांत असून सुद्धां अक्षरही बोलले नाहींत. कांहीं संतापून जागच्या जागींच जोरजोरानें तळहात एकमेकांवर घासू लागले. कांहीं संतापून दातओंठ चावूं लागले. पण शिशुपालाचें प्रेत पाहून त्यापलीकडे अधिक कांहीं करण्याचें कोणालाही धैर्य झालें नाहीं."

राजा जरासंध गेल्यामुळें संघ फुटून आपण विघटित झालों व

केवळ श्रीकृष्णांच्या बुद्धिमत्तेनें रक्ताचा एक थेंबही न सांडतां तो मारला गेला या जाणिवेमुळें आंतल्या आंत या राजेलोकांचा संताप धुमसत होता. त्यांचा खरा राग युधिष्ठिरापेक्षांही श्रीकृष्णांवरच होता; व तोही जरासंध मारला गेल्यामुळें जी सामर्थ्यहीनता व विघटितता त्यांना प्राप्त झाली होती त्यामुळें विशेष होता. शिशुपालसुद्धां युधिष्ठिरावर संतापलेला नसून श्रीकृष्णांवरच त्याचा राग झालेला आहे. जरासंधाच्या आकस्मिक वधामुळें त्याला जी अवशता वाटत होती तिच्या जाणिवेंतूनच तो उत्पन्न झालेला आहे. तो श्रीकृष्णांना म्हणतो (सभापर्व अ. ४२–२ ते ५) कीं,

"जरासंधाच्या वधाच्या वेळी श्रीकृष्णानें व त्याच्याच प्रेरणेवरून या भीमार्जुनांनी जें दुष्कृत्य केलें त्याचें समर्थन कोणी तरी करूं शकेल काय? ब्राह्मण म्हणून आडमार्गानें ह्यांनीं जरासंधाच्या सामर्थ्याला भिऊन त्याच्या घरी कपटानें प्रवेश केला. तो बिचारा धर्मात्मा यांचें पूजन करून ब्राह्मण समजून या दुष्टांना जेवणाचा आग्रह करीत होता. पण या कृष्णानें आपली दुरात्मता पूर्णपणें व्यक्त करून कपटानें त्याला ठार मारलें." अर्थातच, उत्तरदायी कोणी नसतां स्त्रिया व मुलांच्यावर असावधपणें स्वारी करून त्यांचीं घरेंदारें जाळून टाकणें, फसवून विवाहित नव वधूंना पळविणें, इत्यादि पातकें सहजपणें करणाऱ्या शिशुपालाच्या तोंडचें हें नीतिप्रवचन म्हणजे सैतानानें केलेला बायबलाचा पाठच आहे ही गोष्ट वेगळी. पण त्यावरून शिशुपालाच्या अंतःकरणांतील भाव उत्तम तऱ्हेनें व्यक्त होतो. शिशुपालाची ही मनोवृत्ति म्हणजे जरासंधाच्या नेतृत्वाखाली एकत्रित झालेल्या राजे लोकांच्या सामुदायिक मनोवृत्तीचा प्रातिनिधिक आविष्कार आहे हें विसरतां येत नाहीं. या दबलेल्या राजसत्तांच्या संतापाचा केव्हां ना केव्हां तरी प्रस्फोट होऊन त्यांतून महायुद्धाची रणदुंदुभि झडेल व संहार उत्पन्न होईल हें राजसूय यज्ञार्थ आलेल्या जाणत्या लोकांना शिशुपालवधाच्या प्रकरणापूर्वींही उघडपणेंच दिसत होतें. यज्ञासाठीं जमलेल्या राजेलोकांकडे पाहून नारद स्वतःच्या मनाशींच जे उद्‌गार काढीत आहेत ते या दृष्टीनें अत्यंत सूचक आहेत. ते म्हणतात:

अहो बत महद्भूतं स्वयंभूर्यदिदं स्वयम् ।
आदास्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम् ।। १९

—(महाभारत, सभापर्व अ. ३६)

"ब्रह्मदेवानें या सर्व क्षत्रियांना पुन्हां आपल्या लोकीं घेऊन जाण्याचें ठरविलें आहे असें दिसतें." या उद्गारांतील त्यांचा ध्वनि स्पष्टच आहे. शिशुपालाला सुद्धां एकटयालाच पांडवांशीं विरोध करावयाचा नसून आपल्या पक्षाच्या राजे लोकांकडून त्या यज्ञांतच उठावणी करावयाची होती असें दिसतें. किंबहुना त्या दृष्टीनें त्यानें प्रयत्नही चालविले होते. आणि ते श्रीकृष्णांच्या पूर्णपणें ध्यानांतही आले होते. या दृष्टीचे शिशुपालाच्या सूचक हालचाली ध्वनित करणारे कांहीं पुरावेच मी येथें देतोः—

दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीमश्च यादृशः ।
वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथातथम् ।। ३०
इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् ।
निर्ययौ सदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ।। ३१

—(महाभारत, सभापर्व अ. ३७)

तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः ।
अतिताम्रेक्षणः कोपादुवाच मनुजाधिपान् ।। ११
स्थितः सेनापतिर्योऽहं मन्यध्वं किं नु साम्प्रतम् ।
युधि तिष्ठाम संनह्य समेतान् वृष्णिपाण्डवान् ।। १२
इति सर्वान् समुत्साह्य राज्ञस्तांश्चेदिपुंगवः ।
यज्ञोपघाताय ततः सोऽमंत्रयत राजभिः ।। १३
तत्राहूता गताः सर्वे सुनीथप्रमुखा गणाः ।
समदृश्यन्त संक्रुद्धा विवर्णवदनास्तथा ।। १४
युधिष्ठिराभिषेकं च वासुदेवस्य चार्हणम् ।
न स्याद्यथा तथा कार्यमेवं सर्वे तदाऽब्रुवन् ।। १५
निष्कर्षान्निश्चयात्सर्वे राजानः क्रोधमूर्च्छिताः ।
अब्रुवंस्तत्र राजानो निर्वेदादात्मनिश्चयात् ।। १६
सुहृद्भिर्वार्यमाणानां तेषां हि वपुराबभौ ।
आमिषादपकृष्टानां सिंहानामिव गर्जताम् ।। १७

तं बलौघमपर्यन्तं राजसागरमक्षयम् ।
कुर्वाणं समयं कृष्णो युद्धाय बुबुधे तदा ॥ १८

–(महाभारत, सभापर्व अ. ३९)

"हा युधिष्ठिर, भीष्म व कृष्णही मी पाहिलाच आहें. हे सारेच गणंग आहेत असें बोलून शिशुपाल कांहीं राजे लोकांसहित तें सभास्थान सोडून बाहेर निघून गेला. भगवान् श्रीकृष्णांची अग्रपूजा आपल्याला न जुमानतां झाल्याचें पाहून व डोळे रागानें लाल भडक करून सर्व राजे लोकांना उद्देशून तो म्हणाला, 'या वेळीं काय करावें असें तुम्हांला वाटतें तें सांगा. आपला सम्राट् मेला असला तरी त्यानेंच नियुक्त केलेला मी तुमचा सेनापति आहे. आपण सर्व मिळून या यादव व पांडवांशीं आतांच त्यांच्यावर चाल करून युद्ध करावें असें मला वाटतें.' याप्रमाणें त्या राजे लोकांना भडकवून चढाई करून यज्ञांतच विघ्न करावें अशी शिशुपाल त्यांना चिथावणी देऊं लागला व तेही लोक चढाई कशी करावी या संबंधींचा आपसांत विचारविनिमय करूं लागले. जमलेल्या सर्व लोकांचीं तोंडे पांढरीं फटक पडलीं होती. श्रीकृष्णांची अग्रपूजा, इतकेंच नव्हे तर सम्राट् म्हणून होणारा युधिष्ठिराचा अभिषेक काय वाटेल तें झालें तरी मुळींच होऊं देतां कामा नये असा ते लोक निश्चय करीत होते. त्यांचीं अंतःकरणें क्रोधानें व्याप्त झालीं होतीं. युद्ध करावयाचा कृतनिश्चय ते उघडपणें बोलूं लागले होते. या उठावणींतून केवळ आत्मनाशावांचून दुसरें कांहीही निष्पन्न व्हावयाचें नाहीं अशी खात्री असल्यामुळें त्यांचे हितचिंतक त्यांचें निवारण करण्याचा प्रयत्न करीत होते. पण जों जों हा निवारण करण्याचा प्रयत्न होत होता तों तों त्यांचा संताप आणि गर्जना अधिकाधिकच वाढत होत्या. आमिषापासून दूर नेलेल्या सिंहांनीं जशा संतापानें डरकाळ्या फोडाव्या तशाच ते राजेलोक गर्जना करीत होते. त्यांचा तो आवेश, त्या गर्जना, व तो क्रोधित समुदाय पाहून कदाचित युद्ध करावें लागेल हें श्रीकृष्णांनीं ओळखलें."
असावधपणें शिशुपालानें एकट्या कृष्णांना युद्धासाठीं आव्हान केल्यामुळें व तत्परतेनें तें स्वीकारून तत्काळ श्रीकृष्णांनीं त्याचा

शिरच्छेद केल्यामुळें पुन्हां राजे लोक नेतृत्वहीन झाले व भयामुळें त्यांचा रणोत्साह जागच्या जागीं थंडावला ही गोष्ट वेगळी. युधिष्ठिराचा अनुनयाचा स्वभाव हेंही त्यांना शांत राहावयास एक प्रकारें निमित्तच मिळालें असें म्हणावयास हरकत नाहीं. तरी पण यज्ञांतच थोडीशी असावधता दाखविल्यास अशा उठावणीचें भय आहे ही गोष्ट ओळखून भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्याच्या संरक्षणाचा भार व्यक्तिशः स्वतःकडे घेऊन डोळयांत तेल घालून त्याचें संरक्षण केलें होतें. महाभारतकार म्हणतातः—

तं नु यज्ञं महाबाहुरासमाप्तेर्जनार्दनः ।

ररक्ष भगवान् शौरिः शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ३९

—(महाभारत, सभापर्व अ. ४५)

"आजानुबाहु व शार्ङ्गचक्रगदादि आयुधें धारण करणाऱ्या भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्या यज्ञाचें, तो संपेपर्यंत संरक्षण केलें होतें." आज जरी सामर्थ्याच्या धाकामुळें पराभूत सत्तांचा उठावणीचा विचार जागच्या जागी जिरला असला तरी अशी उठावणी होऊन एखाद्या भीषण महायुद्धाला तोंड द्यावें लागेल व त्याचें पर्यवसान संहारांत होईल अशी शंका स्वतः युधिष्ठिरांना देखील वाटत होती. राजसूय यज्ञ संपल्यावर व्यास त्यांच्या भेटीला गेले असतां युधिष्ठिर त्यांना उद्देशून म्हणतात :—

अपि चैद्यस्य पतनाच्छन्नमौत्पातिकं महत् । ९

—(महाभारत, सभापर्व अ. ४६)

"चेदिपति शिशुपालाच्या या मृत्यूमध्यें एखादें भीषण महायुद्ध तर दडलेलें नाहींना ?"

या दबलेल्या संतापांतून, मत्सरांतून, विद्वेषांतून व अभिलाषेच्या प्रवृत्तींतून होणारा प्रहार हा अर्थातच प्रत्यक्षपणें श्रीकृष्णांवर कांहीं व्हावयाचा नव्हता. सत्तेचे निर्माते जरी श्रीकृष्ण असले तरी ते कांहीं तिचें केंद्र नव्हते. प्रत्यक्ष अभिषेक युधिष्ठिराला झालेला असल्यामुळें प्रहार जो व्हावयाचा तो केंद्र म्हणून युधिष्ठिरावरच व्हावयाचा ही गोष्ट उघडच होती. हें ओळखून युधिष्ठिरांनीं

डोळ्यांत तेल घालून नव्या साम्राज्याचें दक्षपणें संरक्षण करण्याची अत्यंत आवश्यकता होती. तसें युधिष्ठिरांनी करावें व 'निश्चिततेची भावना अंतःकरणांत मुळीच बाळगू नये' असा त्यांना स्पष्ट इषारा वेदव्यासांनींही दिला होता. 'चेदिपति शिशुपालाच्या मृत्यूंत एखादी भीषण आपत्ति तर दडलेली नाहींना' या युधिष्ठिराच्या प्रश्नाला व्यासांनी जें उत्तर दिलें आहे, त्या उत्तरांतच अधिसत्तेचें केंद्र तू असल्यामुळें प्रहार तुझ्यावर होईल, त्यामुळें डोळ्यांत तेल घालून सावध रहा असें त्यांनी स्पष्ट शब्दांत सुचविलें आहे. महर्षि व्यास म्हणतात :

त्वामेकं कारणं कृत्वा कालेन भरतर्षभ ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं क्षयं यास्यति भारत ॥ १२
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि कैलासं पर्वतं प्रति ।
अप्रमत्तः स्थितो दान्तः पृथिवीं परिपालय ॥ १७

--(महाभारत, सभापर्व ४६)

"तुला एक महत्त्वाचें कारण करून पृथ्वीवरील सर्व क्षत्रिय काळाच्या जबडयांत नाश पावतील. तुझें कल्याण असो. मी कैलास पर्वतावर जात आहें. सर्व इंद्रियें ताब्यांत ठेवून मन मुळींच विकारवश न होऊं देतां अत्यंत सावधपणें राज्याचें संरक्षण कर." या धर्मसाम्राज्याचे निर्माते जे भगवान् श्रीकृष्ण त्यांनीं सुद्धां युधिष्ठिराला त्याचा निरोप घेऊन द्वारकेला जात असतां असाच इषारा दिलेला आहे. महाभारतकार सभापर्वात (अ. ४५–६० ते ६५) म्हणतात :—

"नंतर मेघश्यामल श्रीकृष्णांनीं आपलें स्नान व आह्निक आटोपून ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेतले व सर्व सुहृदांचा निरोप घेतला. तोंवर दारुकानें त्यांचा रथ सिद्ध करून दाराशीं आणून उभा केला. श्रीकृष्णांनीं त्या रथाला प्रदक्षिणा घातल्या व रथांत बसून ते द्वारकेकडे जावयास निघाले. त्यांना पोंचविण्यासाठीं म्हणून युधिष्ठिर आपल्या बंधूंसहित पुष्कळ दूरपर्यंत पायींच चालत गेले. श्रीकृष्णांनीं थोडा वेळ आपला रथ उभा केला व युधिष्ठिरांना उद्देशून ते म्हणाले :—

अप्रमत्तः स्थितो नित्यं प्रजाः पाहि विशांपते ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ।। ६५

—(महाभारत सभापर्व अ. ४५)

"हे सम्राट, वृक्षराज जसा पक्ष्यांना आश्रय होतो तसें तुम्ही आपल्या प्रजेचें आश्रयस्थान व्हा. पर्जन्य ज्याप्रमाणें प्राणिमात्रांना त्यांचें उपजीवन पुरवितो त्याप्रमाणेंच तुम्हीं त्यांना जीवनाधार होऊन राहा. आपलें राज्य संभाळण्याचें व प्रजापालनाचें कर्तव्य तुम्ही नेहमीं अत्यंत सावध व अप्रमत्त राहून पार पाडा."

श्रेष्ठ मूल्यांची सत्ता उत्पन्न करून व तिच्या केंद्राला सावधतेचा मोलाचा उपदेश करून श्रीकृष्ण परतले. पण व्यास व श्रीकृष्ण यांच्या म्हणण्याचा वास्तविक अर्थ कोमल मनाच्या युधिष्ठिरांच्या मुळींच ध्यानांत आला नाही असें स्पष्टपणें दिसतें. त्यांनीं त्याचा भलताच अर्थ केला व त्याचें पऱ्यवसान अखेर भारतीय महायुद्ध अपरिहार्य होण्यांत झालें.

श्रीकृष्ण व वेदव्यास यांनीं 'काळ तुला कारण करील' असें युधिष्ठिराला सांगण्यांतील खरा अर्थ 'तुझ्यावर आघात होईल, कारण की तूं नव्या सत्तेचें केंद्र आहेंस' असा होता. पण युधिष्ठिर असें समजले की 'मी कारण होणार' याचा अर्थ लोकांना लागण्यासारख्या माझ्या कांहीं वागणुकीमुळें कलह उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. पहिल्या अर्थाकडे जर युधिष्ठिरांचें लक्ष वेधलें असतें तर आपल्याला कोण जाळ्यांत पकडूं इच्छितो याकडे त्यांचें लक्ष वेधून राज्यरक्षण ही गोष्ट ते सर्वांत महत्त्वाची समजले असते. पण त्याऐवजीं त्यांचें मन दुसऱ्या अर्थाकडे वेधल्यामुळें केवळ स्वतःच्या वागणुकींत अधिकाधिक स्नेहार्द्रता आणणें येवढेंच त्यांचें लक्ष्य होऊन बसलें. त्यांनीं व्यास व श्रीकृष्ण यांच्या म्हणण्याचा काय अर्थ घेतला हें त्यांच्या स्वतःच्याच उद्‌गारांवरून स्पष्ट झालेलें आहे. ते म्हणतात

ततोऽब्रवीत् सत्यधृतिर्भ्रातॄन् सर्वान् युधिष्ठिरः ।
द्वैपायनस्य वचनं तत्रैव समचिन्तयन् ।। २५

अद्यप्रभृति मर्त्ये वः प्रतिज्ञां मे निबोधत ।
त्रयोदश समास्तात को ममाऽर्थोऽस्ति जीवतः ।। २६
न प्रवक्ष्यामि परुषं भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् ।
स्थितो निदेशे ज्ञातीनां योक्ष्ये तत्समुदाहरन् ।। २७
एवं मे वर्तमानस्य स्वसुतेष्वितरेषु च ।
भेदो न भविता लोके भेदमूलो हि विग्रहः ।। २८
विग्रहं दूरतो रक्षन् प्रियाण्येव समाचरन् ।
वाच्यतां न गमिष्यामि लोकेषु मनुजर्षभाः ।। २९
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वचनं पाण्डवाः संनिशम्य तत् ।
तमेव समवर्तन्त धर्मराजहिते रताः ।। ३०

—महाभारत सभापर्व अ. ४६

"बंधुजनहो, यापुढें महर्षि व्यासांचा इषारा लक्षांत ठेवून मी एका विशेष पद्धतीनें वागावयाचें ठरविलें आहे. तेरा वर्षपर्यंत संकट टाळण्यासाठीं मला एका विशेष पद्धतीनेंच वागलें पाहिजे. यापुढें मी माझ्या बंधूंना अथवा इतर कोणत्याही राजाला कधींही कठोर म्हणून बोलणार नाहीं. सदैव आपल्या ज्ञातीच्या इच्छेनुरूप वागून प्रथम त्यांना सांगून व त्यांची संमति घेऊनच नव्या कोणत्याही योजनेला हात घालीन. जसें आपल्या मुलांशी वागावयाचें असेंच इतर सर्वांशींही मी वर्तन ठेवीन, मी स्वतःच असें वागू लागलों म्हणजे आपसांत कोणतेही अपसमज वा भेद उत्पन्न होणार नाहींत. असे अपसमज उत्पन्न होणें हेंच खरोखरी साऱ्या भांडणाचें मूळ आहे. सर्व प्रकारचें भांडणाचें मूळ दूरच ठेवून जें सर्वांना प्रिय वाटेल असेंच केवळ मी करीन. कोणीही मला नांवें ठेवू शकणार नाहींत असेंच कसोशीनें वागण्याचा मी निश्चय केला आहे. आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याचें हें बोलणें ऐकून त्याच्या इच्छेनुरूप वागण्याचा त्याच्या सर्व बंधूंनीं निश्चय केला." पण युधिष्ठिरांनीं कोणताही निश्चय केला असला तरी काळ कांहीं त्यांची वाट पहाणार नव्हता. श्रीकृष्णांना व व्यासांना 'तुझ्यावर प्रहार होईल' असें 'त्वामेकं कारणं' या शब्दांनीं सुचवून त्या बाबतींत "अप्रमत्त व दान्त राहा"

असें म्हणावयाचें होतें. पण युधिष्ठिरांचें त्या इषाऱ्याच्या उलट वर्तन झालें. युधिष्ठिरांचें तें वर्तन धर्माला धरून झालें असें पुष्कळ विचक्षणांचेंही मत आहे. पण तें बरोबर आहे असें वाटत नाहीं. त्याचीं कारणें सविस्तरपणें महाभारतावरील व्याख्यानमालेंतील युधिष्ठिरांच्या व्यक्तिचित्रणाच्या प्रकरणांत मी उल्लेखिलेलीं आहेत. युधिष्ठिरांनीं राजर्षींच्या कर्तव्याप्रमाणें वागावयास पाहिजे होतें. पण तत्कालीन प्रथेस अनुसरून ते द्यूत खेळावयास गेले. त्यांना आव्हान नाकारणें अशक्य झालें असें मानलें तरी राजर्षि या नात्याचें त्यांचें स्वतःचें कर्तव्य ते पूर्णपणें विसरले असें म्हणण्यावांचून गत्यंतर नाही. नुसत्या व्यक्तिगत धर्माधर्माकिडे लक्ष देण्यानें युधिष्ठिरांचें कर्तव्य संपणारें नव्हतें. युधिष्ठिर हे एक सामान्य व्यक्ति नसून ते राजे, इतकेंच नव्हे तर सम्राट् होते. राजा म्हटल्याबरोबर 'राज्य-रक्षण' हा त्याचा मुख्य धर्म असतो. व्यक्तिजीवनांतील इतर सारे धर्म त्या मुख्य धर्माच्या मानानें गौण ठरतात. आदर्श राजर्षीनें कसें वागावें याचें वर्णन करीत असतां प्रख्यात भारतीय राजनीति-शास्त्रज्ञ कौटिल्य आपल्या अर्थशास्त्रांत असें म्हणतो कीं,—

"अधर्मसंयुक्तं अनर्थसंयुक्तं च व्यवहारं वर्जयेत्।" येथील 'च' हा चकार फार महत्त्वाचा आहे. आदर्श राजर्षीनें अधर्मानें युक्त असा व्यवहार करूं नये हें जसें खरें, त्याचप्रमाणें त्यानें अनर्थ-युक्त व्यवहारही करूं नये. अनर्थयुक्त व्यवहार म्हणजे ज्या व्यवहारानें स्वतःच्या राज्याला धोका उत्पन्न होईल अशी कोणतीही गोष्ट होय. जशी अधर्माची गोष्ट वाईट, तशी व इतकीच राज्याला धोका उत्पन्न करणारी गोष्टही वाईट आहे. हें तोलून शब्द लिहि-णाऱ्या कौटिल्यानें दोन्ही शब्दांचें सामानाधिकरण्य दाखवून स्पष्ट केलें आहे. युधिष्ठिरानें कौरवांशीं केलेला द्यूताचा व्यवहार अधर्म-संयुक्त होता कीं नव्हता यावर केवढेंही वादाचें रण माजवितां येत असलें तरी तो व्यवहार अनर्थसंयुक्त व राज्याला धोका उत्पन्न करणारा होता याविषयीं कोणाचाही मतभेद असूं शकणार नाहीं. असा अनर्थसंयुक्त व्यवहार करण्यांत दक्ष राजर्षीप्रमाणें वर्तन न घडल्याचा दोष युधिष्ठिरांच्या हातून निश्चितपणें झालेला आहे.

त्यांनीं अनर्थसंयुक्त व्यवहार केला याचाच अर्थ ते श्रीकृष्ण व व्यास यांच्या म्हणण्याप्रमाणें 'अप्रमत्त' व 'दान्त' राहिले नाहींत. श्रीकृष्ण द्वारकेंत गेल्यावर मत्सराग्नीनें पेट घेतलेल्या दुर्योधनानें युधिष्ठिरांना द्यूतासाठीं आव्हान दिलें. त्यांतील धोका माहीत असूनही युधिष्ठिर तेथें गेले आणि दुर्दैवानें जरासंधासारख्या प्रबल सम्राटाला आपल्या अपूर्व मंत्रयुद्धानें ठार मारून, राजसंघ फोडून, एकेकाला जिंकून, अपूर्व साहस व पराक्रम यांच्या योगानें भगवान् श्रीकृष्णांनी जें धर्मसाम्राज्य उत्पन्न केलें होतें तें केवळ द्यूताच्या रत्नमय फाशांच्या भरंवशावर गांधारराज शकुनीनें क्षणार्धांत नष्ट केलें! इतकेंच नव्हे तर त्या राज्याच्या महान् साम्राज्ञीची वस्त्र फेडून अप्रतिष्ठा करण्याचाही प्रसंग त्यानें आणला. ज्या वेळी भगवान् श्रीकृष्णांना प्रयासानें उभारलेलें हें धर्मसाम्राज्य चुटकीसरसें नाहीसें झाल्याची वार्ता कळली त्या वेळीं तेही आश्चर्यचकित झाले. जर श्रीकृष्णांना ही वार्ता आधी कळती तर त्यांनीं आपलें अपूर्व शक्तिसामर्थ्य खर्च करून काय वाटेल तें झालें असतें तरी युधिष्ठिरांचें हें साम्राज्य कधींही नाहीसें होऊं दिलें नसतें. तशी त्यांच्या मनाची पूर्णपणें सिद्धता होती. ज्या दिवशीं हें वृत्त त्यांना कळलें त्या दिवशीं त्यांना अतिशय दुःख झालें. त्वरित गतीनें वनांत येऊन त्यांनीं युधिष्ठिराची भेट घेतली. चुटकीसरसें हें साम्राज्य नष्ट झाल्याचें पहातांच अत्यंत दुःखी अंतःकरणानें पंचाल देशांतील लोकही युधिष्ठिरांच्या भेटीस्तव वनांत आले असतां श्रीकृष्ण त्या सर्वांसमक्ष विषण्ण अंतःकरणानें युधिष्ठिराला म्हणाले :—

नैतत्कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान् स्याद्वसुधाधिप ।
यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन् संनिहितः पुरा ॥ १
आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।
आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ २
वारयेयमहं द्यूतं बहून् दोषान् प्रदर्शयन् ।
भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं बाल्हीकमेव च ॥ ३
वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ।
पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४

तत्राचक्षमहं दोषान्यैर्भवान्व्यतिरोपितः ।
वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ।। ५
अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशांपते ।
सातत्यं च प्रसंगस्य वर्णयेयं यथातथम् ।। ६
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो भ्रश्यते श्रियः ।। ७
तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ।। ८
एकाह्राद्द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ।। ९
एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसंगिकटुकोदयम् ।
द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ।। १०
एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ।
अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुवर्धन ।। ११
न चेत्स मम राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः ।
पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां बलेन तम् ।। १२
अथैनमपनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
सभासदोनुवर्तेरंस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ।। १३
असान्निध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।
येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितम् ।। १४

—महाभारत वनपर्व अ. १३

"हे राजन्, तेव्हां मी द्वारकेंत असतों तरी सुद्धां कोणत्याही परिस्थितींत तुझ्यावर हा प्रसंग येऊं दिला नसता. कौरवांनीं मला द्यूताच्या वेळीं बोलाविलें नसतें तरी सुद्धां मी त्यांच्या त्या द्यूतसभेंत गेलों असतों. राजा धृतराष्ट्र व दुर्योधन यांना द्यूतांतील नानाविध दोष सांगून मी हें द्यूत घडूंच दिलें नसतें. त्या दोघांनीं ऐकलें नसतें तर भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य, बाल्हीक या सर्व मान्यवंतांना बरोबर घेऊन त्यांच्यासहित मी धृतराष्ट्राची भेट घेतली असती व द्यूतापासून होणारे अनर्थ त्यांच्या गळीं उतरविले असते. मजसारख्या विख्यात

राजाचा केवळ द्यूताच्या नादानें कल्पनेंतही येणार नाही इतका विनाश कसा झाला, त्याचें राज्य कसें गेलें, स्त्रिया, द्यूत, मृगया व मद्यपान हीं ऐश्वर्यशाली राजालाही पदभ्रष्ट करणारीं भयंकर व्यसनें कशीं आहेत, व त्यांच्या नादीं लागणें कसें अयोग्य आहे, शास्त्र व व्यवहार या दोन्ही दृष्टींनीं शहाण्या माणसानें द्यूताच्या नादीं लागणें कसें चुकीचें आहे, एका दिवसांत कष्टानें मिळविलेल्या महान् ऐश्वर्याचा द्यूतानें नाश कसा होतो, सदाचें भयंकर संकटांत कसें सांपडावें लागतें, व केवळ कठोर वाक्ताडन आणि उग्र वैर याविना पदरांत दुसरें कसें कांहीच पडू शकत नाहीं हें सर्व मी त्याला सांगून द्यूत थांबविलें असतें. आवश्यकतेनुरूप मी मधुरही बोललों असतों व कठोरही बोललों असतों. धृतराष्ट्रानें माझें जर ऐकलें असतें तर सर्व अनर्थ टळला असता. आणि जर त्यानें माझें ऐकलें नसतें तर, हे राजा, मी माझ्या सामर्थ्यानें त्या दुष्टांना पकडून बंधनांत ठेवलें असतें व बळानें तें द्यूत थांबविलें असतें. जर त्या वेळीं कोणीही अडथळा करावयास पुढें सरसावलें असतें तर त्यांना आणि द्यूतकारांना अधार्मिक म्हणून मी तेथल्या तेथेंच ठार मारलें असतें. पण दुर्दैवानें मी तुमच्या येथें तर नव्हतोंच पण द्वारकेंतही नव्हतों. आणि त्यामुळेंच ही आपत्ति तुमच्यावर येऊन कोसळलेली आहे. मी द्वारकेंत परत आल्यावर झालेलें सर्व वृत्त मला सात्यकीनें सांगितलें. तें ऐकून अत्यंत उद्विग्न चित्तानें तुझी भेट घेण्यासाठीं मी तात्काळ येथें निघून आलों." पण श्रीकृष्ण तरी द्वारकेंत नसतां असे दुसरीकडे कोठें अडकले होते कीं ज्यामुळें ते या महत्त्वाच्या प्रसंगीं युधिष्ठिराच्या पाठीशीं उभे राहूं शकले नाहींत? तें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.
